

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**GAZALİ'NİN DEVLET VE YÖNETİM ANLAYIŞININ
GÜNÜMÜZ YÖNETİM SÜREÇLERİNE YANSIMALARI**

Esmâ ARSLAN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Yusuf TEKİN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

KASIM - 2019

**GAZALİ'NİN DEVLET VE YÖNETİM ANLAYIŞININ GÜNÜMÜZ YÖNETİM
SÜREÇLERİNE YANSIMALARI**

Esmâ ARSLAN

**YÜKSEK LİSANSTEZİ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

KASIM 2019

Esma ARSLAN tarafından hazırlanan “Gazali’nin Devlet ve Yönetim Anlayışının Günümüz Yönetim Süreçlerine Yansımaları” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yönetim Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Yusuf TEKİN

Siyaset ve Sosyal Bilimler, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

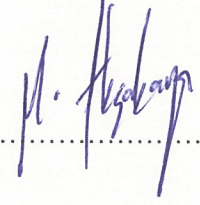
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Başkan : Prof. Dr. Murat AKÇAKAYA

Kamu Yönetimi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye : Doç. Dr. Tekin AVANER

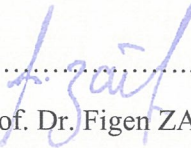
Kamu Yönetimi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 07/11/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Prof. Dr. Figen ZAIĞ
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Esmâ ARSLAN

07/11/2019

GAZALİ’NİN DEVLET VE YÖNETİM ANLAYIŞININ GÜNÜMÜZ YÖNETİM
SÜREÇLERİNE YANSIMALARI
(Yüksek Lisans Tezi)

Esmâ ARSLAN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Kasım 2019

ÖZET

Türk-İslâm düşünce dünyasının önde gelen düşünürlerinden olan Gazali’nin devlet ve yönetim üzerine düşünceleri günümüz kamu yönetim süreçleri açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle çeşitli eserlerinde yöneticilere vermiş olduğu tavsiyeleri günümüzde hâlâ güncelliğini korumakta, kamu yönetim süreçlerinde yaşanan sorunların çözümü aşamasında bizlere önemli argümanlar sunmaktadır. Gazali, eserlerinde “devlet ve yönetim” konularına geniş yer vermiş, toplumda düzenin sağlanabilmesi için devletin ve yöneticinin varlığının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Döneminde yaşanan sorunları ve başarılı bir yönetim ortaya koyan sultanların uygulamalarını değerlendirerek, yönetici ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği, yaşanan sorunların nasıl çözüleceği hususlarında değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu tez çalışmasında Gazali’nin devlet ve yönetim anlayışı incelenerek yöneticilere bulunmuş olduğu tavsiyeler kapsamında günümüz kamu yönetim süreçlerinde karşımıza çıkan sorunların çözümü üzerinde durulmuş ve Gazali’nin yönetim bilimine katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bilim Kodu : 1116
Anahtar Kelimeler : Devlet, toplum, siyaset, yönetim, adalet, liyakat, merkeziyetçilik
Sayfa Adedi : 113
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Yusuf TEKİN

THE REFLECTIONS OF GHAZALİ'S STATE AND MANAGEMENT UNDERSTANDING TO
TODAY'S MANAGEMENT PROCESSES

(M.Sc. Thesis)

Esmā ARSLAN

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY

November 2019

ABSTRACT

One of the foremost thinkers of the Turkish-Islamic world of thought, Ghazali's thoughts on the state and the administration are of great importance for today's public administration processes. In particular, the recommendations he has given to the executives in various works are still up to date and provide us with important arguments for the solution of the problems experienced in public administration processes. In his works, Ghazali gave extensive coverage on the subjects of "state and administration", and stated that the existence of the state and the governor is necessary for the establishment of order in the society. He evaluated the problems experienced during his term and the practices of the government managers who put forward a successful administration and made evaluations about how and how the relations between the manager and the ruled should be and how the problems would be solved. In this thesis, Ghazali's understanding of government and management is examined and the solution of the problems encountered in today's public administration processes has been emphasized within the scope of the recommendations he has made to the managers and it has been tried to put forward his contribution to the science of management.

Science Code : 1116
Key Words : State, society, politics, administration, justice, merit, centralism
Page Number : 113
Supervisor : Prof. Dr. Yusuf TEKİN

TEŐEKKÖR

Çalıőmamın hazırlanması aşamasında desteklerinden ve değerli katkılarından dolayı danıőmanım Prof Dr. Yusuf TEKİN'e, hocam Prof. Dr. Murat AKÇAKAYA'ya, her zaman yanımda olan ve beni destekleyen değerli aileme ve dostlarıma sonsuz teőekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
1. GİRİŞ	1
2. GAZALİ’NİN HAYATI VE DÖNEMİNİN SİYASİ DURUMU	5
2.1. Gazali’nin Hayatı	5
2.1.1. Çocukluk Dönemi	5
2.1.2. Eğitim Hayatı	6
2.1.3. Bağdat Nizamiye Medresesine Atanması	8
2.1.4. Bağdat’tan Ayrılması ve Uzlet Hayatı	9
2.1.5. Bağdat’ta İkinci Tedris Dönemi	12
2.1.6. Tûs’ta Geçirdiği Son Yılları	12
2.2. Gazali’nin Eserleri	14
2.3. Gazali’nin İlim ve Akıl Üzerine Düşünceleri	18
2.3.1. Gazali’ye Göre İlim	18
2.3.2. Gazali’ye Göre Akıl.....	22
2.4. Gazali’nin Batı Dünyası Üzerindeki Etkisi	25
2.5. Gazali’nin Yaşadığı Dönemin Siyasi, Toplumsal ve Kültürel Durumu	27
2.5.1. Dönemin Siyasi Durumu	27
2.5.1.1. Taht mücadelelerinin oluşturduğu siyasi belirsizlik.....	28
2.5.1.2. Bâtînî-ismâilî hareketinin propagandaları ve terör faaliyetleri.....	30
2.5.1.3. Haçlı seferleri	32
2.5.2. Toplumsal ve Kültürel Durum	33

3. GAZALİ’NİN DEVLET, TOPLUM VE YÖNETİM ANLAYIŞI İLE YÖNETİCİLERE TAVSİYELERİ	37
3.1. Gazali’nin Toplum Anlayışı.....	37
3.1.1. Gazali’ye Göre İnsan	37
3.1.2. Genel Olarak Toplum Anlayışı.....	38
3.1.3. Uzviyetçi Toplum Anlayışı.....	42
3.2. Gazali’nin Devlet, Siyaset ve Yönetim Anlayışı	45
3.2.1. Gazali’nin Devlet ve Siyaset Anlayışı	45
3.2.2. Gazali’nin Düşünce Sisteminde Din, Devlet ve Siyaset Arasındaki İlişkisi...	49
3.2.3. Gazali’nin Düşünce Sisteminde Yönetici ve Yönetilen İlişkisi	52
3.3. Gazali’nin Yöneticilere Tavsiyeleri	56
3.3.1. Saltanat ve İdare Sistemi.....	57
3.3.2. Alimlere Yakın Olmalı	59
3.3.3. Adaletli Olmalı	61
3.3.4. Akıllı Olmalı	65
3.3.5. Şefkatli, Anlayışlı, Öfke Kontrolü ve Empati Sahibi Olmalı	65
3.3.6. İhtiyaç Sahipleri İle İlgilenmeli	66
3.3.7. Liyakat ve Ödül-Ceza Sistemi	67
3.3.8. Doğru Bilgiye Ulaşmak İçin Çabalamalı.....	68
3.3.9. Allah’ın Rızasını Kazanmalı.....	69
3.3.10. İşbölümü ve Uzmanlaşma.....	70
3.3.11. Kendisinden Önceki Yöneticilerin İcraatlerini Bilmeli ve Deneyimlerinden Faydalanmalı	71
3.3.12. Halkın Yöneticiye Ulaşması Kolay Olmalı	73
3.3.13. Akıllı, İrdeleyici, Güven Verici, Güzel Tedbir Ve Tecrübeye Sahip Yardımcısı Olmalı.....	74
3.3.14. Gelirlerin Yönetilmesi	75

4. GAZALİ'NİN DEVLET VE YÖNETİM ANLAYIŞI ÇERÇEVESİNDE GÜNÜMÜZ KAMU YÖNETİM SÜREÇLERİNDE YAŞANAN SORUNLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	77
4.1. Yönetim Süreçleri	77
4.2. Günümüzde Kamu Yönetim Süreçlerinde Yaşanan Sorunlar	80
4.2.1. Yönetim Sürecinde Yapısal Sorunlar	81
4.2.1.1. Aşırı merkezîyetçilik	81
4.2.1.2. Örgütsel büyüme	82
4.2.1.3. Şeffaflık ve hesap verebilirlik sorunu.....	83
4.2.1.4. Yönetimde tutuculuk ve değişime ayak uyduramamak.....	84
4.2.2. Yönetim Sürecinde İşlevsel Sorunlar	85
4.2.2.1. Kuralcılık ve sorumluluktan kaçma.....	85
4.2.2.2. Yönetimde siyasallaşma	87
4.2.2.3. Aracılar yoluyla işlemleri yürütme.....	88
4.2.2.4. Yolsuzluk.....	89
4.2.2.4.1. Rüşvet.....	90
4.2.2.4.2. Zimmet ve irtikap.....	91
4.2.2.4.3. Kayırmacılık.....	92
4.2.2.5. Liyakat ilkesinin uygulanmaması.....	94
4.3. Gazali'nin Devlet ve Yönetim Anlayışı Çerçevesinde Günümüz Kamu Yönetim Süreçlerinde Yaşanan Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri	96
5. SONUÇ	103
KAYNAKLAR	107
ÖZGEÇMİŞ	113

1. GİRİŞ

Çalışmamızın konusunu din, ahlâk, felsefe, eğitim, devlet, siyaset, iktisat, yönetim gibi pek çok alanda eserler kaleme alan ve düşünceleriyle günümüzde de bizi aydınlatan, yöneticilerimize yol gösteren büyük İslâm âlimlerinden Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı ile yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerin, günümüz kamu yönetim süreçlerinde yaşanan sorunların çözümü açısından değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

Tez çalışmamızda Türk-İslâm düşünce dünyasının önde gelen düşünürlerinden biri olan Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı incelenerek yöneticilere vermiş olduğu tavsiyeler kapsamında günümüz kamu yönetim süreçlerinde karşımıza çıkan sorunların çözümü üzerinde durulacak ve Gazali'nin yönetim bilimine katkısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Yönetim bilimi literatürü Batılı düşünürlerin çalışmalarıyla sınırlandırılmış olup “Yönetim Bilimi” denilince Frederick W. Taylor, Henri J. Fayol, Max Weber, Elton Mayo, D. McGregor gibi Batılı düşünürler ön plana çıkarken, Türk-İslâm düşünce dünyasında yönetim üzerine önemli eserler veren büyük düşünürler göz ardı edilmiştir. Ancak Türk-İslâm düşünürlerinin yönetim üzerine Batı yönetim modellerine alternatif olarak sunulabilecek pek çok eseri bulunmaktadır. Bu düşünürlerimizin eserlerinin incelenmesi ve yönetim bilimine katkılarının değerlendirilerek günümüz yönetimlerinde faydalanılması gerekmektedir.

Türk-İslâm düşünürlerinin tamamının yönetim bilimine katkısının değerlendirilebilmesi, bütün düşünürler açısından kapsamlı bir incelemeyi gerekli kılmaktadır. Ancak tez çalışmamızın zaman yönünden sınırlı olması, hem düşünürlerimizin tamamına yönelik inceleme yapabilmeyi hem de gerekli kaynaklara ulaşabilmeyi mümkün kılmamaktadır. Bu nedenle tez çalışmamızda Türk-İslâm düşünürlerimizden biri olan Gazali'nin yönetim bilimine olan katkıları ortaya konulacaktır.

Gazali'nin pek çok alanda eser vermesi, eserlerinin çok çeşitlilik göstermesi, Gazali'ye ait olduğu belirtilen eserlerin bir kısmının kesin bir şekilde Gazali tarafından yazıldığı belli olmayan ve bazı kimseler tarafından Gazali'ye ithaf edilen eserler olması, Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı üzerine yapılan incelemelerin çok az sayıda olması, çalışmamızı sınırlayan ve zorlaştıran etkenlerdir.

Gazali, döneminin siyasi kadrosuna yakınlığı nedeniyle devlet, yönetim ve siyaset alanlarında sadece teorik bilgilerle değil, uygulamaya dayalı gözlemlediği ve öğrendiği

bilgilerle de düşünce sistemini oluşturmuştur. Gazali bu konuda bilgi-eylem ilişkisini de özellikle vurgulamış, teorik bilgilerin eyleme aktarılması gerekliliğini de belirtmiştir. Yapılan uygulamaları ve yaşanan sorunları yerinde inceleme fırsatına sahip olan ve bu fırsatı en iyi şekilde değerlendiren Gazali, devlet, yönetim ve siyaset üzerine düşüncelerini geliştirmiş, daha iyi bir yönetim sistemi kurulabilmesi için bu alanda günümüzde de geçerliliğini koruyan görüşler öne sürmüştür, yöneticilere nasihatlerde bulunmuştur. Gazali'nin yapmış olduğu bu değerlendirmeler ve vermiş olduğu tavsiyeler hâlâ güncelliğini korumakta, bizlere günümüzde yaşanan sorunların çözümünde faydalanabileceğimiz argümanlar sunmaktadır.

Çalışmamızda nitel araştırma tekniklerinden biri olan tarihi araştırma yöntemi kullanılacaktır. Tarihi araştırmalar, dönemin dokümanları dikkatlice okunarak ya da o zamanda yaşamış kişilerle görüşmeler yapılarak odaklanılan problemle ilgili olarak "geçmişte ne oldu?" sorusuna cevap aramaktadır. Çalışmamızda Gazali'nin eserleri ile Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı ile ilgili yazılmış diğer eserler analiz edilecektir. Ayrıca temel veri toplama tekniği olarak literatür taraması yapılarak Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı ile yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerini ortaya koyabilmemizi sağlayacak kaynaklar elde edilecektir. Yine kamu yönetim süreçlerinde yaşanan sorunların değerlendirilmesi açısından literatür taraması yapılarak çalışma konumuzla ilgili kaynaklara ulaşılabilecektir. Literatür taraması sonucunda elde edilen kaynaklar okunulup analiz edildikten sonra çalışmamızın konusu kapsamında elde edilen bilgiler veri olarak kullanılacak ve çalışmamızda detaylı olarak incelenecektir.

Çalışmanın birinci bölümünde; Gazali'ni hayatı ve döneminin siyasi, toplumsal ve kültürel durumu incelenecektir. Bu kapsamda Gazali'nin yetiştiği ortam, eğitim hayatı, düşünce yapısını oluşturması açısından büyük öneme sahip olan Bağdat Nizamiye Medresesine atanması, Bağdat'ı terk ederek uzlet hayatına çekilmesi, Bağdat'ta ikinci kez eğitime başlaması, eserleri, Batı dünyası üzerindeki etkileri ile döneminin siyasi, toplumsal ve kültürel durumu üzerinde durulacaktır. Ayrıca Gazali'nin, siyaset ve yönetim düşüncesinde ilme, akla ve bilgiye büyük önem vermesi, siyasetin ve devlet idaresinin yürütülmesinde ilim ile aklın önemine vurgu yapması nedeniyle ilim ve akıl üzerine görüşleri anlatılarak ardından yöneticilere vermiş olduğu tavsiyeler üzerinde durulacaktır.

Gazali'nin günümüze kadar etkilerini sürdüren, Batı düşünce dünyasında da hâlâ takip edilen büyük değere sahip düşüncelerinin gelişimi açısından Bağdat Nizamiye Medresesine atanması çok önemlidir. Burada özellikle siyasi kanatla beraber yürütmüş olduğu birbirlerini

tamamlayıcı yöndeki çalışmaları Gazali'nin devlet ve yönetim üzerine kaleme almış olduğu eserler üzerinde çok etkili olmuştur. Aynı şekilde dönemin siyasi elitleri de Gazali'nin vermiş olduğu dersler ve kaleme almış olduğu eserlerden faydalanmışlardır. Bu açıdan Gazali'nin hayatı ile döneminin siyasi, sosyal, kültürel durumunun incelenmesi, Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı ile yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerin değerlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Zira bu hususları dikkate almadan yapılacak bir değerlendirme eksik bir değerlendirme olarak kalacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; Gazali'nin devlet, toplum ve yönetim anlayışı ile yöneticilere vermiş olduğu tavsiyeleri değerlendirilecektir. Bu bölümde öncelikle Gazali'nin toplum ve uzviyetçi toplum görüşü, toplumu meydana getiren bireyler olarak insana bakış açısı, devlet, siyaset yönetim anlayışı incelenecek, devlet ve siyasetin dinle ilişkisine dair görüşleri, yönetici ve yönetilenler arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeleri ile yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelere yer verilecektir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise; konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından yönetim süreçleri ve yönetim süreçlerini oluşturan fonksiyonlar anlatılacak; ardından günümüz kamu yönetim süreçlerinde yaşanan aşırı merkeziyetçilik, örgütsel büyüme, şeffaflık ve hesap verebilirliğin etkin olmaması, yönetimde tutuculuk ve değişime ayak uyduramamak olarak sayacağımız yapısal sorunlar ile aşırı kuralcılık ve sorumluluktan kaçma, yönetimde siyasallaşma, araçlar yoluyla işlemleri yürütme, yolsuzluk ve liyakat ilkesinin uygulanmaması olarak sayacağımız işlevsel sorunlara yer verilecektir. Son olarak da Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı ile yöneticilere tavsiyeleri kapsamında, kamu yönetim süreçlerinde yaşanan bu sorunlar için çözüm önerileri getirilecektir.

Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelere baktığımızda; adaletli olması, akıllı olması, alimlere yakın olması, şefkatli olması, öfke kontrolü olması, empati kurabilmesi, akıllı ve irdeleyici yardımcılara sahip olması, liyakate önem vermesi, iş bölümü ve uzmanlaşmayı sağlaması gibi pek çok tavsiyesinin, günümüz kamu yönetim süreçlerinde yaşanan yukarıda belirtilen sorunların çözümünde uygulanması halinde bu sorunların ortadan kalkacağını görebiliriz. Özellikle adaletin sağlanması pek çok sorunun kökten çözümünü sağlayacaktır. Bu tez çalışmasında bu husus üzerinde durulacaktır.

2. GAZALİ’NİN HAYATI VE DÖNEMİNİN SİYASİ DURUMU

2.1. Gazali’nin Hayatı

Gazali, Türk-İslâm düşünce tarihinde eleştirici, sorgulayıcı kişiliği ile hakikati bulma serüveninin bütün zorluklarına güçlü ve cesur bir biçimde katlanmasıyla ön plana çıkmıştır (Gazali, 2013: 13).

Gazali öncesi dönemi Türk-İslâm düşünce dünyasının emekleme asırları, çocukluk dönemi olarak nitelendirebiliriz. Türk-İslâm düşüncesinin zirveye ulaştığı, düşünce alanının yanı sıra bilim alanında da en yüksek ve en özgün ürünlerini verdiği esas dönem ise Gazali’den sonraki asırlardır. Bu asırların Türk-İslâm düşünce dünyası için kemâl asırları olduğunu söyleyebiliriz (Cündioğlu, 2012: 32).

Türk-İslâm düşünce dünyasında gelişen düşünce hareketlerinin Gazali öncesi ve Gazali sonrası biçiminde ayrılması; Türk-İslâm düşünce tarihinde önemli bir konuma sahip olan Gazali’nin, çok yönlü ve etkin bir düşünür olarak ne kadar değerli olduğunun açık göstergesidir. Gazali fıkıh, kelâm, İslâm felsefesi, tasavvuf, mantık, siyaset, iktisat gibi pek çok ilimle ilgilenmiş; entelektüel ilgisini çeşitli ilim dallarında değerlendirerek ilgilendiği bütün alanlarda önemli başarılar elde etmiş, büyük katkılar sağlamıştır (Aydınlı, 2013: 191).

Gazali’nin çeşitli ilim dallarıyla ilgilenmesinin yanı sıra bu ilim dallarıyla ilgili yenilikçi teşebbüsleri, O’nun ilmî faaliyetlerindeki dinamik yapıyı oluşturmuştur. Ayrıca Aydınlı, Gazali’nin entelektüel merakının bu kadar çeşitli olmasının gerisinde yatan ve her bir farklı eğiliminde kendisini hissettiren sabit bir unsurun bulunduğunu belirtir. Onun entelektüel faaliyetinde karşımıza çıkan dinamik yapı, bu statik unsura bağlılığını devamlı bir şekilde muhafaza etmektedir. Burada Gazali’nin muhafazakâr ve modern olmak üzere başlıca iki yönü söz konusudur (Aydınlı, 2002: 21-22).

Bütün düşünürlerde olduğu gibi Gazali’nin de düşünce yapısının gelişmesinde; hayatının, içinde yaşamış olduğu toplumun yapısının ve dönemin siyasî durumunun önemli bir etkisi vardır. Bu nedenle Gazali’nin siyaset, toplum, devlet ve yönetim üzerine düşüncelerini anlatmadan önce bu unsurlara değinmekte büyük yarar bulunmaktadır.

2.1.1. Çocukluk Dönemi

Hayatı boyunca İslâmiyetin diğer dinlerden ve felsefeden üstün olduğunu ispatlamaya yönelik çalışmalarından dolayı “Hüccet’ül-İslâm (İslâm’ın Delili)” lakabı ile anılan ve asıl adı Muhammed b. Muammed b. Muhammed b. Ahmed ve künyesi Ebu Hamid el-Gazali

olan Gazali, Kutadgu Bilig'in Buğra Han'a sunulmasından yaklaşık on yıl önce, Bağdat'ın Selçuklu Devletinin nüfuzu altına girmesinden üç yıl önce, 1058 yılında (H.450) bugün İran sınırları içerisinde kalan ve Horasan bölgesinin önemli ilim, sanat ve kültür merkezlerinden biri olan Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir (Gazali, 1992a: 9-10). İran'ın kuzey doğusunda yer alan bu küçük kasaba, Gazali'nin yaşadığı devirde akarsuları, ağaçları ve çevresindeki dağlarda bulunan maden depolarıyla gelişmiş bir yerleşim yeri idi. Ayrıca büyük destan şairi Firdevsî ve Büyük Selçuklu Devletinin zeki vezirlerinden Nizamü'l-Mülk gibi dünya şöhretleri de burada dünyaya gelmiştir. Tûs şehri, halkının 1389'da "tahripkâr prens" olarak bilinen Moğol Fatihî Timur'a karşı isyan etmesi sonucu Timur tarafından tahrip edilmiş ve bir daha da onarılmamıştır. Şehrin su kaynakları ise yakınında bulunan ve Şiilerin kutsal şehri olan Meşhed'e akıtılmış, bu nedenle de Meşhed gelişme göstermiştir (Duran, 1998: 122).

Ailesi hakkında kesin olarak pek bir şey bilinmeyen Gazali'nin babasının Muhammed b. Muhammed'in, kendi dükkânında yün eğirerek ve satarak geçindiği söylene de W.Montgomery Watt'ın "Gazali Hakkında Bir Araştırma" isimli eserinde olduğu gibi bu iddianın reddedildiği kaynaklar da bulunmaktadır (Watt, 1989: 15). Ayrıca Muhammed b. Muhammed'in, dindar bir kişiliği olduğu ve vaaz meclisleri ile sufilerin sohbetlerine devam ettiği bilinmektedir (Uludağ, 2013: 67). Gazali'nin kız kardeşleri ve meşhur bir alim ve sufi olarak bilinen Ahmed adında bir erkek kardeşi ile Tûs şehrinin alimlerinden biri olan ve Ebu Hamid el-Gazali olarak anılan bir amcası veya dayısı vardır. Gazali'nin babası ölüm döşegindeyken, Gazali ve kardeşi Ahmed'i eğitimleri ile iyi bir şekilde ilgilenmesi tembihi ile sufi dostu Yusuf Nessac'a bir miktar para bırakarak emanet etmiş ve tahmini 1065 yılında vefat etmiştir (Watt, 1989: 15).

2.1.2. Eğitim Hayatı

Gazali, babasının vefatından sonra küçük yaşta başladığı Kur'an okuma ve ezberleme, dinî bilgiler alma ve Şafii fikhını öğrenme işine Yusuf Nessac'ın desteğiyle Tûs'ta devam etmiştir (Duran, 1998: 122).

Gazali'nin ilk hocası Ebu Sa'd Abdülmelik er-Razekani'dir. er-Razekani, Nizamü'l-Mülk'ün dayısıdır ve Nizamü'l Mülk, Gazali'nin entelektüel gelişiminde etkili olan en önemli kişilerden birisi olmuştur. er-Razekani'nin üvey kardeşi Ebu'l-Kasım Abdullah İbn Ali ise çok önemli bir alim olup Gazali'nin atamasının yapıldığı yıllarda Nişabur'daki Nizamiye Medresesinin baş müderrisliği görevini yapmaktadır (Griffel, 2012: 58-59).

Yusuf Nessac, ilkokulun yanı sıra Gazali'nin sufi eğitimi alması sorumluluğunu duymaktaydı. Bu nedenle Gazali, tahsilini devam ettirmek için ilk ilim seyahatini yaparak Hazar denizinin güneydoğu kıyılarında bulunan ve yaklaşık 402 km uzaklıktaki Cürcan'a gitmiştir (Duran, 1998: 122). Burada Ebu'l-Kasım al İsmaili'den ders almış, şeyhlerin şeyhi ve zamanın kutbu olarak bilinen Fazl b. Muhammed Ebû Fârmedî ile tanışma fırsatını bulmuştur. Cürcan'da beş sene kaldıktan sonra ise 1077 yılında Tûs'a geri dönmüş ve öğrenimine devam etmiştir (Uludağ, 2013: 67-68).

Gazali memleketine dönerken hayatında büyük bir yer kaplayan ve kendisinin ilahi bir uyarı olarak gördüğü eşkıya soygunu yaşanmış ve eşkiyalar tarafından birlikte bulunduğu kafiide ne varsa hepsi ellerinden alınmıştır. Bunun üzerine Gazali gasp edilen kitaplarını almak için haramilerin peşinden gidip onların kendi işlerine yaramayacağını, o kitapları dinlemek, öğrenmek ve yazmak için diyar-ı gurbete gittiğini söyleyerek kitaplarını geri istemiştir. Ancak eşkiyaların reislerinin, kitapları almaları sonucunda bütün bilgilerinin kaybolduğu ve kitaplarının kaybolduğu için ilminin de yok olduğunu ve nasıl olup da bu kitaplardaki bilgileri öğrendiğini ileri sürebildiğini söyleyerek kitaplarını Gazali'ye vermesi üzerine, Gazali Tus'a döndükten sonra üç sene boyunca durmadan çalışıp hocasından öğrendiklerini ve kitabın kenarına yazdıklarını tamamen ezberlemiştir ki; artık biri yolunu keser ve kitaplarını alırsa ilimsiz kalmayacaktır (Güzel, 1988: 10).

Gazali Nişabur'a gidene kadarki dönemde çalışmalarını hadis ve fıkıh üzerine ağırlıklı olarak yürütmüştür. İlim ve sanatı himaye eden Samânîlerin gerçek bağımsızlıklarından dolayı, eğitim alanındaki gelişmeler Nişabur ve komşu bölgelerde bir asırdan fazla en ön sırada yer almıştır. Bu nedenle Tûs ve Curcan'da hadis ve fıkıh üzerindeki eğitim düzeyi de yüksek olmuştur. (Watt, 1989: 16-17).

Tûs'ta üç senelik çalışmasından sonra Gazali, ikinci ilim seyahatini çağın en büyük alimlerinden biri olan İmâm-ül-Harameyn Abdülmelik el-Cüveynî'nin daveti üzerine 1080 yılında Nişabur şehrine yapmış ve orada el-Cüveynî'nin derslerine devam edererek ilmini ilerletmiştir (Gazali, 1992a: 12).

Nişabur'daki bir müderrisin oğlu olan el-Cüveynî, döneminin en önde gelen İslâm alimi olup hukuk (fıkıh) ve kelâmda bir otoriteydi. Gazali'nin onun yanında eğitime başlamasından beş yıl öncesinde Mekke ve Medine'deki sürgününden geri dönmüştü (Griffel, 2012: 60-61). Mekke ve Medine'de yıllarca vaizlik yapmasından dolayı da "İmâm-ül-Harameyn" unvanını kazanmıştı. el-Cüveynî, Nizamü'l-Mülk tarafından yeni kurulmuş ve okul ücreti, pansiyon ve yurt masrafları bağış yoluyla elde edilen Nizamiye medresesinde

kürsü sahibiydi. Gazali burada mantık, felsefe, mezhep, cedal, usûl-i fıkıh, hilâfiyat ve usûl-ü hadis ilimlerinde eğitim aldığı sekiz yıl geçirmiştir (Duran, 1998: 123).

Gazali, üstün zekâsı ve çalışkanlığıyla Cüveynî'nin ileri gelen öğrencileri arasına yükselmeyi başarmıştır. Özellikle el-Cüveynî'nin vefatına kadar devam eden Gazali ile el-Cüveynî arasındaki hoca-talebe ilişkisi, Gazali'nin yetişmesinde büyük öneme sahiptir (Güzel, 1988: 19).

Gazali, bu dönemde eğitiminin yanı sıra el-Cüveynî'nin asistanlığını da yaparak kısmen ders vermekteydi. Daha sonra bağımsız olarak derslere girmeye başlamış, kısa sürede ilâhi ve felsefi konulara ışık tutan, yorumlayıcı ve esaslı çözümler getirici keskin zekâlı bir eğitimci olarak ün yapmıştır (Duran, 1998: 123).

Gazali, ders notlarından sonra ilk eseri olan “el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl” adlı eserini Nişabur'da geçirdiği bu dönemde yazmış ve el-Cüveynî tarafından Gazali'nin bu eserine yönelik “Ben daha diri iken beni kabre gömdün. Biraz daha sabretsen olmaz mıydı?” şeklindeki sitemiyle karşılaşmıştır (Güzel, 1988: 10).

Hocası el-Cüveynî'nin ölümüne kadar kaldığı Nişabur, Gazali için büyük bir öneme sahiptir. Risale müellifi olarak bilinen Kuşeyri ve üstadı Ebû Abdurrahman es-Sülemî Nişabur'ludur ve Nişabur'da yaşamışlardır, Sufi Ebû Saîd Ebu'l-Hayr da uzun yıllar tasavvufî öğretilerini burada yaymaya çalışmıştır. Ayrıca Gazali, ünlü filozof, astronomi ve matematik alimi olan Ömer Hayyam'ı da burada tanımıştır (Uludağ, 2013: 68).

2.1.3. Bağdat Nizamiye Medresesine Atanması

Hocası el-Cüveynî'nin 1085'te ölümünün ardından Gazali, sultanın karargâhına vezir Nizamü'l-Mülk'ün yanına gitmiştir. Burada altı yıl kalan Gazali, alimler arasında yapılan münakaşalara katılarak elde ettiği başarılarla vezir Nizamü'l-Mülk'ün saygısını kazanmış ve 1091 yılında Nizamü'l-Mülk tarafından Bağdat'ta bulunan Nizamiye Medresesine müderris olarak atanmıştır. Ayrıca Nizamü'l-Mülk Gazali'nin başarısı üzerine O'na “Zeyn ad-Din” (Dinin Süsü) unvanını vermiştir. Gazali Bağdat'ta hem ders vermiş hem eserler yazmış hem de siyasetle ilgilenmiştir (Çubukçu, 1996: 77-78).

Nizamü'l-Mülk'ün Gazali'yi koruması altına almasında, genç âlimin kendisinin de mensubu bulunduğu Şafii mezhebinin yayma potansiyelinin yanı sıra özellikle Sünnî iktidara karşı inanç noktasında ve kelâmî olarak muhalefet olan Bâtınî-İsmailî hareketleri engelleme planında önemli rol oynayabileceği düşüncesi de etkili olmuştur (Yücedoğru ve Bilgin, 2008: 737).

Gazali, fikirlerini uygulayabilmek için ihtiyaç duyduğu hemen her şeyi Nizamü'l-Mülk'ün şahsında bulmuş ve bunun sonucunda Gazali'nin "İhya" projesi bir devlet programı haline gelmiştir. Gazali'nin düşünceleri, siyasi ideal etrafında toplanan genel kanaatin nasıl oluşturulacağına imkânlarının araştırılması sonucunda bir nevi emrivakilerle de şekillenmiştir. Gazali'nin özellikle Bâtînîlerin oluşturduğu karşıt ve mualif havayı, kelâmın ve kalemin gücüyle bastırma çabalarında bunu görebiliriz. Bu yönüyle Gazali, Selçuklu Türklerinin oluşturduğu siyasi yapı ve çerçeve ile İslâmiyet fikrini harmanlamıştır. Bunu düşünce boyutunda Gazali, siyaset boyutunda ise Nizamü'l-Mülk gerçekleştirmiştir. Ayrıca Gazali her ne kadar siyasete yakın olsa da devlet ve mütefekkir ilişkisinin nasıl olması gerektiği hususunda örnek teşkil eden bir düşünür olmuş ve bu çizgiyi aşmamıştır (Şeker, 2011: 213-214).

Gazali, ilk tedris dönemi denilen bu dönemde, hem halkın hem de ilim çevresinin en gözde adamı olmuştur. Onun açık, anlaşılır ve doğal bir anlatımı olması bütün çevrelerde hayranlık uyandırmıştır. Pek çok kişi uzak yerlerden ondan ders almaya gelmiş ve derslerini dinlemiştir. Özellikle fıkıh, kelim ve felsefe ile ilgili eserlerini verdiği bu dönem, Gazali'nin en çok eser verdiği dönemdir (Güzel, 1988: 11).

2.1.4. Bağdat'tan Ayrılması ve Uzlet Hayatı

Gazali Nişabur'dayken gençlik yıllarında aklî ve ruhî tatminsizlikleri nedeniyle bir şüphe krizine girmiş, fakat bu şüphe kriziyle geriye gitmekten ziyade kendini ilerletmişti. Gazali şüphesinden de şüphelenerek, pek çok alana ve konuya olan merakını ve çalışmalarını artırmıştır. Ancak bir yandan Bâtînîlerin terörist faaliyetlerinin oluşturduğu endişe verici ortam, diğer yandan çocukluğunda edindiği ümitsizlik psikolojisinin etkisi sonucunda medresedeki kurumsal bilgiler ve dersler, Gazali'nin ikinci kez şüphecilğe düşmesine sebep olmuştur (Bayrakdar, 2013: 8-9).

Gazali, Modern Avrupa felsefesinin sembollerinden biri olan Descartes'te olduğu gibi sahip olduğu saf otoriteyi kaybetmiş, ciddi boyutlara ulaşan şüphecilik duygusu neticesinde tamamen aklî şüphecilğe sürüklenmiş ve şüphecilik onun düşüncelerini ele geçirmişti. Eğitim ve davranışlarında meslektaşlarıyla çelişmesi şüpheciliğini daha da kamçılıyordu (Duran, 1998: 125). Gazali'nin sürekli Sünnî mezheplerdeki ihtilâflı konularda kimin haklı olduğu konusunu düşünmesi; Mu'tezile, Şii-Bâtînî ve Sünnî mezheplerini karşılaştırarak hak ve hakikâti araştırması ve en sonunda da buna felsefeyi eklemesi onu ruhî ve fikrî bunalıma sürüklemiştir. (Uludağ, 2013: 68-69).

Gazali, yaşadığı bu düşünsel kriz içerisinde Bağdat'tan ayrılıp ayrılmama hususunda sürekli kararsızlık yaşıyordu. Sabahın erken saatlerinde ahiret arzusu baskın gelirken akşam olduğunda dünyalık arzuları baskın geliyordu. Gazali dünyalık arzularının onu zincire vurduğunu, sürekli makam ve mevki peşinde sürüklediğini düşünüyordu. Gazali'nin bu kararsız ve tereddütlü hâli yaklaşık altı ay sürmüştür (Gazali, 2015a: 135-137).

Gazali'nin 1095 yılı boyunca yaşadığı bu düşünsel kriz, Gazali'yi psikolojik veya ruhsal olarak etkilemesinin yanı sıra nihayetinde fizikî olarak da etkilemiş, bu düşünceler içerisinde dili tutulmuş ve konuşamaz hâle gelmiştir. Bu durumun ders vermesini imkânsızlaştırması onu daha da üzmüş, sindirim sistemi bozulmuş, yemekten içmekten kesilmişti (Watt, 1989: 96). Her geçen gün daha da zayıflayan, iyice güçten düşen Gazali, aciz kaldığını ve iradesinin artık tamamen kontrolünden çıktığını görmekteydi (Gazali, 2015a: 137-141).

Gazali'nin Bağdat'tan ayrılma kararına sebep olan bu düşünsel krizine başka etkenlerin, özellikle yaşadığı dönemde sosyal ve siyasal krizin hâkim olmasının, hem eşlik ettiğini hem de bu düşünsel krizini desteklediğini söyleyebiliriz. Gazali'nin on yıldan fazla bir süre için dönemin önemli ilim merkezi olan Bağdat'ı terk etmesinde en önemli etmenlerden birisi de vezir Nizam'ül-Mülk'ün ölümüdür. Nizam'ül-Mülk Gazali için bir dost veya koruyucudan öte, İslâm dünyası için büyük bir destektir. Nizam'ül-Mülk'ün ölümünden bir ay gibi bir süre sonra Melikşah'ın da ölümü ve bunun üzerine yaşanan Selçuklu prensleri arasındaki taht kavgaları büyük bir sosyal ve siyasal krize sebep olmuştur. Yaşanan bu sosyal kriz ve siyasal boşluğa Bâtınîlerin sürdürdükleri terör faaliyetlerini de eklediğimizde, Gazali'nin her türlü fikrî faaliyeti akıl ile rasyonelleştirme çabalarına karşı "nass"ı öne çıkarmasının sebebini anlayabiliriz (Tekin, 2013: 206). Diğer yandan Gazali'nin yazmak istediği "İhya'u Ulumi'd-Din" isimli eseri için aradığı sükûn ve huzur ortamını bu siyasi karışıklık ve hareketli eğitim-öğretim hayatı içerisinde bulamayacağı da muhakkaktı (Güzel, 1988: 13).

Gazali, nihayetinde ailesi ve dostlarından, özellikle zenginlik ve statüden vazgeçerek siyasal ve sosyal karışıklıklar ile Bâtınîlerin tehdit ve tecavüzlerinden uzak olması sebebiyle Şam'a yerleşmeye karar vermiş, ancak bu kararını herkesden saklayarak Mekke'ye gideceğini söylemiştir (Gazali, 2015a: 137-141). 1095 yılının Kasım ayında kendi ailesinin geçimi ile Nizamiye'deki hocalık görevi için gerekli düzenlemeleri yaparak Bağdat'tan ayrılmış ve Şam'a gitmiştir (Griffel, 2012: 80).

Gazali'nin konforlu hayatından vazgeçmesinin dinî bir gerekçesinin olmadığını, çünkü bulunduğu konum itibarıyla dinî yönden ulaşılabilecek en üst makam ve statüye sahip olduğunu düşüncelerinden dolayı, Gazali bütün Irak alimleri tarafından eleştirilmiştir. Gazali'nin Bağdat'tan bu ayrılışı halk arasında da birtakım yorum ve dedikodulara yol açmıştır. Irak'tan uzakta yaşayanlar, Gazali'nin devlet adamlarının talebi doğrultusunda Bağdat'tan ayrıldığını düşünürken; devlet adamlarına yakın olanlar ise, devlet adamlarının Gazali'yi asla bırakmak istemeyecek dercede ona bağlı ve düşkün olmalarına rağmen Gazali'nin onların sözlerine kulak asmadığını görmüşlerdir (Gazali, 2015a: 141).

İranlı tarihçi Abdu'l-Hüseyin Zerrînkûb, Gazali'nin Bağdat'tan ayrılma kararını, “medreseden kaçış” olarak betimler. Bu betimlemenin, bir devlet kurumu olan medresenin etkin bir şekilde Selçuklu devlet yönetiminin bir parçası olması yönünden doğru olduğunu söyleyebiliriz. Gazali'nin el-Halil'de sultanların yanına gitmemek, münazara etmemek ve sultanlardan maddi yardım almamak konusunda ettiği üç yeminden, onun devleti ve devlet görevlilerini reddettiğini anlayabiliriz. Ancak Gazali hiçbir zaman okullarda ders vermeyi reddetmemiştir. Nitekim Gazali ders vermeyi hiçbir şekilde bırakmamış ve ders vermeye hiçbir zaman ara vermemiştir. Bunun yanında Gazali, 1095'ten sonra büyük ölçüde Selçuklu Devleti tarafından kurulmamış ve devletin finans kaynaklarıyla desteklenmeyen zaviye olarak adlandırılan küçük medreselerde ders vermiştir (Griffel, 2012: 93).

Gazali Şam'da istediği sükûn ortamını bulabilmiş, insanlardan uzak kalarak bir yandan inziva hayatı yaşarken diğer yandan da yazmak istediği eseri “İhyâ'u Ulûmi'd-Din” i tamamlamaya çalışmıştır (Güzel, 1988: 13). Ayrıca burada Emevî Camii'nin içerisinde bulunan, camiinin batı duvarına bitişik bir şekilde inşaa edilmiş olan ve Ebû'l Feth Nasr'ın zaviyesi olarak bilinen bir medresede serbestçe dersler vermiş ve ders halkalarına çok sayıda öğrenci katılmıştır. Bu medrese bir süre sonra Gazali'nin zaviyesi olarak anılmaya başlanmıştır ve hâlâ aynı isimle anılmaktadır (Griffel, 2012: 85).

Gazali iki yıl kadar bir süre Şam'da sessiz bir hayat sürdükten sonra Kudüs'e gitmiştir. Kudüs'te Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret ederek burada sultanların yanına gitmeyeceği, münazara yapmayacağı ve sultanlardan maddi yardım almayacağı hususlarında yemin etmiştir (Çubukçu, 1996: 77-78). Gazali'nin kendi kendine vermiş olduğu bu yemininden de bu dönemde sultanlardan ve siyasetten ne kadar uzak kalma arzusunda olduğunu görebilmekteyiz.

2.1.5. Bağdat'ta İkinci Tedris Dönemi

Gazali Kudüs'ten sonra Hicaz'a gidip Hac görevini yerine getirdikten sonra tekrar Şam'a dönmüş, bir ara İskenderiye'ye gitmiş, Sultan Yûsuf b. Taşfin'i ziyaret etmek amacıyla Mağrip'e gitmek istemiş, ancak Sultan Yûsuf b. Taşfin'in vefat ettiğini öğrenmesi üzerine bu ziyaretinden vazgeçmiştir. Gazali, 11 yıl boyunca sürdürdüğü bu uzlet hayatının ardından, Nizamü'l-Mülk'ün oğlu vezir Fahrü'l-Mülk'ün kendisinin eğitim vermeye dönmesi yönündeki ısrarının daha sonra kesin bir emir haline dönüşmesi üzerine, bazı mutasavvıf arkadaşlarının da görüşünü alarak Fahrü'l-Mülk'ün çağrısını kabul etmiş ve 1105 yılında Nişabur'daki Nizamiye Medresesinde yeniden ders vermeye başlamıştır. (Çubukçu, 1996: 78-79).

Gazali eğitim görevine yeniden başlamasının sebebini “el-Münkız mine'd-Dalâl” isimli kitabında açıklamıştır. Gazali, kargaşanın ve batılın hâkim olduğu bir devirde yaşadıklarını, batıl yollara sapan halkı doğru yola çağırabilmenin, dinine bağlı olan güçlü bir hükümdarın desteği ile uygun bir zamanda yapılabileceğini belirtmiştir. Halkın eziyetlerinden korunma düşüncesi, rahata düşkünlük, tembellik, nefsi okşama gibi nedenlerle halktan uzak olması doğru değildi ve insanları düşmüş oldukları batıl yollardan kurtarmanın güçlüğünü halktan uzaklaşmak için kendisine gerekçe yapamazdı. Halkın arasına dönüp dönmeme hususunda karar vermeden önce gönül gözü açık olan ve müşahade ehli bazı arkadaşlarına da danışmış ve hepsinin de uzlet hayatını bırakarak tekkeden çıkması gerektiğini söylemesi üzerine halktan uzak yaşadığı on bir seneden sonra Nişabur' a dönmüştür (Gazali, 2015a: 195-201).

Gazali, Nişabur'da Nizamiye Medresesinin tam karşısında bulunan sufi tekkesinde kalmıştır. Her gün Gazali'yi dinlemek için çok sayıda insan burada toplanmış ve onun “İhya'u Ulumi'd-Din” adlı eserini okumuşlardır (Griffel, 2012: 91-92).

2.1.6. Tûs'ta Geçirdiği Son Yılları

Nişabur'da bir yıla yakın bir süre kalan Gazali gönlünde varlığını devam ettiren inziva arzusu nedeniyle, vezir Fahrü'l-Mülk'ün de babası gibi Nişabur'da Bâtînî-İsmâîlîler tarafından şehit edilmesinin ardından doğum yeri olan Tûs kentine dönmüştür. Tûs'ta bulunduğu bu dönemde Gazali inziva hayatını sürdürmesinin yanı sıra, hayatının her döneminde yapmış olduğu gibi sürekli telif ile meşgul olmuştur. Bu dönem Gazali'nin Kimyâ-yı Saadet, El-Kıstasü'l-Müstakim, Nasihatü'l-Mülûk ve Faysalü't-Tefrika gibi değerli eserlerini vermiş olduğu en verimli dönemlerindedir. (Güzel, 1988: 13).

Gazali Tûs kentine dönerek aslında çocukluk çağında babasından ve çevresinden gördüğü sufi hayata geri dönmüştür. Gazali'nin düşünsel boyutta esasen bu hayattan hiç kopmadığını söylemek de mümkündür. Bir ilim dalından diğer ilim dalına geçmesi, daha sonra o ilim dalını eleştirmesi, şehirden şehire dolaşması, Gazali için coğrafi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir düşünce seyahatiydi (Bayrakdar, 2013: 8-9).

İnziva (uzlet) kelimesi, 1095'ten sonra Gazali'nin hayatının hemen hemen her dönemi için kullanılan bir kelime olmuştur. Kitaplarını yazıp yayımladığı, hocalığı bırakmayarak zaviyesinde derslerine devam ettiği ve kendisine gelen kişileri kabul ettiği hususunu düşündüğümüzde; Gazali'nin, toplumsal hayattan uzak duran bir münzevî olarak kimi çağdaşlarından uzaklaşmadığını ve tamamıyla dış dünyadan kopmadığını da söyleyebiliriz (Griffel, 2012: 95).

Tûs kentinde uzun bir süre kalan Gazali, burada bir kısmını dervişlerle sohbet etmek için tekke, diğer kısmını ise öğrencilere ders vermek için medrese olarak kullanacağı bir bina inşaa ettirmiştir. Medrese zâhirî, şer'î, naklî ve aklî ilimlerin sembolü niteliğindedir; tekke batınî, ledünnî ilimlerin, irfan ve marifetin sembolü niteliğindedir. Böylece Gazali zâhirle batını, şeriatla hakikâti, nakil (nass) ile ilhamı bir araya getirerek birbiriyle kaynaştırmayı ve bağdaştırmayı; dolayısıyla medrese-tekke, molla-derviş kavgasını bitirmeyi; fıkıhçılar, kadılar ve müftülerin, sufi ve dervişler hakkında bid'atçi ve sapkın şeklinde suçlamalarda bulunarak onların idam edilmesi yönündeki fetvalarının son bulmasını amaçlamaktaydı. Ancak medrese-tekke arasındaki sürtüşme ve çekişme yine de devam etmiştir. (Uludağ, 2013: 69-70).

Gazali, bu dönemde "el-Menhul Min Talik al-Usûl" adlı eserinde İmam Ebû Hanîfe'yi eleştirmesi üzerine, öğretilerine karşı çıkan ve kendisini çekemeyen alimler tarafından, Hanefî mezhebine fazlaca sempati duyan Sultan Sencer'e Ebu Hanîfe aleyhinde konuştuğu yönünde şikayet edilmiş, bunun üzerine işin esasını Gazali'den öğrenmek isteyen Sultan Sencer Gazali'yi huzuruna çağırılmıştır. Bu çağrı karşısında bir süre direnen Gazali sonunda Sultanın huzuruna çıkarak Ebû Hanîfe hakkında kötü bir şey düşünmediğini, aksine Ebû Hanîfe'ye karşı büyük bir saygı duyduğunu, hiçbir mezhebe yönelik bağnazlık göstermediğini ifade etmiştir. Gazali'nin etkili ve akıcı konuşması sonucunda Sultan Sencer'in ona karşı saygısı daha da artmış, aralarında dostane bir ilişki kurulmuştur (Çubukçu, 1996: 78-79).

Ömrünün son yıllarında da eğitim faaliyetlerine devam eden büyük deha Gazali, 1111 yılında 55 yaşında Tûs'un Taberan semtinde vefat etmiş ve Taberan Kalesinin duvarlarının hemen dışında bulunan bir türbeye defnedilmiştir (Güzel, 1988: 15).

2.2. Gazali'nin Eserleri

Tüm hayatı boyunca Türklerin bulunduğu coğrafyada yaşaması ve Selçuklu sultanlarının yakınında olması, Gazali'nin günümüzde de hâlâ kendini gösteren bir şekilde devam eden Türk-İslâm düşüncesi üzerindeki etkisini artırmıştır (Vural, 2011: 12).

Türk-İslâm dünyasının yanı sıra Batıda da, düşünce ve iddialarıyla haklı bir şöhrete sahip olan Gazali, aynı zamanda önemli tartışmalar başlatmış, bu tartışma ve iddialar bugüne kadar önemini sürdürmüştür. Felsefeden kelâma, tasavvuftan sosyolojiye, siyasetten iktisada kadar çok çeşitli alanlarda ve günümüzde yapılacak çalışmalara kaynaklık edecek nitelikte pek çok sayıda eser kaleme almıştır (Tekin, 2013: 201).

Hayatının çeşitli dönemlerinde yazmış olduğu eserlerinin bu kadar çeşitli alanlarda ve sayıca fazla olması, onu kelâmcıların Eş'arî kelâmcısı, fıkıhçıların Şafîî fıkıh bilgini, mutasavvıfların ileri gelen sufi, felsefecilerin ise filozof olarak görmesini haklı çıkaracak niteliktedir. Ayrıca Gazali, kendine özgü ilmî kişiliği ile eserlerinde, yaşadığı dönemde ileri sürülen belli başlı bütün düşünce ekollerinin görüşlerine değinmiş, eleştirel bir yaklaşım sergileyerek körü körüne taklitten kaçınmış, araştırma ve düşünce düzeyinde bağımsızlığı ön plana çıkarmıştır. Dinî ilimlere ilişkin ana kaynaklardan başka ulûm-u dahile olarak bilinen felsefî ilimleri de kendi düşünce sistemine dahil ederek oluşturduğu bağımsız düşünce sistemiyle İslâm düşünce geleneğine damgasını vurmuştur. Hem dinî ilimleri hem de felsefî ilimleri kapsayan çok yönlü ilgisi, Kur'an anlayışı ve tefsir yöntemi yönünden de yeni ve özgün bir yaklaşım sergilemesine olanak sağlamıştır (Okumuş, 2013: 43).

Gazali gerçekçi bir şekilde hakikâti aramış, içine düştüğü bilgisel ve ahlâki şüphelerini ve güçlükleri kaçış sebebi olarak görmek yerine onlardan faydalanarak ilmini daha da ilerletmiştir. Gazali'nin ilme bakış açısı, öğrenme arzusu, yöntemi ve hakikat arayışı şüphesiz ilmin gelişmesi açısından oldukça önemlidir. Gazali, sayısız öğrencilerini yetiştirirken özellikle dinî ilimlerin hemen her alanında eserler vermiştir (Vural, 2011: 12).

Dokuz yüz yıldan fazla bir süredir bütün ilim çevrelerinde artarak devam eden bir ilgi odağı olan Gazali, kısa sayılabilecek 55 yıllık ömründe hem sayı hem de nitelik bakımından oldukça fazla eser vermiştir. Gazali'nin eserlerinin özellikle sayısı hakkında tartışmalar sürmekte, Gazali üzerinde yapılan çalışmalarda verilen sayılar farklılık göstermektedir.

Gazali hakkında yazılan eserlere baktığımızda; Mehmet Vural Gazali'nin eserlerinin sayısının 70 ile 457 arasında (Vural, 2011: 11), Abdurrahim Güzel 70 ile 1000 arasında değiştiğini ifade ederken (Güzel, 1988: 15); Mısır'lı alim Abdurrahman Bedevi 457 adet, Ali Rıza Karabulut 100 civarında (Karabulut, 1988: 227), Ahmet Hulûsi Köker ise 72 adet olarak belirtir (Köker, 1988). Gazali ise bizzat Sencer'e yazmış olduğu mektubunda 1095'ten önce yetmiş kitabı tamamladığını belirtmiştir (Griffel, 2012: 68).

Gazali'nin eserlerinin sayısının bu kadar tartışmalı olmasının nedenlerini; Gazali'ye ait olmayan bazı eserlerin ona atfedilmesi; kardeşi Ahmed Gazali tarafından kaleme alınan bazı eserlerin, Gazali'nin şöhretinden dolayı ona isnat edilmesi; Gazali'ye karşı olanların, onun şöhretini gölgelemek amacıyla sahte eserler yazarak Gazali'ye ait olduğunu iddia etmeleri; Gazali'nin yazmış olduğu eserlerinden bazılarının farklı isimlerle bilinmesi; son olarak da bazı eserlerinin bölümlerinin bağımsız birer eser olarak anılması şeklinde ifade edebiliriz (Vural, 2011: 11).

Gazali'nin eserleri hakkında farklı şekillerde sınıflandırmalar yapılmıştır. Özellikle Abdurrahman Bedevî, Gazali'nin eserleri üzerine çok ciddi bir şekilde ve oldukça önemli görebileceğimiz bir çalışması olan “Müellefatü'l-Gazali” adlı eserinde Gazali'nin eserleri hakkında çeşitli yönlerden sınıflandırmalar yapmıştır. Gazali'nin eserlerini kaleme aldığı dönemler bakımından; Hocası el-Cüveynî'nin vefatından önceki dönem, ilk ders verdiği dönem (1085-1095), ders vermeyi terk ettiği dönem (1095-1106), ikinci defa ders vermeye başladığı dönem (1106-1109) ve son yılları (1109-1111) olmak üzere beş dönem halinde inceleyebiliriz (Güzel, 1988: 15).

1072-1085 yılları arasını kapsayan Hocası el-Cüveynî'nin vefatından önceki ilk dönem eserleri, fıkıhın bilinen konularının özeti ya da yeniden düzenlenmesi şeklindedir (Deniz, 2013: 22-23). Bu dönemde Gazali ders notları dışında, “el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl” isimli Usûl-ü Fıkıh üzerine yazmış olduğu ilk eserini kaleme almıştır (Güzel, 1988: 15).

Hocası el-Cüveynî'nin vefatının ardından 1085 yılında Nizamiye Medreselerine atanmasından, inzivaya çekilme düşüncesi ile 1095 yılında medresedeki görevini terk etmesine kadar süren ilk ders verdiği dönem, Gazali'nin yaklaşık yirmiye yakın eser verdiği en verimli dönemidir. Bu dönemde Gazali en çok fıkıh, kelâm ve felsefe üzerine eserler vermiştir. Bu dönemde yazdığı eserler arasında el-Basit, el-Vasit, Meahizi'l-Hilâf, Tehâfütü'l-Felâsife, Makâsıdu'l-Felâsife, el-Müntehal fi İlmi'l-Cedel, el-Fetâva, Şifau'l-Alil, Gayetü'l-Gavr fi Dirayeti'd-Devr, Mi'yâru'l-İlm, Kitabu Hüccetü'l-Hakk, Mizanü'l-

Amel, el-İktisâd fi'l-İtikad, Mihakk'un-Nazar fi'l-Mantık, Maarifu'l-Akliyye, Kavaidu'l-Akaid, Kitabu'l-Mustazhiri, Risaletü'l-Kudsiyye isimli eserlerini sayabiliriz (Güzel, 1988: 15-16-17). Gazali bu dönemde, sarayın desteğiyle ve zımnen saray tarafından verilen görevler neticesinde savunmacı bir şekilde kalemî yöntemlerle eserler yazmış, bu eserlerinde Bâtınîleri ve filozofları hedef almıştır (Deniz, 2013: 22-23).

Ders vermeyi terk ettiği 1095 yılından itibaren on bir yıllık dönemde Gazali daha çok tasavvuf üzerine yoğunlaşmış ve tasavvufi konular üzerine eserler kaleme almıştır. İhya'ul Ulumi'd-Din, Kimyâ-yı Saadet, el-Kıstâsü'l-Müstakîm, Kitabu Muhassılı'l-Hılâf, Cevahiru'l-Kur'an, Risaletü'n-Leünniyye, Nasihatü'l-Mülûk, Kitabu'l-Keşf ve't-Tebyin, el-Maksadu'l-Esna fi Şerhi Maani Esmailahi'l-Hüsna, el-Erbain fi Usûli'd-Din, Kitabu'l-Veciz, Mişkату'l-Envar, Bidayetü'l-Hidaye, Faysalu't-Veled bu dönemde yazdığı önemli eserlerindendir. Bağdat'a yeniden döndüğü ve ikinci kez medresede ders vermeye başladığı 1106-1109 arası dönemde Gazali, el-Mustafa mine'l-Usûl ve el-Münkız mine'd-Dalâl olmak üzere iki eser yazmıştır. Ömrünün son iki senesini kapsayan 1109-1111 arası dönemde, vefatından çok kısa bir süre önce yazmış olduğu "İlcamu'l-Avam'an İlmi'l-Kelâm" isimli kitabı Gazali'nin son eseridir. Ayrıca bu dönemde "Minhacü'l-Abidin" ve "ed-Dürretü'l-Fahire fi Keşfi Ulûmi'l-Ahire" adlı iki eserininin de bu dönemde kaleme alındığı bilinmekle beraber, bu eserlerin Gazali tarafından yazılıp yazılmadığı hususu da tartışmalıdır (Güzel, 1988: 18).

Gazali'nin eserlerine baktığımızda dikkati çeken bir diğer husus, metod farklılığıyla kalıptan kalıba girmesidir. Gazali bütün kesimlere yönelik eserler vererek, hitap ettiği her kesime göre üslûbunu farklı bir şekilde ayarlamıştır (Şeker, 2011: 222). Bu da Gazali'nin tek bir kesim tarafından anlaşılıp takip edilmek yerine, bütün kesimlerin dikkatini çekmesini sağlamıştır.

Gazali, halkın yanı sıra hem düşük seviyedeki hem de kendisinin özel olarak vurgu yaptığı yüksek seviyedeki alimlere hitap eden ve her kesimin sahip olduğu farklı zihinsel ve birikimsel seviyelerine göre çeşitlilik gösteren eserler vermiş, bu nedenle de Müslüman toplumlarında hemen her kesimden büyük kabul görmüş ve geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur. Bunun bir sonucu olarak, İslâm düşüncesi üzerine çalışma yapan kişilerin bir şekilde Gazali'ye değinerek kendi fikirlerine uygun bir zemin oluşturmaya çalıştıklarını görebiliriz (Deniz, 2013: 17-18).

İlmî derinliğe sahip eserlerin halk arasında da ilgiyle takip edilmesi, o eserin okunmasını sağlayan önemli dil ve üslup özelliklerinin olduğunu gösterir. Farklı bilgi

düzelelerine sahip çeşitli kesimler tarafından ilgiyle okunabilen eserler kaleme alan Gazali'nin eserlerinde sade, akıcı ve anlaşılabilir bir dil kullandığını; üslubunun okuyucuyu konunun içine çekerek anlattığı konular üzerinde derin bir şekilde düşünmeye sevk edecek nitelikte olduğunu görmekteyiz. Bugün yazı kanalıyla kurulan iletişimlerin başarılı olabmesinin gerekleri olarak ileri sürülen kuralların onun eserlerinde çok başarılı bir şekilde kullanıldığını görmek mümkündür. Dokuz asır önce kaleme alınmış olan eserlerin bugün aynı ilgi ve canlılıkla okunabilmesini sağlamış olmak; Gazali'nin dile olan hakimiyetinin yanında, dili bir iletişim aracı olarak kullanma başarısını gösterir (Cebeci, 2013: 183-189).

Gazali'nin eserlerine ilişkin olarak hitap ettiği kesime göre; halk için yazmış olduğu eserler, orta sınıf alimler için yazmış olduğu eserler ve yüksek alimler için yazmış olduğu eserler şeklinde sınıflandırma yapabiliriz. Avam için yazdığı eserleri nasihat amaçlı kaleme almış olup bu eserlerde ilmihal, cennet, cehennem, nefsin arındırılma yöntemleri gibi konular işlenmiştir. “İhya’u Ulumi’-d-Din” adlı kitabı halka hitap ettiği eserlerin içerisinde en önemli yeri teşkil etmektedir. Önem arz eden “Kimyâ-yı Saadet” isimli kitabını da bu eserlerin içerisine dahil edebiliriz. Orta sınıf alimler için kaleme almış olduğu eserler; daha çok bir konu üzerine sistemli, tutarlı bir şekilde ilerlemekten ziyade soru-cevap olarak ya da birilerine yönelik eleştiri şeklindeki kelâmî mevzuların konu alındığı eserleridir. Gazali bu eserlerini gerçekleri aramak ya da açıklamak amacıyla değil, gerçeklerin düşük seviyedeki alimler tarafından anlaşılmasına engel arz eden görüşlere karşı kaleme almıştır. “Tehâfütü’l-Felâsife” isimli kitabı da dahil olmak üzere kelâmî konularda yazılan eserleri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Yüksek alimler için kaleme aldığı eserler ise; Gazali'nin felsefe ve tasavvuf üzerine yazdığı, özel olarak önem verdiği ve uğraştığı ilmî özgünlüğüne sahip eserleridir. Gazali bu eserlerinde yeni bir düşünce sistemi oluşturmuştur. Bu kapsamda en önemli eserlerini Faysalü’t-Tefrika Beyne’l-İslam Ve’z Zendeke, el-Kıstâsü’l-Müstakîm, el-Madnun Bih Âlâ Gayri Ehlihi ve Mişkâtü’l-Envar olarak sayabiliriz. Gazali'nin eserleri içerisinde en çok bilinen ve okunanları, halk ve orta sınıf alimler için kaleme aldığı eserleridir (Deniz, 2013: 21-22).

Gazali'nin çalışmamızın temelini oluşturacak siyaset üzerine yazdığı eserlerini ise; Nasihatü’l-Mülûk, Medhalü’s-Sülûk ila Menazili’l-Mülûk, Makamatü’l-Ulema Beyne Yedeyi’l-Hulefa ve’l-Umera olarak sayabiliriz. Ancak “Medhalü’s-Sülûk ila Menazili’l-Mülûk” isimli kitabının Gazali’ye ait olup olmadığı konusu tartışmalıdır (Karabulut, 1988: 240).

Bu tez çalışması kapsamında Gazali'nin İhya-u Ulum'id-Din, Düşünce Mirasımız, Mearicü'l-Kuds, Mişkatü'l-Envar, Mi'yâru'l-İlm, Tehâfütü'l-Felasife, Nasihatu'l-Mülûk, el-Münkız mine'd-Dalâl, Kimyâ-yı Saadet, Ey Oğul, El-Kıstâsü'l-Müstakîm başlıklı eserleri çalışma konusuyla doğrudan bağlantılı olduğu için değerlendirilmiş, diğer eserleri ise ikincil kaynaklar üzerinden dikkate alınmıştır.

Gazali'nin hayatı, yaşadığı dönemin siyasi, toplumsal ve kültürel durumu hakkında İhya-u Ulum'id-Din, el-Münkız mine'd-Dalâl, Tehâfütü'l-Felasife ve Düşünce Mirasımız isimli eserlerinden; ilim ve akıl üzerine görüşleri hakkında İhya-u Ulum'id-Din, el-Münkız mine'd-Dalâl, Nasihatu'l-Mülûk, Kimyâ-yı Saadet, Mi'yâru'l-İlm isimli eserlerinden; devlet, toplum, siyaset, yönetim ve yöneticilere tavsileri hakkında İhya-u Ulum'id-Din, Düşünce Mirasımız, Mearicü'l-Kuds, Nasihatu'l-Mülûk, Kimyâ-yı Saadet, Ey Oğul, El-Kıstâsü'l-Müstakîm isimli eserlerinden faydalanılmıştır.

2.3. Gazali'nin İlim ve Akıl Üzerine Düşünceleri

Gazali yöneticilerin “ilahi gölge” unvanı ile anılmasının nedenini, onların sahip olduğu; ilim, akıl, eşi benzeri olmayan keskin zeka ve feraset (ileri görüş), isabetli görüş, tam yaklaşım, tam kavrayış, girişkenlik, cesaret, sebat, ağırbaşlılık, güzel ahlâk, halkı sevmek, büyüklük göstermek, zayıf olanı korumak, kendisine yapılan haksızlığa karşı yeri geldiğinde sabırlı olmak ve gerektiğinde ise anlayışlı olmak, tedbir almayı hiçbir zaman bırakmamak, çokça kitap okumak, kendisinden önce gelen yöneticilerin hayatlarını öğrenip yaşamak, yaptıklarını araştırıp örnek almak gibi özelliklerine dayandırmaktadır (Gazali, 2014b: 105).

Gazali'nin yöneticilere olan tavsiyeleri de esasen bu özelliklerin çatısı altında toplanmaktadır. Nitekim Gazali siyaset ve yönetim düşüncesinde ilme, akla ve bilgiye büyük önem vermektedir. Gazali'ye göre siyasetin ve devlet idaresinin yürütülmesinde ilmin ve aklın büyük önemi vardır.

2.3.1. Gazali'ye Göre İlim

İlim ve ilim öğrenmek Gazali'nin sadece yöneticiler için değil, herkes için önemsendiği bir olgudur. “İlim nimetlerin en faziletlisi olduğundan, onu öğrenmek en faziletli bir nimeti elde etmek demektir. İlmi öğretmek ise, en faziletli bir nimeti başkalarına aktarmaktır.” (Gazali, 1992a: 87) sözleriyle Gazali, ilmin ve ilmi öğretmenin önemini vurgulamaktadır.

Gazali “İlim öğrenmek her müslümana farzdır.” hadisinden hareketle ilim öğrenmenin zorunluluğunu açıklar. Gazali'ye göre bilgiye ihtiyaç duymayan hiçbir

müslüman yoktur. İhtiyaç duyulan ilim çeşidi de bir tane olmayıp kişisine, zamana ve duruma göre değişiklik göstermektedir. Gazali ilmin önemini belirtirken ilim öğrenmeyi insanoğlunun yapacağı en önemli iş olarak ifade eder. Çünkü Gazali'ye göre cahil kişi her zaman tehlikeyle iç içedir. İlmin güzelliğini ise; doğru sözü yalandan, iyi işi kötü işten, hakkı batıldan ayırdetmek şeklinde ifade eder (Gazali, 2018: 93-95-336-337).

Gazali bilgi, ilim ve akla ilişkin düşüncelerini çeşitli eserlerinde farklı üsluplarla kaleme almıştır. Bilme özelliği insanı diğer varlıklardan ayıran özelliğidir. Bilgi, varlık ile şuur sahibi olan arasındaki özel bir ilişkidir. Gazali alimi, eşyanın gerçekliğini kapsamlı bir şekilde idrak eden ve kavrayan kimse olarak tanımlar. Ona göre, alimin mertebesini belirleyen ilmin derecesidir. Gazali'nin, eserlerinin neredeyse tamamında ilme vermiş olduğu önemi belirttiğini görmekteyiz. Ona göre ilim gerçek yol göstericidir, ancak ilimle doğru hareket etmek mümkündür. İlmin değeri ise bilgisi akla iyice yerleşen şeyin kendisi olan malumun değeri kadardır. Gazali ilmi, içeriğini hesaba katmaksızın özü dolayısıyla bizzat değerli olarak görmektedir (Vural, 2011: 183-185).

Gazali, halk nezdinde bilim yoluyla yapılan bir cihadın askeri cihaddan daha önemli olduğunu savunmaktadır. Ona göre bilgiyi düzeltmek hakikate karşı adil bir şekilde davranmak ve hakikatin yarışı demektir. İlim yoluyla insanlığın ruhsal açıdan güçlenmesi ve ümmetin hedeflerine doğru sağlam adımlarla ilerlemesi sağlanmaktadır. Gazali insanın bilimsel varlığını kaybetmesini, siyasi-askerî mağlubiyetten ve yıkımdan daha kötü bir kayıp ve yıkım olarak görmekte ve aşağılayıcı bir durum olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla Gazali için bilgi ve ilim çok büyük bir önem taşımaktadır (Gazali, 2006: 85,109).

İlim, Allah'ın kemal sıfatı olması dolayısıyla başka hiçbir şeyle karşılatılamayacak kadar büyük bir fazilete sahiptir. Peygamberlerin ve meleklerin bütün şerefi ilimden kaynaklanmaktadır. Gazali; hakimiyet, izzet, saadet, sultanların üzerinde dahi söz sahibi olmak, onları etkisi altına almak ve beşerin düşüncesinde alimin saygınlığının kabul edilmesi gibi hususları ilmin dünyadaki olumlu sonuçları olarak görmektedir (Gazali, 1992a: 85-86).

Gazali, sadece bilmenin, ilme sahip olmanın yetmeyeceğini de vurgulamaktadır. Uygulamaya geçirilemeyen bilginin hiçbir faydası yoktur. Kişi ne kadar çok ilmî meseleyi bilirse bilsin, onu hayata geçirmediği sürece bildiklerinin bir yararı olmayacaktır. İlmin faydası uygulamaya geçirildiği sürece ortaya çıkacaktır. Gazali ilmi egolarını tatmin etmek, dünyevî çıkarları için kullanmak isteyen ve onu bir araç olarak gören kişiler için ilmin bir kurtuluş olmaktan ziyade onların aleyhinde delil olacağını belirtir (Gazali, 2015b: 16-17).

Gazali, üstün niteliklere sahip silahlar ile uygulamaya geçirilemeyen bilgi arasında bir benzerlik kurmaktadır. Ne kadar üstün niteliklere sahip olsa da, sahibi tarafından kullanılmayan silahların herhangi bir faydasının olması mümkün değildir. Ya da bir ilaç kullanılmadığı sürece hastalıktan kurtulmak için bir işe yaramayacaktır. İlim de tıpkı silahlar ve ilaçlar gibidir. Uygulanmadığı sürece öğrenilen bilginin ve sahip olunan kitapların hiçbir yararı olmayacaktır. Tasavvufta görülen bilmekle yaşamak arasındaki karşılıklı ilişki, Gazali'ye sufilerin yolunu cazip hale getiren önemli sebeplerden biridir. İhya'ü Ulumi'd-Din'in esas hedeflerinden biri de bilgi-eylem ilişkisini sağlam bir yapıya kavuşturmadır. Gazali döneminin alimleri arasında bilmekle yaşamak arasındaki irtibatın zayıf olduğundan, hatta kendisinin de bir zamanlar aynı şekilde bu kişiler arasında yer aldığından söz etmektedir (Aydın, 2002: 45).

Gazali ilimler içerisinde hangisinin seçileceğine de değinmiştir. Ona göre ilimler içinden yararlı olan hangisi ise o ilim tercih edilmelidir (Vural, 2011: 185).

Gazali'nin en önemli katkılarından biri de, halkın uyanışını sağlamak amacıyla "İhya'ü Ulumi'd-Din" ismiyle anılan "İhya" projesini başlatmasıdır. Bu proje, ilerleyen zamanlarda takipçileri tarafından tamamlanmıştır. Gazali'nin bu konuda kaleme almış olduğu eseri, Türk-İslâm düşünce dünyasında hemen her alanda büyük bir ilgi görmüştür. Herşeyden önce Gazali'nin "İhya" projesini Türk-İslâm dünyasının siyasi, sosyal, iktisadi ve ilmî birliği amacıyla kendisine dayanak noktası olarak alan Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devletinin ulema ve umerasının sağlamış olduğu başarısında da Gazali'nin etkisi muhakkaktır. Gazali sonrasında Türk-İslâm devletlerinin metafizik bütünlüğünü gerçekleştirmesinin ve ilmî sürekliliğini güçlendirerek derinleştirmesinin yanı sıra, siyasi ufkunun onu Viyana kapılarına kadar taşıyacak mertebeye getirmesinin de, Gazali'nin bu siyasetin merkezine alınması dolayısıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz (Cündioğlu, 2012: 7-8).

Gazali, "İhya'ü Ulumi'd-Din" isimli eserinde; ilmi aklı ilimler ve dinî ilimler şeklinde ikiye ayırarak, kendi döneminde olmasa bile ilerleyen dönemlerde ilim kavramında ortaya çıkacak bir krizi ve kırılmayı da başlatmıştır (Bayrakdar, 2013: 12).

Gazali, "hakiki ilim" kavramına ulaşmaya çalışırken; mevcut bilgi ve birikimini sorgulamış ve temel hareket noktası olan şüphe duyulmayan kesinliği ispatlanmış bilgilere dayanmadığını, bir takım gözle görülen, hisle anlaşılan bilgilerden öteye geçemediğini anlatmıştır. Bu bağlamda gözle görülen, hisle anlaşılan bilgiler ve akıl üzerindeki temellendirmelerin zayıf noktalarına dikkati çeken Gazali, bu değerlendirmeleriyle aslında

kelam ve felsefenin, mevcut yöntemleriyle aklî mekanizmaları işletmemesinden dolayı yetersiz kaldığını ve metafiziğin alanına girerek sınırlarını aştığını ifade etmektedir. Gazali burada bizzat aklı değil, aklın bir mekanizma ve yöntem dahilinde işletilmemesini eleştirmektedir (Tekin, 2013: 205-206).

Gazali'nin "ilim" kavramı ile kastedtiği ise "ilm-i yakîn" dır. Ona göre ilim, hiçbir şüpheye mahal vermeyecek şekilde bilinen, kendisinde yanlışlık olasılığı ve kuruntu olmayan, kalbin kesinlikle yanlış olduğu yönünde hüküm vermeyeceği, kalbin açık ve net bir şekilde gördüğü, böylece inanmak zorunda olacağı bir ilim olan "ilm-i yakîn" dir (Gazali, 2015a: 19).

İnsanın güveneceği ve hiç şüphe duymadan kullanacağı, Gazali'nin deyimiyle bedihî ilim, duyular ve akıl yoluyla elde edilen ilimdir. Gazali, başkalarından öğrenilmeyen, öğretime dayalı olmayan, kişinin kendisinde bulunduğu açık-seçik bilgiyi, duyular yoluyla elde edilen bilgiyi yani "mahsûsâtı" ve ruhumuzda doğuştan var olduğu kabul edilen bilgi olarak "zaruriyâtı" ilim olarak kabul etmektedir. İlim insanın hem fizik dünyasına hem de makûl aleme aidiyetini belgeleyen bir belgedir. İlimi inkar etmek demek Gazali'ye göre, insana ait olan bu iki alemleri inkâr etmek demektir (Şahin, 1988: 103-108).

Gazali, kesin ve zorunlu bilgiyi mantıksal, matematiksel prensipler ile onlara bağlı olarak gelişen ilmî disiplinlere özgülemiştir. Çünkü Gazali'ye göre sadece bu iki bilgi alanında kesin bilginin mutlak anlamını bulabiliriz. Gazali, bu iki ilmi de özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleriyle sınırlandırır ve bunları akıl ile özdeşleştirir. Ona göre özdeşlik ve çelişkisizlik ilkeleriyle, dolayısıyla akıl ile çelişmeyen, bunlara uyan herşey mümkündür, çelişen her şey ise imkânsızdır (Aydın, 2002: 108).

Gazali'nin, kelâm, fıkıh, tasavvuf, ahlâk, felsefe, mantık, eğitim, siyaset gibi aklî ve dinî olmak üzere çeşitli ilimlerde kendisini yetiştirmesi ve söz sahibi olması, bu çok yönlülüğü; kolay ikna olmayan duruşunun, ilmî ve fikrî bağımsızlığa verdiği önemin yanı sıra, gerçeğe ve kesin bilgiye ulaşmayı bu kadar derin bir şekilde arzulamasının bir sonucudur (Gazali, 2015a: 5).

Gazali, bir yandan ilmin önemini vurgularken diğer yandan bilgiye ulaşmanın ilkelerini de saymış ve kendisi de bizzat bu ilkeleri uygulayarak bizlere nasıl bir inceleme yapılması gerektiğini göstermiştir. Bilgiye ulaşırken herşeyden önce, yararlanılacak olan kaynaklar herhangi bir sınırlama olmaksızın incelenmeli; inceleme yapılırken de üstün körü bir şekilde çalışılmamalı, aksine derinliğine bir araştırma yapılmalıdır. Gazali'ye göre; bilim

ve düşünce adamı her türlü şartlanmışlıktan, ön yargıdan, bağnazlıktan, yüzeysellikten ve yapaylıktan uzak durarak objektif, sınırsız, tek bir ideolojinin sınırları içerisinde takılıp kalmadan incelemelerini yapmalı; tek bir bilimsel disiplin üzerinde çalışmaktan ziyade, o disiplinle ilişkisi olan pek çok disiplin üzerine ayrıntılı çalışmalar yapılmalıdır (Duran, 1998: 131-133).

Gazali, bilgi ve ilimlere ilişkin düşüncelerini belirtirken; bir tartışmanın aksine, önceden planlanmış ya da belirlenmiş olan sonuçlara ulaşmak amacıyla belli başlı değerlendirmelerde bulunmuş, önceden tespit edilmiş olan amaçları gerçekleştirmek gayesiyle çalışmıştır. Dolayısıyla Gazali'nin, bir proje üreticisi olmaktan ziyade, belli bir proje üzerinde ilerlediğini ve o projeyi gerçekleştirmek için çalıştığını söyleyebiliriz (Aydınlı, 2002: 37-60).

2.3.2. Gazali'ye Göre Akıl

Gazali, bilginin elde edilmesi için özellikle akıl ve duyular olmak üzere, keşif ve ilham gibi pek çok kaynağın rolüne değinmiş; ancak aklın işleyiş kurallarına, mantıkî bilgiye olan güveni nedeniyle düşünce sisteminde geniş bir alan ayırmıştır. Gazali, aklın düşünce ve bilgi üretiminde sürekli işlevsel olduğunu ve diğer bilgi elde etme mekanizmalarının da gerçek şartı olduğunu belirtmiştir. Ona göre akıl, tüm bilgi ve inanış mekanizmalarının çalışabilmesi açısından bir bilinçlilik düzeyini sağlamaktadır. Ayrıca Gazali, insanın eşyalar arasındaki ilişkiler, düzenlilikler gibi pek çok bilgiyi idrak etmesi ve bunlar üzerinde tasarrufta bulunması, çevresindeki her şeyi kavrayabilmesi bakımından akla öncelik vermiştir (Tekin, 2013: 209-210).

“Akıl” kavramının tanımına baktığımızda; bu kavramın filozoflar, kelamcılar ve halkın çeşitli anlamlarda ve şekillerde kullandıkları ortak bir kelime olduğunu ve bundan dolayı, aklın parçalarını birleştiren, toplayıcı ana bir tanımının bulunmadığını görmekteyiz. Ancak Gazali, aklın tanımı hususuna eserlerinde geniş bir yer vermiştir (Gazali, 2013: 420).

“İhya’u Ulumi’d-Din” isimli eserinde Gazali, aklın çeşitli anlamlarının bulunduğunu ve pek çok kişinin bu konuda anlaşmazlığa düştüğünü belirtmiştir. Gazali, bu anlaşmazlıklara son verecek bir şekilde aklın dört anlamda kullanılan müşterek bir kelime olduğunu ifade etmektedir. Böyle bir kelimenin tek bir tanımını yapmak da uygun değildir. Aklın bu dört anlamına baktığımızda; ilk olarak akıl, insanın nazarî bilgileri idrak etmek için doğuştan sahip olduğu ve onu hayvanlardan ayıran bir fitrattır. İnsan bu fitratı ile düşünür ve ilimleri elde eder. Akıl, kalbe atılan bir nur gibidir ve onun vasıtasıyla insan eşyayı

kavrayabilir, onun vasıtasıyla insanlar düşünce ürünü olarak elde edilmesi mümkün olan ilimleri elde eder. İkinci anlamıyla akıl, zorunlu ilimlerden bir kısımdır. İmkânsız olanların imkânsız, olabileceklerin ise mümkün olduğunu, 2 rakamının 1 rakamından büyük olduğunu, bir kişinin aynı anda iki farklı yerde olamayacağını bilmek gibi. Üçüncü olarak akıl, hâl ve durumların etkisiyle elde edilen tecrübelerden alınan ilimlerdir. Örf ve adette denemelerden geçmiş ve tecrübe sahibi olan kişiye “akıllı” denilir. Emirlerin sonucunu bilerek, kalıcı olmayan lezzetlere sürükleyici şehveti yok edip ortadan kaldıran yetenek ise, Gazali’ye göre aklın dördüncü manasıdır. Bu kabiliyet de insanı diğer varlıklardan ayıran bir niteliktir. Aklın bu dördüncü anlamı yüksek gaye ve en lezzetli meyvedir (Gazali, 1992a: 287-289).

Gazali, aklın bu manalarını şu şekilde sınıflandırmıştır:

Bu bakımdan aklın birinci manası, esas, asıl ve kaynaktır. İkinci mana, sadece birinci mananın en yakın dalı, üçüncü mana ise, birinci ve ikinci manaların dalıdır. Çünkü deneylerden hasıl olan ilimler, ancak fitri akıl ve zaruri ilimler vasıtasıyla elde edilir. Dördüncü mana ise en yüksek gaye ve en son meyvedir. O halde birinci ve ikinci mana tabi olarak, üçüncü ve dördüncü mana da çalışma ile elde edilir (Gazali, 1992a: 289).

Gazali, aklın birinci anlamını, bu dört anlam içerisinden temel, asıl ve kaynak olanı olarak göstermektedir. İkinci anlamı ise birinci anlamına en yakın olanıdır. Aklın bu iki anlamı doğuştan gelir ve insanın doğası gereği var olurlar. Gazali, aklın üçüncü anlamını bu iki anlamının dalı, dördüncü anlamını ise ulaşılabilecek en yüksek amaç olarak görür. Aklın bu iki anlamı ise sonradan çalışılarak kazanılır.

Yaptığı bu akıllar sınıflandırması kapsamında Gazali’nin, özellikle ikinci anlamdaki “zarurîyat” olarak adlandırdığı aklın her insanda yaradılıştan eşit olarak bulunduğu yönündeki düşüncesi; aklın ilkelerine, zorunlu bilgilere ve bu bilgilere ulaşma kabiliyeti olan akla güvendiğinin en açık ve net ispatıdır. Gazali, bazı kelâmcıların akli zorunlu bilgilerin bir kısmı olarak tanımlamasını, insanın doğuştan sahip olduğu asıl bilgi yetisini tanım dışı bırakmalarını eleştirmiştir (Vural, 2011: 39).

Gazali’nin akıl hakkında düşüncelerini belirtirken her eserinde “akıl” kavramını kullanmadığını da görmekteyiz. Örnek verecek olursak; “Ravdat at-Talibin” ve “Maaric al-Kûds Fî Medaric Mâ’rifet an-Nefs” adlı eserleri ile “İhya’u Ulumi’d-Din” isimli eserinin bazı bölümlerinde “kalp, nefis ve ruh” kelimelerinin de zaman zaman “akıl” anlamında kullanılabileceğini göstermiştir. Bu açıdan da insanın bilincini, kavrama yeteneğini, yani hakiki yönünü kasetmiştir. Bazen de Gazali, “akıl” kelimesiyle “akl-ı evvel”i belirtmek istemiştir (Çubukçu, 1996: 87).

Gazali, insanı akıl ile başlatır. Ona göre insan bir akıl varlığıdır, insanın en üstün ve belirgin özelliği akıldır. Akıl, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlar ve insanın en değerli varlığı, genel kavrama yetilerinin doğruyu bulmaya en yakın birimidir (Aydınlı, 2002: 73-82).

Gazali'ye göre akıl insanı hayvanlardan ayıran temel özelliğidir. İnsan aklı sayesinde Allah'ı tanır, her türlü işini anlar, aklı ile kendisini arzu ve öfkelerinden korur. Akıl sayesinde yeryüzünde bulunan her şey insanın emri altında bulunur. Gazali aklı insanın hakikati olarak nitelendirir. İnsanın kemâl ve şerefi akıl vasıtasıyla sağlanır. İnsana verilen diğer sıfatlar ve özellikleri ise yalnızca emanettir ve hizmetçi olarak gönderilmiştir (Gazali, 2018: 23).

Akıl, yaratılan en şerefli varlık olarak insan için en büyük nimettir. Herşeyin sırrına, özüne ve gerçekliğine, bunların sebep ve hikmetlerine ancak akıl yoluyla ulaşılabilir. Akıl için uzaklık ve yakınlık diye bir şey söz konusu değildir. Akıl insanı göklerin en uç noktalarına çıkarıp bir anda yerin dibine tekrar indirebilir. Eşyanın hakikâti de akıl vesilesiyle bilinebilir, bu ise kalpte bulunan ilim sıfatıyla bilinebilir, yine ilimleri anlamak da akıl yoluyla mümkündür. Gazali, meşhur Yeni Eflatuncu akıl kuramı olan "Allah'ın ilk yarattığı akıldır." hadisini de sıklıkla eserlerinde vurgulamıştır. Gazali'ye göre akıl, insanın sadece zihinsel bir yetisi değildir, aynı zamanda onun bütün davranış ve tutumlarına kadar etkileyen manevi bir olgudur (Vural, 2011: 35-38).

Gazali'ye göre ilmin kaynağı akıldır ve ilim, akıldan doğar. Ona göre aklı inkâr etmek demek, ilmi inkâr etmek demektir; aynı şekilde ilmi inkâr etmek, aklı inkâr etmektir. Gazali, aklı ilmin temeli olarak görür ve ilim ile akıl arasındaki bu ilişkiyi göstermek için farklı benzetmelerde bulunur. Ona göre akıl ile ilim arasındaki ilişki; ağaç ile meyve, ışık ile güneş, görmek ile göz arasındaki ilişkiye benzemektedir (Gazali, 1992a: 281).

Kişinin aklı kendisini doğru bir yönde hareket ettirmeye yetebilir. Kişinin aklı yeterli değilse ilmi olsa dahi bütün işleri alt üst olur. Bir insanın rütbesi, şerefi, işleri, güzelliği; dünyada ve dinde düzenli olmasına ve aklının mükemmelliğine bağlıdır. Gazali aklın, imanın önü, ortası ve sonu olduğunu belirtmektedir. Ona göre akıl insanın düştüğü sıkıntıdan en iyi şekilde kurtulması değil, kurtulması gereken duruma hiç düşmemesidir. Zira akıl sahibi olan kimse üzüntüyü gerektirecek bir harekette bulunmayacağı ve kendisine yakışmayan bir girişim çabasında olmayacağı için hiçbir zaman üzülmez. Her şeyin akıl cevherine ihtiyacı vardır. Akıl ise deneyime ihtiyaç duyar. Akıl zenginliğinden daha üstün

bir zenginlik yoktur, dolayısıyla cahillikten daha sıkıcı bir yoksulluk da bulunmamaktadır. İnsanın ilmi ne kadar artarsa akla olan ihtiyacı da o kadar artar (Gazali, 2014b: 206-209).

Gazali, akla yukarıda bahsedildiği üzere büyük bir önem vermekle birlikte, kesin bilgiye ulaşmada kuruntu ve hayal perdesi gibi pek çok sebepten dolayı aklın yetersizliğinden bahsetmiş, metafizik bilgilerin haricindeki bilgilerde akla güvenilebileceğini belirtmiştir (Vural, 2011: 52).

Gazali'ye göre akıl sınırsız ve mükemmel değildir, sınırları ve yanlısamları vardır. Gazali, bu sınırların ve yanlısamların farkına varılmasını istemektedir. Bunu telafi etmek için de bir üst düzey olan vahye, yani akli nassa bağlamaktadır. Bu şekilde Gazali'ye göre, nassın anlaşılabilmesi için aklın varlığı zorunlu olup, vahiy de akla kılavuzluk etmektedir (Tekin, 2013: 209-210).

2.4. Gazali'nin Batı Dünyası Üzerindeki Etkisi

Gazali'nin sadece Türk-İslâm dünyasında değil, Batıda da büyük etkilerinin olduğunu görmekteyiz. Gerek eserlerinin çoğunun Batı dillerine çevirilerinin yapılması, gerek Batı dünyası tarafından hakkında yapılan araştırmalar, gerekse Batı düşünürlerinin eserlerinde Gazali'nin düşüncelerinin ve ileri sürdüğü savların izlerinin görülmesi; Batının Gazali'ye olan ilgisini ve Gazali'nin Batı dünyasında da etkilerinin olduğunu göstermektedir. Gazali'nin Batı dünyası üzerindeki etkileri, hakkında ciddi bir çalışmanın yapılmasını gerektiren ve ayrıntılı bir şekilde ele alınabilecek bir husustur. Ancak çalışmamızın konusunun sınırlarını aşması nedeniyle Gazali'nin Batı dünyası üzerindeki etkilerine burada çok kısa bir şekilde değinilecektir.

Bizans ve Batı Medeniyetleri arasında bulunan Türk-İslâm Medeniyeti, Orta Asya'da Maverâünnehir'den başlayarak Ön Asya ve Anadolu'da devam eder. Köker'in ifadesiyle Rönesans ve Batı Medeniyetinin, Türk-İslâm Medeniyetinde kaleme alınan eserlerin tercümelerinin yapılmasıyla ortaya çıkmaya başladığını söyleyebiliriz (Köker, 1988). Türk-İslâm dünyasında yoğun bir şekilde tartışılan ve çözüme ulaşılmış pek çok konunun daha sonra Batılı filozofların düşünce sistemine yerleştiğini görmekteyiz. Batı, Türk-İslâm düşünürlerinin yorumlarıyla yepyeni bir uygarlık ve akabinde modern çağları inşa etmiştir (Duran, 1998: 183).

Gazali'den önceki dönemlerde Türk-İslâm düşüncesinde, başta Kutadgu Bilig ve Kitâbü'l-Tevhid'i sayabileceğimiz ünlü büyük düşünürlerimiz tarafından klasik nitelikte eserler verilmiştir. Ancak Gazali, Kutadgu Bilig'den Siyasetname'ye, Ebû Hanîfe'den Yusuf

Hemedanî'ye düşünce dünyamızın bütün tecrübelerini kendisinde harmanlayarak ve derinleştirerek kendisinden sonra gelecek olanlara miras olarak bırakmıştır (Şeker, 2011: 222).

Tüm zamanların birikimini kendisinde harmanlayan Gazali'yi çok iyi bir şekilde değerlendiren Batı, onun düşüncelerini kendi özlem ve beklentilerini karşılayacak şekilde uyarlayarak modern kapitalist uygarlığını kurmuştur. Batıdaki teolojik yaklaşımlar ile felsefe ve bilim düşüncesi üzerinde, hem kelâmcı, hem ahlâkçı, hem de filozof olan Gazali'nin etkileri yoğun bir şekilde görülmektedir (Duran, 1998: 175-176).

Gazali'nin eserlerinin pek çoğunun tercümesi yapılmış, hakkında İngilizce, Fransızca, Almanca, Felemenkçe ve İspanyolca olmak üzere çeşitli dillerde 201 araştırma yapılarak yayımlanmıştır. Gazali hakkında; Türkçe 71, İngilizce 103, Fransızca 66, Almanca 23, Arapça 79, İspanyolca 6, Felemenkçe 3 adet olmak üzere toplam 351 adet çalışma bulunmaktadır. Batının Gazali'nin eserlerine ilişkin tercümelerini, o devirde kurulan tercüme merkezlerinden yola çıkarak İspanya kanalı ile aldığını söyleyebiliriz. Köker'in ifadesiyle Gazali'ye ait 72 adet eseri, hakkında yapılan bu çalışmaların sayısına eklediğimizde 422 adet ile Gazali, 458 adede ulaşan İbni Sina'dan sonra Türk-İslâm alimleri arasında ikinci sırada yer almaktadır (Köker, 1988).

Batı dünyasında “Alghazel” ismiyle bilinen Gazali, modern batı filozoflarıyla boy ölçüşecek kadar özgür fikirlere sahip bir düşünürdür. Pascal, mantık ve ihtimaller hesabına dayalı olarak geliştirdiği “Pascal Oyunu”nda Gazali'den etkilenmiştir. Nitekim ondan çok daha önce Gazali, Allah'ın varlığını ve ahiret hayatının gerçek olduğunu Pascal'ın adıyla bilinen “Pascal Oyunu” ile anlatmaya çalışmıştır. Yöntemsel şüpheciliği ile Descartes'in öncüsü olan Gazali'nin Descartes üzerindeki etkisi ise yadsınamayacak boyuttadır. Bu evrenin mümkün olan evrenlerin en iyisi olduğu iddiasıyla varlıksal ve ahlâki iyimserliği anlatmaya çalışan Gazali'nin bu iddiasını Leibnez'de; nedensellik eleştirisini çok az denilebilecek farklarla D.Hume'da, okazyonalizm olarak ifade edilen varlık anlayışını ise Malebranche'de görmekteyiz (Bayrakdar, 2013: 7-11). Ayrıca St. Thomas, Nicholas of Autrecourt, Thomas Aquinas, Peter of Ally, Guillaume of Occam ve Kant gibi pek çok Batılı düşünür Gazali'den etkilenmiş ve onun eserlerinden yararlanmışlardır. Orta Çağın sonunda Batı dünyasında büyük bir öneme sahip olan Gazali'nin Batı üzerinde en fazla etkisinin olduğu eseri ise Aristo felsefesini bazı açılardan eleştirdiği “Tehâfütü'l-Felasife” ismiyle kaleme almış olduğu eseridir (Duran, 1998: 176-182).

2.5. Gazali'nin Yaşadığı Dönemin Siyasi, Toplumsal ve Kültürel Durumu

Gazali'nin siyasi düşünce yapısının oluşmasında ve şekillenmesinde yaşamış olduğu dönemde meydana gelen dinî, sosyal, kültürel ve siyasi olayların önemli bir rolü bulunmaktadır. Gazali, Selçuklu Devletinin Sultanı Melikşah ile onun meşhur veziri Nizamü'l-Mülk döneminde yaşamış, vezir Nizamü'l-Mülk'ün kurmuş olduğu Nizamiye Medreselerinde eğitim vermiş ve döneminde devam eden askerî ve siyasi mücadelelere ilmî alanda destek olmuştur. Gazali, özellikle Selçuklu Devletinin Bâtınî harekete karşı vermiş olduğu mücadelede, Selçuklu sultanlarına ilmî olarak yardım etmiştir (Ak ve Ak, 2015: 162).

Gazali'nin yaşamış olduğu 11. ve 12. yüzyılda Türk-İslâm toplumunda hemen hemen her alanda çözümler söz konusuydu (Gazali, 2014a: 11-12). Gazali, yaşadığı toplumun bu sıkıntılı ortamında yetişmiştir. Bu sıkıntılar Gazali'yi olumsuz bir şekilde etkilemek yerine, toplumu nasıl daha iyi bir duruma getirebileceği, bu sıkıntılı durumdan nasıl kurtarabileceği yolunda derin bir şekilde düşünmesine, çalışmalar yapmasına neden olmuş ve Gazali, dönemine büyük bir ışık kaynağı olmuştur. Dolayısıyla Gazali'nin içinden çıktığı toplumu, onu büyük mütefekkir yapan döneminin bu sıkıntılarını ve gerek siyasi gerekse kültürel olaylarını bilmeden Gazali'nin düşüncelerini de anlamak mümkün bulunmamaktadır. Bu nedenle Gazali'nin siyaset ve yönetim üzerine yaptığı çalışmalara geçmeden önce, döneminin siyasi, toplumsal ve kültürel durumunu analiz etmekte fayda vardır.

2.5.1. Dönemin Siyasi Durumu

Gazali, Abbâsî devletinin gücünü yavaş yavaş yitirdiği, bunun sonucunda da Karahanlılar, Selçuklular, Memlûkler, Gazneliler, Eyyûbîler, Samânîler, Fatîmîler, Saffârîler, Büveyhîler, Tâhirîler gibi pek çok İslâm devletinin kurulmaya başladığı bir devirde yaşamıştır. 10. yüzyılın ilk çeyreğinde İslâmiyeti kabul eden Türkmen Oğuzlar Maverâünnehir'in çehresini de değiştirmiştir. Doğuda Gazneli Mahmud Hindistan'ı fethetmiş, Abdurrahman en-Nasır Kurtuba'da Garb hilafetinin temelini atmıştır. Batıda ise Avrupa tamamen papa ile imparator arasındaki mücadeleye odaklanmış, Hastings Savaşı başlamış, Fransa'da Capet Hanedanı daha yeni kurulmuştu. Dolayısıyla bu dönemde Avrupa'da düzenin hakim olduğu tek yerin müslüman İspanya olduğunu söyleyebiliriz (Uğur, 1988: 4-5).

11 ve 12. yüzyıl, Türk-İslâm toplumları açısından pek çok alanda büyük başarılarla imza atılmasına rağmen önemli çözümlerin yaşandığı bir dönemdir. Gazali'ye göre bu dönem çöküş sürecinin başladığı bir zaman dilimidir. Özellikle vezir Nizamü'l-Mülk'ün

şehit edilmesiyle etkilerini hissettiren siyasi sorunların sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte daha da fazla artması sonucunda ciddi bir siyasî karmaşa ve parçalanmışlık sürecine girilmiştir (Okumuş E., 2013: 226-227).

Gazali'nin yaşamış olduğu dönemde siyasi alanda yaşanan sorunlara baktığımızda bunları; “Mülûkü't-Tavaâif” olarak bilinen İslâm devletlerinin Bağdat'ta bulunan halifeye bağlılıklarını bildirmelerine rağmen, birbirleriyle devamlı bir şekilde mücadele etmeleri ve halifenin bu devletler üzerinde hiçbir etkinliğinin bulunmaması; Mısır'da bulunan Fatîmî Devleti tarafından da desteklenen Bâtînî-İsmâilî Hareketinin propagandaları ve terör faaliyetleri; Sultan Melikşah'ın vefatının ardından yaşanan taht mücadeleleri ve yaşanan siyasi belirsizlik; Türk-İslâm dünyası açısından büyük bir tehdit unsuru olan Haçlı Seferleri olarak sayabiliriz (Gazali, 2014a: 11-12).

2.5.1.1. Taht mücadelelerinin oluşturduğu siyasi belirsizlik

Gazali'nin yaşamış olduğu 11. ve 12. yüzyıl, siyasi açıdan Türk-İslâm dünyasında özellikle Selçuklular, Abbâsîler ve Fatîmîler arasındaki nüfuz ve egemenlik mücadelelerinin çetin bir şekilde devam ettiği ve Türklerin giderek hâkimiyet kazanmaya başladıkları; halifenin iktidarını kaybederek hâkimiyetin sultanların eline geçtiği çalkantılı bir dönemdir (Günay, 1988: 169-170).

Onbirinci yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti sultanlarının nüfuzu hızla artarken, Abbâsî halifelerinin nüfuzu iyice azalmıştır. Bunun yanında Selçuklu Devletinin kurucusu Tuğrul Bey, dönemin halifesi Kaim Biemrillah ile ilişkilerini iyi tutarak saltanatını güçlendirmek amacıyla, 1057 yılında Bağdat'a gelerek halifenin elini öpmüş ve 1059 yılında da Besari'ye karşı halifenin koruyuculuğunu üstlenmiştir. Tuğrul Bey'in vefatının ardından Alp Arslan Bey Selçukluların başına geçmiştir; Şirvan, Gürcistan ve Ermenistan'ı ele geçirmiş, 1071 yılında ise Bizans İmparatoru Romanos Diogenis'e galip gelerek, İslâm devletine haraç vermek zorunda bırakmış, Türklerin Marmara Denizine kadar ilerlemesinin yolunu açmıştır. Ayrıca Alp Arslan Bey Nizamü'l-mülk'ü vezir olarak atayarak devlet işlerinin bir düzene girmesini sağlamıştır (Çubukçu, 1996: 14).

Alp Arslan'ın ölümünün ardından yerine oğlu Melikşah tahta geçmiştir. Sultan Melikşah'ın saltanatı Selçuklu Devletinin en güçlü dönemidir. Sultan Melikşah, Bağdat'ta camii ve medreseler açarak camiilerin ve eğitim müesseselerinin sayısını iki katına çıkarmış; yeni yollar yaparak ve kanallar açtırarak ülke içinde ulaşımın kolaylaşmasını sağlamış; Mekke, Bağdat, Kaşgar ve İsfahan'da Cuma hutbelerinde adını okutmuştur. Ayrıca ülke

sınırlarını genişleterek Küçük Asya'yı Akdeniz'e kadar Selçuklu topraklarına katmıştır (Uğur, 1988: 5).

Alp Arslan zamanında saraydaki görevinde yükselmeye başlayan vezir Nizamü'l-Mülk, Melikşah döneminde saraydaki mevkiinin en üst seviyesine ulaşmıştır. Nizamü'l-Mülk, aralarındaki samimiyetten dolayı Gazali'nin devlet ve yönetim tasavvurunun oluşumunda çok büyük bir öneme sahiptir.

Nizamü'l-Mülk, kültürden ziyade daha çok savaşla ilgilenmesine rağmen eğitim için ciddi bir şekilde maddi kaynak ayırmıştır. Dönemin önemli eğitim merkezi olan ve kendi ismini taşıyan Nizamiye Medreselerini kurmuş, Sultan Melikşah'a tavsiyede bulunarak aralarında ünlü Ömer el-Hayyam'ın da bulunduğu astronomi konferansının toplanmasını sağlamıştır. Nizamü'l-mülk düşüncelerini Selçuklu Devletinde uygulamış, sultanlar dahil herkese kendisini kabul ettirmiştir (Duran, 1998: 124).

Nizamü'l-mülk'ün vezirlik dönemi Bâtınîlerin gerginlikleriyle sıkıntı içinde ve onlarla mücadeleyle geçmiştir. Nizamü'l-mülk'ün uzun süren vezirliği, ayrıca iç ve dış sorunlarla mücadelede elde ettiği başarıları düşmanlarının sayısının artmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda da İsfihan'dan hükümdarla birlikte Bağdat'a yaptığı yolculuk esnasında 10 Ekim 1092 tarihinde Bâtınîlerin düzenlediği bir suikastle şehit edilmiştir. Nizamü'l-Mülk ve Abbâsî halifesi ile arasına mesafe koyan Sultan Melikşah tarafından Nizamü'l-Mülk'ün düşmanlarından biri olan ve onun ölümü konusunda açık bir şekilde suçlanan Tac'ül-Mülk vezir olarak atanmış, ancak Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sadece üç ay sonra intikam için öldürülmüştür. Nizamü'l-Mülk'ün şehit edilmesinden yaklaşık bir ay sonra ise Sultan Melikşah humma nedeniyle vefat etmiştir. Sultan Melikşah'ın vefatı, üç farklı anneden olan altı küçük oğlu ve onların destekçileri arasında taht mücadelelerini de beraberinde getirmiştir (Griffel, 2012: 70-72).

Melikşah'ın eşlerinden Terken Hatun, Halife Muktedî'den beş yaşındaki oğlu Mahmud'un sultan olarak atanmasını talep etmiştir. Ancak Halife, Terken Hatun'un emrivakilerine pek taraftar değildir. Yaşanan bu belirsizlik ortamında Gazali Sultan ile Halife arasında uzlaşmacı görev üstlenmiş, iki taraf arasında arabuluculuk yapmıştır. Gazali küçük yaştaki bir çocuğun devlet yönetiminin başına gelmesine ve yetkilerin Halifenin elinden alınmasına karşıydı. Ayrıca Bâtınîler, Tâ'limîye ve Haşhaşilerin yapmış oldukları bölücü siyasi faaliyetler ve Halife karşıtı eylemlere karşı çıkmak isteyen "nübüvvet" anlayışı çerçevesinde Halifenin tarafında yer almış ve Halifenin liderliğini ispat etmek için çalışmıştır. Gazali'nin arabuluculuğu neticesinde, Terken Hatun'un Halifenin ordu emirini

kendi çıkaracağı bir belgeyle tayin etmek ve Tac'ül-Mülk'ü vezir olarak atamak hususundaki şartlarını kabul etmesi üzerine Halife, Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u kısıtlı yetkilerle sultan ilan etmiştir (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 201).

Sultan Mahmud'un tahta geçmesi üzerine devlet siyasi bir belirsizliğe sürüklenmiş, tahta geçmek isteyen hanedan üyelerinin güçleri, devletin askerî ve bürokratik işlerinde söz sahibi olan emirlerin çıkarları doğrultusunda uygulamış oldukları siyaset tarzı ile orantılı olarak giderek zayıflamıştır. Taht mücadelelerinin sonuçları tamamen emirlerin desteğine bağlı hale gelmiştir. Bu da emirlerin hanedan üyeleri arasında, çıkarları doğrultusunda sürekli taraf değiştirmesine ve dolayısıyla fetret döneminin uzamasına neden olmuştur. Bu durumdan en çok zararı da toplum görmüştür (Yazar, 2015: 151).

Tahta geçmesinin üzerinden sadece bir yıl sonra Sultan Mahmud ve Terken Hatun bulaşıcı bir hastalıktan dolayı vefat etmişler, ardından 1094 yılında Nizamiye Grubunun desteklediği Berk Yaruk'un Bağdat'a gelerek sultan olarak ilan edilmesinden bir gün sonra halife Muktedî şüpheli bir şekilde ölmüştür. Nizamü'l-Mülk'ün şehit edilmesinden sonra geçen on altı ay içerisinde, Selçuklu Devletinin bütün siyasi elitleri ölmüş ve büyük bir siyasi karmaşa ve belirsizlik hâkim olmuştur. Özellikle Sultan Melikşah'ın vefatından sonra yaşanan siyasi kriz, 1104 yılında Berk Yaruk'un, tahtı üvey kardeşleri Muhammed Tapaar ve Sencer ile paylaşmayı kabul etmesinin ardından sona ermiş, ancak Sünnî kelâmı İsmâîlî-Şii gruplar arasındaki çatışma çözülemeden devam etmiştir (Griffel, 2012: 74-78).

2.5.1.2. Bâtînî-İsmâîlî hareketinin propagandaları ve terör faaliyetleri

Türk-İslâm toplumları için çok ciddi bir iç sorun olan Bâtînî-İsmâîlî Hareketi felsefe ve inanç noktasında fitneye neden olmasının yanısıra, siyasal alanda da siyasi elitlere karşı yapılan suikastleri de içeren önemli sorunların yaşanmasına sebep olmuştur (Okumuş E., 2013: 226-227).

İslâm ülkelerinin en kuytu yerlerine kadar fedâîlerini dağıtan ve daha sonra Mısır'da bulunan Fatîmî Devleti tarafından da desteklenen Bâtînî-İsmâîlî Hareketi İslâm inanç ve kurumlarına karşı, onları temelden sarsacak kadar önemli bir tehlike arz ediyordu. Bu hareket sihir, tılsım, astroloji, sayı ve harf sembolizmi gibi eski dünyadan kalan çağ dışı fikir ve inançları felsefeyle birleştirerek felsefe temelli bir din kurmayı planlıyordu. Düşüncelerini, "Resâilü İhvâni's-Safâ" isimli elli iki risâlede toplayan Bâtînîler, Aristo felsefesine dayanan rasyonel düşünceyi değil, halka cazip geleceğini bildikleri mistik ve esoterik düşünceleri öne çıkarıyorlardı (Gazali, 2014a: 11-12).

1089 yılında Alamut Kalesine yerleşen Hasan Sabbah'ın temsil ettiği ve tarihte “ad-Da’vet al-Cedide” adıyla anılan propagandalar yapan Bâtînî-İsmâîlî hareketinin temel amacı ise; Abbâsîlerin saltanatı ile Selçukluların hakimiyetini sona erdirerek İslâm ülkelerinin hakimiyetini ele geçirmektir. Amaçlarına hizmet edecek özel bir teşkilat kurmuşlar ve halkı mezheplerine davet etmeye başlamışlar, kendilerine engel olarak gördükleri din ve devlet büyüklerini ise gizli adamları aracılığıyla öldürmüşlerdir (Çubukçu, 1996: 14-15).

Dinin esaslarını masum olarak gösterdikleri bir imamdan öğrenmek ve onun buyruklarına uymak olarak ifade ettikleri savlarını yaymak için propaganda ve terör faaliyetlerinde bulunan Bâtînî-İsmâîlî Harekete karşı, vezir Nizamü'l-Mülk'ün önderliğinde Selçuklu Devleti tarafından Nişabur ve Bağdat'ta Nizamiye Medreseleri kurulmuş, Ehl-i Sünnet fihri ve kelâmını temel alan bir eğitim programı aracılığıyla siyasi ve fikrî açıdan büyük bir tehdit oluşturan bu hareketle mücadele edilmiştir. Gazali'nin Bağdat'ta bulunan Nizamiye Medresesine atanmasının da bu mücadelenin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Gazali burada Şafii fihri eğitimi vermiş olmasının yanı sıra, kelim ve tasavvuf üzerine de yoğunlaşmış; siyaset bilimleri, eğitim, ahlâk, hadis, tefsir, felsefe gibi dinî ve aklî pek çok ilimle ilgilenmiş ve çeşitli alanlarda kendisini geliştirmiştir. Döneminin görünürde daha çok dinî karakterli olarak tarif edilen toplumsal sorunlarını meşru düzen sorunu olarak ele almış; birbiriyle çatışma halinde bulunan farklı eğilimleri, Ehl-i Sünnet inancı ve uygulamalarını temel alarak sistematik bir toplum felsefesi zeminine oturttuğu geniş bir dini-ahlâkî sentez etrafında toplamıştır (Günay, 1988: 169-170).

Gazali, bu dönemde Bâtînîlerin tezlerini çürütmek amacıyla pek çok eser yazmış ve onlarla mücadele etmiştir. Gazali'nin, özellikle Fatîmîlere karşı meşruiyet savaşı veren Abbâsî halifesi el-Muztazhirî'nin endişeleri ve çabalarından etkilenerek “el-Muztazhiri: Bâtînîliğin İç Yüzü” ismiyle kaleme aldığı eseri ve diğer eserlerindeki Bâtînîliğe karşı getirdiği eleştirilerini göz önünde bulundurduğumuzda, bunların Nizamü'l-Mülk'ün düşünceleriyle paralel olması da söz konusu fikirlerin aslında bir devlet projesi olduğunu göstermektedir (Tekin, 2013: 208).

Gazali'nin içeriden Nizamiye Medreseleri aracılığıyla idare ettiği yapıyı, devletin siyasetine yön veren Nizamü'l-Mülk siyasi alanda idare etmiş; devletin dayandığı otoriteyi çok iyi bir şekilde temsil etmiş ve Bâtînî hareketin kargaşaya sürüklediği bir ortamda iç ve dış düzeni sağlamıştır. Durumun önemi ile sorunun büyüklüğünün anlaşılması ve ileride huzuru sağlayacak önlemlerin alınmasını tavsiye etmek amacıyla; Bâtînî unsurlara çok fazla değindiği ünlü eseri “Siyasetname”yi kaleme almıştır (Şeker, 2011: 189-198).

1092 ve sonrasında Nizamiye Medresesini savunanlara ve Sünnîliğe karşı önemli derecede bir siyasi meydan okuma sürecinin ortaya çıkması, kısa bir süre içerisinde art arda liderlerin ölümü, İran’da dinî ve siyasi çöküşe sebep olan iç karışıklıklar, dönemin Türk-İslâm coğrafyasında siyasi buhranın şiddetini artırmıştır. Kahire’de bulunan Fatîmî halifesini artık dinlemeyen Bâtînî-İsmâîlî gruplar, fetih hareketlerini yöneterek İran’da pek çok sayıda kaleyi kendi kontrolleri altına almışlar, 1089 yılında Hasan Sabbah’ın önderliğinde Deylem’in kuzeyinde bulunan Alamut Kalesine yerleşen Bâtînî-İsmâîlî gruplar, 1092 yılında Deylem’in tamamının hakimiyetini ele geçirmişler, bir yıl sonra ise Kuhistan’da ortaya çıkan Nizârî Ayaklanması ise başarıyla sonuçlanmıştır. Kuvvetli bir askerî birliğe sahip olan Bâtînî-İsmâîlîler Selçuklu Devletini her ne kadar yıkamamış olsa da Selçuklu eyaletlerinde ciddi karışıklıklara sebep olmuşlardır. Bağdat ve İsfahan’da çıkarılan Şii ayaklanmalar sonucunda ise Bâtînî-İsmâîlî harekete bağlı olduğu düşünülen çok sayıda ajan ve misyoner hızlı bir şekilde yargılanarak idam edilmiştir (Griffel, 2012: 77-78).

2.5.1.3. Haçlı seferleri

11. ve 12. yüzyılda Türk-İslâm devletleri için en önemli sorunlardan biri de uluslararası alanda kendisini gösteren ve Müslümanlar açısından büyük bir tehdit unsuru oluşturan Haçlı Seferleridir. Yüzbinlerce kişiden oluşan ve Türk-İslâm topraklarına akın akın gelen Haçlı seferleri, Batı Avrupa’nın içinde bulunduğu çöküş sürecinden kurtulmak için başlattığı bir mücadeleyi ifade eder. Bu seferler Türk-İslâm toplumunda sosyal, siyasal, ekonomik ve dinî açıdan Gazali’yi ve Gazali’nin içinde yaşamış olduğu toplumsal atmosferi hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkileyen ağır sonuçlar doğurmuştur (Okumuş E. , 2013: 226).

Türk-İslâm devletleri için ciddi bir tehdit unsuru olan ve Hristiyanlar tarafından düzenlenen bu seferler Gazali’nin yaşadığı dönemde başlamıştır. Bâtînîler ile Nuseyriilerden yardım alan ve sürekli saldırı halinde olan Haçlı orduları, 1097 yılında yani Gazali 40 yaşındayken Antakya’yı, 1098’de ise Kudüs’ü işgal etmişlerdir (Gazali, 2011: 7).

Haçlı Seferlerinin yıkıcı etkilerinden eserlerinde bahseden Gazali, döneminde yapılan Haçlı seferlerinde diğer toplumları tanımanın, onlar hakkında bilgi sahibi olmanın önemine dikkati çekmiş, diğer toplumların araştırılıp öğrenilmemesini ve yaşanan gelişmeler hakkında bilgi sahibi olunmamasını eleştirmiştir. Haçlı ordularının aniden yaptığı baskınlar ve yıkıntılar önceden bilinmediği, ne zaman ve nereden geleceği kestirilemediği için önceden bir önlem alınmadığını, bunun sonucunda da pek çok toprak kaybedildiğini dile getiren Gazali, halkın hâlâ gaflet içinde olduğunu ve uyanamadığını ifade etmiş, bu yüzden

de Endülüs' ün kaybedildiğini; Asya, Avrupa ve Afrika'da toprak kaybının devam ettiğini belirtmiştir (Gazali, 2006: 63).

2.5.2. Toplumsal ve Kültürel Durum

Gazali'nin yaşamış olduğu 11. ve 12. yüzyıl; Müslümanların özellikle siyasi, dinî, ahlâki, entelektüel, felsefî pek çok önemli sorunlarının bulunduğu; yabancı kültür, düşünce, fikir, inanç ve felsefe unsurlarının Türk-İslâm toplumlarında etkili olmaya başladığı ve bunların toplumda yayılmasıyla birlikte toplumun kültürel ve sosyal yapısı açısından önemli bir tehlike arz ettiği bir dönemdir. Ayrıca bu dönemde halk arasında çatışmalar artmış; özellikle halkın bilinçlendirilmesi ve gelişmesini sağlamak konusunda etkin rol oynaması gereken alimler, görev ve sorumluluklarını ihmal etmeye ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamış, halkın sırtından geçinir hale gelmiştir. Döneminin bu karmaşasından etkilenen Gazali'nin "İhya'u Ulumi'd-Din" isimli kitabını yazmasının temelinde de toplumun içinde bulunduğu bu karmaşa ve yozlaşmanın arka planındaki nedenleri bularak çözüm yollarını göstermek ve toplumun düzelmesini sağlamak amacı yatmaktadır (Okumuş E., 2013: 226-22).

Fikrî olarak felsefe ve kelâm ekollerinin ortaya çıktığı bu dönemde halk da ikiye bölünmüştü. Mutaassıp kesim bütün felsefî ilimleri reddederken; taklitçiler olarak adlandırılan kesim ise filozofların bütün söylediklerini hiç itiraz etmeden aynen kabul ediyorlardı. Tasavvuf ile sünnî inanç arasında uzlaşılması mümkün olmayan bir ikilik ortaya çıkmıştı (Günay, 1988: 169-170).

Dönemin Türk-İslâm düşünce dünyasında en çok etkisi olan kültürlerden biri Hint ve İran'ın yanısıra Yunan kültürüdür. Yunan felsefî kültür ve mirası, özellikle çevirilerin yapılmasıyla birlikte Türk-İslâm düşünce dünyasında kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle İshak b. Huneyn'in metodlu ve ilmî çabaları felsefe alanında geniş ufuklar açmışlardır. Bu çabaların neticesinde kısa bir süre içerisinde Aristo ve Eflatun'un pek çok eseriyle Yeni-Eflatuncu yorumlar Türk-İslâm düşüncesine dahil olmuş; ayrıca tıp ve diğer alanlarda da önemli kitapların çevirisi yapılmış ve yapılan bu çeviriler sayesinde kısa sürede yeni felsefî terimler ile eğitim, tıp, matematik, astronomi ve felsefe alanlarında yeni araştırma esasları ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, İslâmî inanç sahasında da çeşitli mezhepler oluşmaya başlamıştır (Bolay, 1993: 15-16).

Gelişmiş ve güçlü devletler, gelişmemiş ve geri kalmış ülkeleri özellikle eğitim, araştırma, edebiyat olmak üzere bilim ve fennin her alanında baskı altına almak ve bu

baskılarını sürdürerek bu ülkeleri hakimiyetleri altında tutmak amacı gütmektedirler (Gazali, 2006: 109). Türk-İslâm toplumları da bu dönemde giderek diğer devletlerin etkisi altında kalmış ve toplumsal yapıda bu karmaşanın etkileri hissedilmeye başlamıştır. Yapılan tercümeleler yukarıda belirtildiği gibi pek çok alanda faydalı olmakla birlikte, bazı alanlarda da düşünce karmaşasının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Dönemin en önemli özelliği, düşünsel farklılıklar nedeniyle oluşan bütün yapıları kapsayan bir kimlik bunalımıdır. Selçuklu Devleti, egemenliği altındaki coğrafyanın niteliğinden dolayı farklı din ve mezhepleri içinde barındıran bir yapıdadır. Yerel kültürün homojenleştirici ve baskıcı teolojileri ile tercümelerle topluma yansıyan yabancı kültürün oluşturduğu yeni düşünsel çerçeve, toplum içerisinde kimlik çatışmasına sebep olmuştur. Mezhep ve tarikatlar ise, bu dönemin siyasi partileri niteliğindedir ve bu nedenle büyük çatışmalar yaşanmaktadır (İşcan, 2013: 156-157).

11. ve 12. yüzyılda bilimsel hayat da gerilemiş; mal ve makam hırsı, taklitçilik, gurur ve yüzeysel bilgi gibi unsurlar gerçek bilimin yerine geçmiştir. Ulema sınıfında meydana gelen bu bozulma aynı zamanda yöneticilerin de bozulmasına ve yaşam biçimi açısından da yöneticilere tabi olan halkın ahlâkî, dinî ve sosyal yönden yozlaşmasına neden olmuştur (Günay, 1988: 170-171).

Siyasi bakımdan İslâm dünyasında hâkim olan belirsizlik ve karmaşayı bu dönemde fikrî açıdan bir karışıklık tamamlamış, Türk-İslâm devletlerinin birliğini doğrudan doğruya yıkmayı başaramayan içerideki ve dışarıdaki düşmanlar, toplumun kültürel yapısını bozarak bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bir yandan Eski Yunan felsefesiyle İslâm inançlarını bağdaştırmak isteyen felsefeciler, diğer yandan Bâtınîler ve her iki tarafa karşı ehl-i sünnet inanışlarını savunma görevini üstlenmiş olan kelâm alimlerinin kendi aralarındaki mücadele sosyal bir karmaşaya sebep olmuştur (Gazali, 2011: 7).

Selçuklu idaresi bu dönemde Sünnî İslâm dünyasının siyasî otoritesini yansıtmakta; Sünniliği yaygınlaştırmayı, Şiilik, Bâtınlık gibi akımların siyasi etkilerini önleyerek birliği ve bütünlüğü sağlamayı amaçlamaktadır. Gazali'nin eserlerinde de bu amacı görmekteyiz. İnsana anlam veren, farklı geleneklere tabii olma sorununu çözmek isteyen Gazali'nin eserleri Selçuklu Devletinin idaresi altındaki farklı kültürel unsurların, toplumun bütüncül yapısı içerisine oturtulma biçimi üzerine bir çalışmayı da kapsamaktadır. Nizamiye ekolünün bir parçası olarak “orta yol” inşasını hedefleyen Gazali'nin ihya veya ıslah projesi de; farklı toplumsal yapıların, siyasal, kültürel, dinsel grupların aralarındaki çatışmaya verilen ve öteki grubu dışlamaktan ziyade dahil etme ağırlıklı bir cevaptır. Gazali'nin ihya düşüncesinin dili

kısmen baskıcı olsa da daha çoğulcu bir yapı sergilediği söylenebilir. Gazali bunu, bir yandan İslâm'ın bütünleştirici yönüyle, diğer yandan da mezhebî anlayışın baskıcı gücüyle yapmaya çalışmaktadır (İşcan, 2013: 156-157).

Watt'ın ifadesiyle, ihya ya da ıslah projesi çerçevesinde Gazali söyleminin modern Avrupa düşünce tarzına yakın olması, Avrupalıların Gazali'yi daha rahat anlayabilmelerini sağlamaktadır (Watt, 1989: 9).

Döneme eğitim alanında yapılan yenilikler de damgasını vurmaktadır. Daha önce sadece camilerde yapılan ve daha çok dinî ilimlere yönelik verilen eğitim camilerden medreseye taşınmış ve dinî eğitimin yanı sıra pozitif ilimlere ilişkin eğitim de verilmeye başlanmıştır. Bu gelişmede özellikle Selçuklu sultanlarının bu alana yönelik maddi ve manevi desteği, vezir Nizam'ül-Mülk'ün aydın ve ileri görüşü, ayrıca Gazali'nin hocası el-Cüveynî ve Gazali gibi hocaların etkisi yadsınamaz derecededir. Bu dönemde cami-medrese arasındaki eğitim farkı, ilimlerin geliştirilmesi açısından labaratuvar ve uygulamaya yönelik yardımcı araç ve gereçlere duyulan ihtiyaç da, eğitimde yapılan bu değişim üzerinde etkili olmuş; bütün fikirlerin açıkça ilmî yönden serbest bir şekilde tartışılabilmesi sağlanmıştır. İdare, fikir ve edebiyat alanında döneme damgasını vuran Ömer Hayyam gibi meşhur kişiler de bu dönemde yetişmiştir (Uğur, 1988: 5-6).

Vezir Nizam-ül-Mülk tarafından kurulan, Bağdat ve Nişabur başta olmak üzere pek çok yerde faaliyet gösteren Nizamiye Medreseleri, Fatîmîlere karşı Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin savunulması görevini üstlenmiştir. Bir siyasi parti gibi faaliyet gösteren tarikatlerin yaygınlaştığı ve özellikle Bâtınî-İsmâilî hareketin yandaşlarının çoğaldığı bu dönemde, Nizamiye Medreseleri kültürel, sosyal ve siyasi açıdan büyük önem taşımaktaydı. Ancak mezhepler arasındaki çatışma sona ermemiş; Şiiilerle Ehl-i Sünnet taraftarları, Eş'ârîlerle Hanbeliler, Şafiilerle Kerramiler arasındaki mücadele devam etmiştir. Nizam-ül-Mülk'ün bu husustaki önemli adımlarından biri de, Gazali'yi Bağdat'ta bulunan Nizamiye Medresesinin başına atmasıdır. Gazali, burada din ve toplum için dönemin hüküm süren ayrışmalarına son verilmesi yönünde çaba sarfetmiş, eserlerinde dönemin sorunlarından biri olan ilmî durgunluğu ve tarafların sadece kendi görüşlerinin en doğru ve üstün olduğu doğrultusundaki yanlış düşüncelerini eleştirmiştir. Gazali Bâtınî-İsmâilîlere karşı aklî ve naklî ispatlarla susturucu cevaplar vermiş, dini korumak için mücadele eden kelâmcıları kendi aralarında uzlaşmadıkları ve halkın içinde buldukları duruma çare olmadıkları için tenkit etmiştir (Çubukçu, 1996: 15).

Dönemi Gazali öncesi ve sonrası şeklinde bir ayırım yaparak analiz ettiğimizde Gazali'nin önemini daha iyi anlayabiliriz. Gazali'den önceki dönemde düşünce ve inanç sahasında derin bir bunalım hâkimdi. Tüm fikir sistemleri altüst olmuş, pek çok sayıda düşünce ve inanç ekolünün ortaya çıkması sonucunda inanç birliği temelden sarsılmış, toplum içinde derin bir parçalanmaya sebep olmuştur. Dindar ve dürüst kişiliğinin yanı sıra güvenilir mantık, bilgi ve anlatım biçimiyle Gazali, tüm bu aykırılıkları ve toplumu parçalama eğilimlerini büyük ölçüde törpüleyerek düşünce ve inanç birliğini yeniden sağlamayı başarmıştır. Çalışmalarıyla felsefe, kelâm, tasavvuf ve ahlâka dair çok geniş bir yelpaze oluşturarak kendisinden sonra gelecek olan kelâmcı, mutasavvıf ve alimlere ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla Gazali bu yolda yeni bir medeniyetin manevi temelini oluşturacak Osman Gazi, Yıldırım Bayezid, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman gibi sultanların; kelâm ve felsefe alanında Sa'deddîn-i Taftâzânî, Fahreddin-i Râzî, Seyyid Şerif-i Cürcânî gibi alimlerin; tasavvuf alanında Ahmed Yesevî, İbn-i Arabî, Mevlana, Şah-ı Nakşibendi ve Şeyh Edebali gibi ariflerin yetişmesine ortam hazırlamıştır (Duran, 1998: 184-185).

3. GAZALİ'NİN DEVLET, TOPLUM VE YÖNETİM ANLAYIŞI İLE YÖNETİCİLERE TAVSİYELERİ

3.1. Gazali'nin Toplum Anlayışı

3.1.1. Gazali'ye Göre İnsan

Gazali insanı nitelendirirken, bilgi ve akıl varlığı olarak ifade eder ve bunu insanın sahip olduğu en belirgin özelliği olarak belirtir. Gazali'ye göre insan, en düşük seviyeden en yüksek seviyeye kadar varlığın geçirmiş olduğu bütün aşamaları temsil eden bir takım özelliklerle donatılmıştır. İnsan, bu donanımı sayesinde bütün varlık mertebelerini bilgisel bazda algılama ve onlarla ilişkiye girme imkânına sahiptir (Aydınlı, 2002: 59-60).

Gazali daha şerefli ve kâmil olması sebebiyle insanın diğer canlılardan ayrıldığını belirtir. Diğer canlılarda bulunan özellikler insanda da mevcutken, insana has özellikler olan kemâl ve olgunluk diğer canlılarda bulunmamaktadır. Kemâli ise Gazali akıl olarak ifade eder (Gazali, 2018: 22).

Gazali'ye göre insan irade sahibi olarak toplum içerisinde yaşayan ve içinde bulunduğu topluma karşı sorumlulukları olan bir varlıktır. Bireyin topluma karşı sorumlulukları olduğu gibi aynı zamanda Allah'a karşı da sorumlulukları bulunmaktadır. İnsanın topluma karşı davranışlarda bulunması onun özgürlüğüne sahip olup olmamasıyla ilgilidir. Özgürlüğü; bireyin dışarıdan herhangi bir etkiye maruz kalmadan kendi arzu, istek ve davranışlarıyla kendisini ifade etmesi olarak tanımlayabiliriz. Gazali, insanın eylemlerini yaparken Allah'ın emir ve yasaklarını dikkate almasının onun özgürlüğünü kısıtlayıp kısıtlamayacağı hususu üzerine dikkatleri çekmiş ve cevap olarak Allah'ın insana bütün imkânları sunduğunu, insanın bu imkânları nasıl ve ne şekilde kullanacağı konusunda özgür bırakıldığını belirtmiştir (Çetin, 2011: 71-73).

İnsanı dünyadaki her türlü cevherin üstünde bir cevher olarak betimleyen Gazali'ye göre dünya süsünün güzelliği tamamen insanlar dolayısıyladır. Bireyler kendilerini yönlendirdikleri biçimde şekillenirler. Kendilerini ne kadar izzet sahibi ve şerefli görürlerse o kadar yükselir, ne kadar düşük görürlerse değer ve çabaları da o derece azalır. Kişi kendi değerini yüceltmek için çabalamazsa bir başkası onun değerini yüceltmez. Bu nedenle kişi kendi benliğini üstün kılmalı, düşük nitelikli kimselerle işbirliği yapmamalı, mevkiine yakışmayan işlerle uğraşmamalıdır (Gazali, 2014b: 153-161).

Gazali'ye göre insanlar üç sınıfa ayrılır: Bunlar; avam sınıfı, havas sınıfı ve ehli cedeldir. Gazali, avam sınıfını cennet ehlienden olan, esneklik sahibi olan, gerçekleri kavrama kabiliyeti olmayan saf kişiler olarak ifade eder. Bu kişiler meslek ve zanaatlerinden dolayı ilimle uğraşmamışlardır, içlerinde tartışma güdüsü bulunmamaktadır ve bunlar uzlaşmazlık çıkaracak bir harekette bulunmazlar. Ancak tartışma çıkaran imamların yanında kararsızlığa düşerler. İkinci sınıf olan havas sınıfı; zekidirler ve ileri görüşe sahiptirler. Bu kişiler sonradan çalışarak kazanılmayacak, doğuştan kazanılmış kuvvetli bir zekaya ve kavrayışlı bir karaktere sahiptir. Ayrıca atalardan kalma bir mezhebi körü körüne taklit etmezler. Üçüncü sınıf olan ehli cedel sınıfı ise bu iki sınıftan meydana gelmiştir. Bunlar ilmî anlayışa sahip olmaları nedeniyle avam sınıfından ayrılırlar. Ancak bu kişiler fitne arzuları ve içlerinde bulunan kötülük, bağnazlık, inat, taklit gibi kötü duygular nedeniyle gerçekleri idrâk edemezler. Gazali ihtilafı, sonsuz ve insanların doğası gereği zorunlu bir kanun olarak görür. Fakat bu üç sınıftan özellikle avam sınıfının ihtilafa girmemesini tavsiye eder. Bunu, ömrü boyunca kuyumculuk yapan birisinin dokumacı olamayacağı örneği ile açıklar (Gazali, 2016: 13-154).

3.1.2. Genel Olarak Toplum Anlayışı

Modern sosyoloji biliminin temellerinin atılması açısından Orta Çağ Türk-İslâm düşünce dünyası büyük bir öneme sahiptir. Toplumsal olayların objektif ve deneysel bilimi olarak tanımlayabileceğimiz sosyolojiyi ayrı bir disiplin olarak ilk kez 14. yüzyılın büyük İslâm alimlerinden İbn Haldun dile getirmiştir. İbn Haldun'dan önceki toplumsal sorunlarla ilgili dile getirilen fikirler belli bir felsefî kuramdan ileri gitmediği halde; İbn Haldun "Mukaddime" isimli eserinde modern sosyolojinin inceleme alanını oluşturan toplumsal sorunların incelenmesini "İlm'ul-Ümran" olarak adlandırdığı yeni bilimin görevi olarak zikretmiş ve yaklaşık beş asır öncesinden sosyoloji biliminin ismini koyan A. Comte'a öncülük etmiştir. 10. yüzyılın Türk-İslâm düşünürü Farabi, "es-Siyaset'ül-Medeniyye" ve "el-Medine'tül-Fazıla" isimli eserinde daha spekülâtif bir toplum anlayışını benimseyerek toplum felsefesine yönelik olarak İbn Haldun'a oranla tecrübeye daha az yönelmiştir. Çalışmamızın esas konusunu teşkil eden büyük Türk-İslâm düşünürü Gazali'yi de modern sosyoloji biliminin gelişmesi açısından aynı kategoride değerlendirmek mümkündür. Gazali'nin eserlerini değerlendirdiğimizde, kendisinden önceki toplum görüşlerine uymakla beraber, ideal fazıl bir toplum anlayışı çerçevesinde sistemleştirdiği farklı açılardan orijinal görüşlerinin de bulunduğunu söyleyebiliriz (Günay, 1988: 168-169).

Gazali'nin toplum ve siyaset üzerine pek çok çalışması bulunmaktadır. Bunların içinde en önde geleni “İhya'u Ulumi'd-Din” adlı eseri olmakla beraber; Nasihatü'l-Mülûk, Kimyâ-yı Sa'adet, Makamatü'l-ulema Beyne Yedeyi'l-Hulefa ve'l-Umera, el-İmlâ an İşkalâti'l-İhya, er-Risaletü'l-Va'ziyye, Eyyühe'l-Veledve Medhalü'sülûk ila Menazili'l-mülûk gibi eserlerinde toplum ve siyasetle ilgili düşüncelerini ifade etmiştir. Gazali bu eserlerinde medeni, erdemli, ahlâklı, ideal bir toplumsal yaşamı anlatmaktadır. Döneminin sosyal ve kültürel etkilerini düşündüğümüzde Gazali, yaşadığı zamanın toplumsal ve siyasi olaylarından uzak kalmayarak bu hususlardaki düşüncelerini de eserlerinde dile getirmiştir. Özellikle Bâtînî-İsmâîlî hareketlere karşı yazmış olduğu eserler döneminin sorunlarına karşı ortaya koyduğu tavrın bir göstergesidir (Vural, 2011: 225).

Aristo'dan beri devam eden “insanın toplumsallığı” düşüncesini Gazali'de de görmekteyiz. Gazali, insanların bir araya gelerek topluluk halinde yaşama isteklerini anlatırken “mecma” terimini kullanmış ve toplumsal sözleşme teorilerinde görüldüğü gibi insanların toplumsal bir sözleşme ile toplumsal bir kimlik kazandıklarını savunmak yerine, insanların toplumsallığını doğuştan gelen ve gayet doğal bir özellik olarak görmüştür. Gazali'ye göre, insan sosyal bir varlık olarak topluluk halinde yaşayacak şekilde yaratılmıştır, yaşamını sürdürebilmesi için sürekli bir şekilde başkalarına ihtiyacı vardır ve yalnız yaşaması mümkün değildir. Ayrıca insanlar işlerini yaparken, bunun zorunlu bir sonucu olarak aynı iş kolunda çalıştığı kişilerle sürekli karşılıklı ilişki içinde olmak zorundadır. Örnek verecek olursak bir tacir, zanaatkâr veya çiftçinin işini yaparken diğer insanlardan tamamen bağımsız hareket etmesi mümkün değildir. Afetlerden korunmak için evlerin yapılması gereğinin bir sonucu olarak ise şehirler kurulmuştur. İnsanların bu şekilde birlikte yaşaması ise, birbirleriyle ilişkilerinin düzenlenmesini ve aralarındaki anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulmasını gerektirmektedir. Bu da örgütlenme ve toplum halinde yaşamakla mümkün olacaktır (Günay, 1988: 171-172).

Toplum halinde yaşamının zorunluluk olmasının yanında, insanlara pek çok faydası vardır. Gazali'ye göre, insanlar temel ihtiyaçlarını ancak topluluk halinde yaşayarak, meslek ve zanaatlerin toplum içinde çeşitlenip farklılaşması sonucunda karşılayabileceklerdir. İnsanlar amaçlarını ancak yardım alarak ve diğer insanlarla iletişim kurarak gerçekleştirebilirler. Bir şeyler öğrenmek, öğretmek, faydalanmak, faydalandırmak, alışkanlıkların kazanılması, tecrübeler elde edilmesi, toplum içerisinde bulunmak suretiyle mümkün olacaktır. Ayrıca Gazali'ye göre huzur içinde ibadet edebilmek ve dini yaşayabilmek için de teşkilatlı bir topluma ihtiyaç duyulmaktadır, aynı zamanda din de

topluluk biçiminde yaşamayı teşvik etmektedir. Bunu büyük peygamberin, teşkilatlı bir toplumdan oluşan ümmetinin olmasında ve özellikle İslâmi ibadetlerin çoğunun toplu bir şekilde yapılmasının tercih edilmesinde görmekteyiz (Gazali, 1992b: 627).

Toplumsal reformcu bir düşünür olan Gazali, döneminde yaşanan toplumsal durağanlık ve toplumsal karmaşa sorunlarını çözmek için reformist bir yaklaşım benimsemiş; Türk-İslâm toplumunun kendini yenilemesi, çağa ayak uydurması ve değişen koşullar altında yeniden değerlendirilmesi düşüncesini savunmuştur. Yaşanan toplumsal sorunların çözümüne yönelik öneriler sunmuş ve dinamik bir tutum ortaya koymuş, ayrıca toplumun yeniden dönüştürülmesi için bireylere ve yöneticilere önerilerde bulunmuştur (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 194-195).

Gazali, toplumun yapısal durumunu ve halkın davranış şeklini ülkede uygulanan kurallara, dolayısıyla yöneticinin davranış şekillerine dayandırmıştır. Gazali'ye göre halkın davranışları yöneticinin davranışlarının bir aynası ve yansımasıdır. Yani yönetici nasıl hareket ediyorsa, toplum da davranışlarında onu yansıtır. Yöneticinin iyi ve kötü bütün davranışları toplum tarafından örnek alınır ve benimsenir. Toplumda meydana gelen bütün bozgunculuk, kötülük ve olumsuz hareketler yöneticilerin davranışları örnek alınarak, benimsenerek ortaya çıkar. Ülkede düzenin sağlanması, toplumun refah ve bolluk içinde rahat bir şekilde yaşaması, yöneticinin adaletli ve akıllı olduğunun, halkıyla iyi bir niyet ve uyum çerçevesinde yaşadığının göstegesidir (Gazali, 2014b: 88-91).

Gazali, döneminin bozulmaya başlayan toplumunu eleştirirken realist bir yaklaşım sergilerken, olmasını istediği fazıl toplumu anlatırken daha idealist bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yönüyle Gazali, akıl ile vahiy arasında bir uyum oluşturmuş; birey, toplumsal ahlâk ve erdem üzerine temellendirilmiş, bireylerin hem dünya hem de ahiret mutluluğu için fizikî, ahlâkî ve dinî faaliyetlerini beraber yürütecekleri bir toplumu tasvir etmiştir. Gazali, toplumu sosyal fonksiyonları bakımından yöneticiler, alimler ve halk şeklinde; halkı da tacirler, zanaatkârlar, köylüler ve askerler olarak sosyal kategorilere ayırmış ve bu bütün sınıfların birlik ve bütünlük halinde uyum içinde yaşayacaklarını ifade etmiştir. Gazali'nin bu ideal toplumu, H. Laoust'un uhuvvet veya büyük bir tarikat cemaatine benzediğini belirttiği "ideal fazıl sitesi"ni; Farabi'nin böyle bir cemaat şeklinde tasarladığı ütöpik ideal toplumlarını ifade eden "fazıl medine"sini ve İhvan-ı Safa'nın betimlediği "ideal toplum modeli"ni andırmaktadır. Toplumun sosyal, dinî ve kültürel açıdan bozulmasını, Gazali bilimsel hayatın gerilemesine bağlamıştır. Çünkü alimlerin bozulması yönetici sınıfın bozulmasına, yönetici sınıfın bozulması ise yaşam biçimi olarak

yöneticilere uyan halkın bozulmasına sebep olmaktadır. Gazali'nin amacı; taklitçilik, gelenekçilik, ahlâkî ve kültürel çöküntü, bilgisizlik ve iç karışıklıklar nedeniyle dağılmış olan toplumu, yeniden uzlaştırarak bir ideal fazıl toplum ve kâmil insan modeli çerçevesinde yeniden şekillendirmektir. Gazali, bunun ancak ahlâkî, sosyal, kültürel, entelektüel yenilikleri de içerecek şekilde ve ilk etapta kişinin kendini eğitmesi yoluyla ferdî olarak başlayıp daha sonra en yakını olan ailesinden uzak çevresine kadar devam edecek bir reformla gerçekleştirilebileceğini savunmuştur. Dolayısıyla Gazali'ye göre, toplumu feraha erdirecek olan reform çalışmaları hem ferdî hem de kollektif nitelikte olacaktır (Günay, 1988: 170-175).

Toplumda yaşanan ihtilafları ise doğal bir durum olarak gören Gazali, insanlar arasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarının her birinin aslında bir yönden doğru olduğunu belirtmiştir. Çünkü varlıkları tek bir yönüyle tanıyanlar tamamını tanıdıklarını zannederler. Gazali farklı görüşlere sahip kişilerin durumunu, şehirlerine fillerin geldiğini duyup onun ne olduğunu öğrenmeye koşan âmâ kişileri örnek vererek şu şekilde açıklamıştır:

Bunlar file elleriyle dokunurken birinin eli onun omuzuna, diğerinki kulağına, bir başkasının eli ayağına, ötekinin eli dişine rast gelir. Bunlar kendileri gibi âmâlarla buluşup bunlardan filin şekli sorulduğunda, elini filin omuzuna koyan dedi ki: 'Fil çok yüksek, gayet çok etli ve kocaman bir hayvandır.' Eli filin ayağına gelen kişi dedi ki: 'Fil sütûn gibidir.' Eli kulağına gelen dedi ki: 'Fil bir kilim gibidir.' Hepsinin sözü bir yönden doğru, bir yönden yanlıştır. Çünkü bunlar filin bir âzasını tanımakla, tamamını tanıdıklarını sanırlar (Gazali, 2018: 46).

Gazali'nin vermiş olduğu örnekte de gördüğümüz gibi; insanlar toplumdaki meselelere bakarken meselenin tamamından değil, sadece belli bir parçasından bakmaktadır. Bu nedenle her birinin görüşleri tek başına bakmış olduğu yönden doğru olmakla birlikte, diğerinin baktığı yönden yanlış olmaktadır. Bu da aralarında ihtilafa sebep olmaktadır. Dolayısıyla bu farklı görüşlerin birleştirilmesi ve orta bir yolun bulunması neticesinde bütün görülebilecek ve bütün olarak doğru olana ulaşılabilecektir.

Gazali, bu doğrultuda toplum içerisinde var olan çatışmaları engellemek amacıyla birinci bölümde de belirtildiği üzere "orta yol" inşaa etmeyi amaçlamış ve bu yolda çaba göstermiştir. Özellikle "İhya" projesiyle Nizamiye Medresesi misyonuna paralel bir şekilde mevcut düşünce sistemlerinin oluşturmuş oldukları tekelleri kırarak bunların bir sentezini oluşturmayı amaç edinmiştir. Mezhepler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırıp Hanefilik, Şafiilik, Maturidilik, Eşarilik ve Hanbelilik arasındaki uzlaşmazlığı minimuma indirmeye; iman, ilim ve yakîn tecrübeyi beraber ele alıp kelâm, felsefe ve tasavvufu birbirine yakınlştırarak inanç, akıl ve iştiyakı birlikte değerlendirmeye çalışmıştır. Onun bu

çabalarının sonucu olarak Türk-İslâm dünyasında ortak bir kültürün yetiştirilmesi ve metafizik bir bütünlük sağlanmış, dolayısıyla ilmî sürekliliğin korunması için sağlam bir zemin oluşturulmuştur (İşcan, 2013: 175-176).

Gazali, toplum içinde iletişimin yanı sıra diğer toplumlarla da etkileşim içinde olmayı, onlarda yaşanan ilerleme ve gelişmelerden faydalanabilmeyi ve ortak bir paylaşımında bulunmayı savunmaktadır. Çevremizdeki toplumların kültürel-sanatsal gelişme seviyelerini, uygarlıklarını, siyasi ve askerî güç ve hareketlerini tespit ederek tanımak karşımızdaki düşmanlarımızı öğrenmemizi sağlar. Gazali, döneminin yaşanan sorunlarının, zaman zaman en kindar ve acımasız düşmanımız olan toplumları tanıyamamış olmaktan, onların durumları hakkında net bilgilere sahip olamamaktan kaynaklandığını belirtir ve bunu tarihsel yanılığ ve hata olarak ifade eder. İşte bu nedenle araştırmalar yapılarak yaşanan olaylardan ders çıkarılmalı, olayların arka planında yatan gerçekleri görebilmeli ve bu çerçevede geliştirilecek yöntemlerle hem kendi toplumumuz hem diğer toplumlar denetlenebilmelidir (Gazali, 2006: 61-63).

3.1.3. Uzviyetçi Toplum Anlayışı

Uzviyetçi (organizmacı) toplum görüşünün kökenleri çok eski dönemlere uzanmaktadır. Antik Yunan, Roma, Hint ve Çin felsefecileri tarafından savunulmuş, 19. yüzyılda ise daha sistemli bir sosyal felsefe şeklinde karşımıza çıkmıştır. Uzviyetçi toplum görüşünde toplum organizmalara ya da insan bedenine benzetilir. İnsan nasıl biyolojinin yasalarına bağlıysa toplumsal olaylar da biyolojik olaylara bağlıdır. Niccola Machiavelli, Tommaso Campanella gibi büyük düşünürler tarafından toplumların da insan doğasında olduğu gibi çocukluk, ergenlik yaşlılık gibi aşamalardan geçtiği, tıpkı organizmalar gibi sağlıklı veya hasta olabildikleri belirtilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında atomcu, bireyci, mekanik görüşlere tepki olarak gündeme gelmiş ve Edmin Burke, Luis de Bonald, G.W. Friedrick Hegel, Adam Müller gibi düşünürler tarafından yaygınlaştırılmıştır. Auguste Comte, Saint Simon, Herbert Spencer gibi düşünürler tarafından ise hakim bir konuma kavuşturulmuştur (Toprak, 2013: 26).

Türk-İslâm düşünürlerinden ise özellikle İbn Haldun, Katip Çelebi, Naima ve Gazali'de uzviyetçi toplum görüşünün savunulduğunu görmekteyiz (Günay, 1988: 171).

İbn Haldun toplumu canlı bir varlık olarak nitelendirir. Dolayısıyla insanların gelişim sürecinde uymak zorunda oldukları kanunlara toplum da tâbidir. İbn Haldun'a göre toplum, devlet ve bütün medeniyetler insanlar gibi doğar, büyür, geriler ve çöküş aşamasına geçer.

Tarihin bütün hareketi ile toplumların yükseliş ve çöküşleri sürekli bir çevrimsel karakterdedir (Okumuş E., 1999: 184).

Katip Çelebi, toplumun insanların bir araya gelmesiyle meydana geldiğini belirtir ve dolayısıyla toplum da insana yani insan vücuduna benzer. İnsan vücudunun kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört tane olmazsa olmaz ana unsuru vardır. İnsanın beden sağlığının korunabilmesi için bu dört unsurun da birbiriyle denge içerisinde çalışması gerekir. Toplum da aynı şekilde ulema, asker, tüccar ve reaya olmak üzere dört temel sınıftan oluşmaktadır. Toplumun düzeninin sağlanması bu dört sınıf arasında dengenin sağlanmasına bağlıdır (Özçelik, 2017: 233-234).

Naima, toplumu ulema sınıfı, asker sınıfı, tüccar sınıfı ve reaya (köylü-halk-işçi) sınıfı olmak üzere dört sınıflı bir organizma olarak ifade eder. Vücudun organları arasındaki bütünlük nasıl bir çerçevede oluşmuşsa toplumdaki sınıflar da bir anlam ve görev etrafında bütünlüşmüştür. Naima fonksiyonel, organik ve mekanik bir uzviyetçiliği savunarak sultanı, yöneticileri ve devleti bireyin üstünde görür. Ona göre bireyler ve onların bağlı oldukları sınıflar; bireyler arası ilişki temeline dayandığı için fonksiyonel ve uyumlu, canlı ve bilinçli oldukları için organik, bir saatin çarkları gibi işlemleri nedeniyle ise mekanik bir bütünlük ifade eder (Coşkun A. , 2015: 54-60).

Gazali de toplumu canlı bir varlık olarak nitelendirmekte, toplumsal işlevleri canlıların organlarına benzererek açıklamalar yapmaktadır. Gazali'ye göre canlı varlıkların organları olduğu gibi toplum hayatında bulunan farklı meslek ve fonksiyonlar da toplumun organlarını oluşturmaktadır. Toplumu oluşturan üyelerin arasında inanç birlik ve bütünlüğü, karşılıklı yardımlaşma, kardeşlik ve iyiliği sağlayarak ve kötülükten sakındırarak, adalet prensibi çerçevesinde gerçekleştirilecek toplumsal bütünlüşme sonucunda ortaya çıkan, dayanışma esaslı ve ahenkli bir bütünlük oluşturan toplum, bu ideal şekliyle canlı bir vücut gibi olacaktır (Günay, 1988: 171).

Gazali "Kimyâ-yı Saadet" isimli eserinde insan bedenini ülkeye, muazzam bir şehre benzetmektedir. İnsan ülkesinin yöneticisi Gazali'ye göre insan ruhudur. Bu ülkenin sayısız asker ve ordusu bulunmaktadır. Gazali el, ayak, ağız, diş ve mideyi bedenın zahirî askerleri olarak sayarken; hayal, düşünme, ezberleme, hatırlama ve vehim (zan) kuvvetlerini ise bâtin askerleri olarak belirtir. Ülkenin yöneticisi kalp, veziri ise akıldır. Ülkenin askerleri kalbin emrindedir, kalp ne emrederse onun hükmünü yerine getirirler. Şehvet maliye müdürü, öfke ise emniyet müdürüdür. Gazali'ye göre ülkenin düzeltilmesi ve korunması için yöneticinin halka ihtiyacı olduğu gibi kalbin de bunlara ihtiyacı bulunmaktadır. Bu şekilde beden

ülkesinin bayındır ve askerlerinin muzaffer olması sağlanacaktır. Ancak yönetici şehveti ve öfkeyi kontrol altında tutmalıdır. Çünkü Gazali bunların içinde şehvetin haraç düşkünü, fitneci, yalancı, kötü mizaçlı olduğunu ve vezirin yani aklın dediklerinin zıttını yaptığını, haraç bahanesiyle ülkede bulunan bütün malları alarak ülkeyi daima bakımsız, yıkık dökük ve boş bırakmak istediğini belirtir. Öfke ise hiddetli, azgın ve edepsizdir. O da sürekli asmak, basmak, yıkmak ve yakmak ister. Bu nedenle yönetici her zaman vezire yani akla danışarak alacağı tedbirleri onunla görüşmeli, şehvet ve öfkeyi takibi ve kontrolü altında tutmalı ve bunların akla üsün gelmesine engel olmalıdır. Yönetici ülkesini ancak bu şekilde yönetirse ülkesi bayındır hale gelir ve halkının memnun olması sağlanır. Aksi taktirde ülkesi viran olur, vatandaşı, dolayısıyla da yönetici bedbaht ve perişan olur (Gazali, 2018: 17-19).

"Mearicü'l-Kuds" isimli eserinde ise Gazali toplumda adaletin nasıl sağlanacağını insan vücudundaki organların işleyiş sistemiyle anlatmıştır:

İnsandaki kuvvetler muhtelif kısımlara ayrılırlar. Bunlardan bazıları hiçbir şeye hizmet etmez, ancak diğerleri ona hizmet eder. Akl-ı müstafad bu gruba girer. Bazıları da sürekli hizmet eder, ama ona hizmet edilmez. Artıkları dışarı atan kuvve-i dafia bunlardandır. Bazıları da hem hizmet eder, hem hizmet edilirler. Meşarir-i batına buna örnek olarak gösterilebilir. İşte cemiyette de böyle bir sistem kurulursa adalet sağlanabilir (Gazali, 2010: 74-75).

Vücudumuzda organların işleyişi son derece sistemli bir şekilde gerçekleşmektedir. Her organın vücudumuzun hangi bölümüne hizmet edeceği bellidir. Gazali'nin deyişiyle akl-ı müstafad gibi kendisine hizmet edilen kısımlar olmakla birlikte, kuvve-i dafia gibi hiç hizmet görmemesine rağmen devamlı bir şekilde hizmet eden kısımlar ve meşarir-i batına gibi hem hizmet eden hem de hizmet gören kısımlar da bulunmaktadır. Bu kısımların herhangi bir tanesinin işlememesi veya yanlış işlemesi sağlığımızın bozulmasına ve hastalanmamıza neden olacaktır. Gazali toplumda düzenin sağlanmasını da vücudumuzdaki bu sisteme benzetir. Herkes kendi görev alanını bilir ve kendisine düşen yükümlülüklerini yerine getirirse toplumda düzen ve adalet sağlanacaktır. Toplumsal yapının herhangi bir kesiminde meydana gelebilecek düzensizlik, hizmetlerin düzgün işlememesi veya yanlış işlemesi ise toplumsal yapının tamamının bozulmasına neden olacaktır.

Yukarıda belirtildiği üzere toplumu bir organizma biçiminde görerek hiyerarşik bir toplum yapısı oluşturan Gazali, bir altta bulunan varlığı vücudumuzdaki kısımlar gibi bir üsttekinin aracı olarak görmüş ve hiyerarşik dünya düzeninde toplumu yönetenler ile yönetilenler olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Gazali'ye göre toplumda herkes yönetici olamaz, bir kısmı yönetici olmak için yaratılmışken bir kısmı da yönetilmek için yaratılmıştır (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 196).

Gazali, ayrıca İslâmın öngördüğü şartları ve İslâm hukukunu göz önünde bulundurarak özel mülkiyetin dokunulmazlığının olduğunu ve koruma altına alınmasını savunur. Tek bir vücuda benzeyen toplumun tek bir organının dahi gözardı edilemeyeceğini belirtir. Toplum içinde her hangi bir gruba ayrıcalık gösterilemeyeceği gibi, aynı zamanda hiçbir grup aşağılanamaz ve küçümsenemez. Gazali'ye göre, genel bir nizam ancak toplumdaki tüm bireylerin beraber düzenleyerek getirdikleri kanun ve düzen çerçevesinde yaşamaları neticesinde sağlanacaktır, dolayısıyla herkes tüm işlerinde kendi koymuş olduğu bu kurallara uyacaktır (Gazali, 2006: 60-61).

3.2. Gazali'nin Devlet, Siyaset ve Yönetim Anlayışı

3.2.1. Gazali'nin Devlet ve Siyaset Anlayışı

Türk-İslâm düşünce tarihine baktığımızda, yeni fikirlerin alışılmış bir tarzda sunulduğunu görmekteyiz. Bu doğrultuda karşımıza çıkan, büyük çaplı bir değişim ve dönüşümün aksine daha önce önem verilmemiş bir unsurun ön plana çıkarılması biçiminde ifade edebileceğimiz bir durumdur. Burada Gazali'nin en önemli özelliklerinden birisi yapıcılıktır. Gazali Türk-İslâm düşünce tasavvuru üzerinde geniş çaplı bir ayıklama yapmış, halktan ve üst tabakadan bütün topluma hükmeden yöneticilerin uygulamış olduğu siyaseti ete kemiğe büründürmüştür. Özellikle Nizamü'l-Mülk'ün siyasi alanda vermiş olduğu mücadeleyi Gazali kalemî olarak desteklemiş ve dönemin bu iki dehası birbirini tamamlamıştır. Dolayısıyla Selçuklu Devletinin siyasetini yöneten merkez, düşünce dünyasının yönünü de belirlerken; aynı zamanda düşünce dünyası da, siyasi alanda alınan kararlarda etkili olmuştur. Bu duruma Nizamiye Medreseleri ile Gazali'nin siyasi kanadın siparişi üzerine yazmış olduğu "Fedâihu'l-Bâtiniyye" isimli eserini örnek olarak verebiliriz (Şeker, 2011: 291).

Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devletinin idarecileri ve alimleri, Türk-İslâm dünyasının ilmî, iktisadî, siyasi ve sosyal birliği için Gazali'nin başlatmış olduğu "İhya" projesini kendisine dayanak noktası olarak almıştır. Türk-İslâm dünyasının, Gazali'den sonra ilmî sürekliliğini güçlendirerek derinleştirmesi ve metafizik bütünlüğünü yenilemesinin yanı sıra; siyasi anlayışının, onu Viyana kapılarına kadar taşıyacak seviyeye getirmesi de, Gazali'nin bu siyaset anlayışının merkezine konulması dolayısıyla gerçekleşmiştir (Cündioğlu, 2012: 7-8).

Gazali'nin siyasete dair düşüncelerinde, hocası el-Cüveynî başta olmak üzere Ebû Ya'la el-Ferrâ, Maverdî gibi seleflerinin düşünsel anlamda takipçisi olduğunu söyleyebiliriz.

Gazali de diğer alimler gibi devletin siyasi kanadıyla yakın ilişki içerisindedir. Gazali'nin siyaset üzerine fikirleri seleflerinden çok büyük bir farklılık göstermemesine karşılık, İslâm ve siyaset düşüncesini siyasal-toplumsal düzlemde daha fazla uyumlaştırma çabası içinde olması, O'nun düşüncelerini diğer düşünürlerden farklı bir boyuta taşımaktadır (Yücedoğru ve Bilgin, 2008: 740-741).

Yaşadığı dönemde siyasetle içiçe yaşaması nedeniyle, Gazali'nin devlet ve siyasete ilişkin görüşlerinin temelini oluşmasında, vezir Nizamü'l-Mülk ve Nizamiye Medreselerinin büyük bir önemi vardır. Nizamü'l-Mülk tarafından kendi ismiyle kurulan Nizamiye Medreseleri, Selçuklu Devletinin askerî ve siyasi güç olarak hakim olduğu, Abbâsî halifesinin merkezî otoritesinin zayıflamaya başladığı bir dönemin ürünüdür. Bu medreseler içinde özellikle Gazali'nin fikrî gelişimi açısından en önemlileri Bağdat ve Nişabur'da bulunan Nizamiye Medreseleridir (Kutluer, 2013: 14-15).

Gazali, Selçuklu Türklerinden kazandığı birikimi süzerek kendi derin ve geniş düşünce ufkuyla değiştirmiş ve içselleştirmiş; kişiliğini, erdemini devleti yönetenler ve devlet düzenini sağlayanlarla kurduğu etkileşim çerçevesinde oluşturmuştur. Yaşadığı asrın yığın haline gelmiş fikrî sorunlarını çözüme ulaştıran Gazali, aynı zamanda düşünceleriyle Selçuklu Devletinin entelektüel hayatını şekillendirmiştir (Şeker, 2011: 246).

Gazali siyasete ve devlet yönetimine dair eserler kaleme almış, özellikle Nizamü'l-Mülk başta olmak üzere pek çok devlet adamına fikir vermiş, kaleme aldığı eserlerine ek olarak yazdığı mektuplarla da devlet adamlarının çalışmalarına yardımcı olmuş, devlet idaresinin düzenlenmesi ve yönetimine ilişkin önemli tavsiyeler vermiştir. Döneminin olaylarına gözünü kapatmamış, çareler bulmak için çaba harcamıştır. Gazali'ye "Hüccetü'l-İslâm", "Müceddid", "İmam" gibi uvanların verilmesinin nedenlerinden biri de budur. Nizamü'l-Mülk tarafından kurulan medreselerde eğitim vermesinin yanı sıra Bâtınî yorumlara karşı İslâm dininin savunmasını da üstlenmiş ve bu medreselerin geliştirilmesinde büyük rol oynamıştır. Gazali'nin "İhya'u Ulumi'd-Din" isimli eserini yazmasının nedeni de; yaşadığı devrin sosyal, kültürel, dinî, ahlâkî karışıklığını çözüme kavuşturmak ve insanları İslâm'ın yeniden ihyası için harekete geçirmektir (Vural, 2011: 225-226).

Her şeyi içinde bulunduğu düzenin egemenliği altına almayı arzulayan Gazali'nin siyasi duruşunu, Nizamü'l-mülk'ün "Siyasetname" isimli eseriyle aynı tarzda yazmış olduğu "Nasihatü'l-Mülük" ile halifelik makamından gelen kesin talimat üzerine yazmış olduğu "Fedâihu'l-Bâtıniyye" gibi asırlarca Türk-İslâm klasiği olmuş eserlerinde görebilmekteyiz. Gazali, bir devletin nasıl fikrî temeller üzerinden yükselbileceğinin yollarını bulmaya

çalışarak Selçuklu Devletine özgü bir nitelik kazandıran unsurları, Türk-İslâm dünyasının tamamının benimseyebileceği bir dereceye taşımıştır (Şeker, 2011: 202-246).

Devleti toplumsal düzenin doğal bir sonucu olarak gören Gazali'ye göre, ihtiyaçlarının karşılanması için daima başkalarına muhtaç olan insanoğlu, sürekli bir şekilde diğer insanlarla ilişki içerisinde. İnsanların bu karşılıklı ilişkisi sonucunda ise toplumsal yapı meydana gelir. Tek başına yalnız bir birey olarak hayatını sürdüremeyen insan, toplumsal bir varlık olması nedeniyle, diğer insanlarla bir araya geldiği andan itibaren siyasi yapının çekirdeğini oluşturmaya başlar. Dolayısıyla Gazali'ye göre devletin temeli meslekî ve ekonomik dayanışmaya dayanmaktadır (Ak ve Ak, 2015: 164-165).

Gazali devleti ayrıca insan yaşamının yanı sıra toplum hayatının da temelini oluşturan dinin koruyucusu olarak görmektedir. Gazali'ye göre devletin zayıflaması veya ortadan kalkması durumunda, dini koruyacak organizasyon da ortadan kalkacağı için din de zayıflayacaktır. Nitekim Gazali yaşadığı dönemde dinin zayıflamasında, din ile ilahiyat konularında aklın yanlış bir şekilde kullanılması ve İslâm filozoflarının eski Yunan filozoflarının etkisi altında kalmasının yanı sıra, yaşanan siyasi karışıklıkların da büyük payının olduğunu savunmaktadır (Günay, 1988: 174).

Gazali, siyaset üzerine düşüncelerini ise, temel düşünce sistemiyle uyumlu bir şekilde İlâhi Yasanın hükümlerine göre bir hayat anlayışı çerçevesinde sunmuştur. Gazali'ye göre siyaset, kötülüklerden münezze olan ve erdemli fiiller kanalıyla hem bu dünyada mutluluğa hem de ahirette kurtuluşa ermenin bir aracı olması nedeniyle oldukça önemlidir. Gerçek mutluluk ve kurtuluş ancak İlâhi Yasaya itaat edilmesiyle mümkün olacaktır. Bu doğrultuda Gazali siyaseti bir nevi dünya ile din arasındaki uyumun bir yansıması, din ile ahlâkın zarurî bir uzantısı olarak görür. Gazali'ye göre siyaset dünyanın bozulmasını ve yok olmasını engelleyen dört esastan biridir ve devlet işlerinin düzene sokulmasını sağlar. Gazali siyaseti hayatın somut şartlarına uyum sağlayan bir davranış ve yönetim sanatı olarak nitelendirirken, ilimler arasında ise felsefî ilimlerin kapsamında değerlendirir ve beşeri ilimler içerisinde en soylu ve şerefli ilimlerden biri olarak ifade eder (Osmanoğlu, 2009: 110-111).

Gazali, siyasetin önemini insanların biyolojik yapısından yola çıkarak anlatmıştır. Gazali'ye göre insanın organları üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi asıl organlar olan kalp, ciğer, beyin; ikincisi bunlara hizmet etmekle görevli mide, damar ve damarla ilgili diğer unsurlar, eklemlerin birbirine bağlanmasını sağlayan sinirler ile kalp damarları; üçüncüsü ise bütün bu organları tamamlayan ve süsleyen organlar olan tırnak, parmak, kaslar

vb. dir. Bunların en önemlisi birinci bölümde bulunan asıl organlardır. Esasların en önemlisi ise Gazali'ye göre insanları birleştirici; dinî, dünyevî, iktisadî, toplumsal bütün unsurları düzeltme ve düzene sokma özelliğine sahip olan siyasettir. Siyaset toplumu birleştirmek, arayı bulmak, yardımlaşmayı sağlamak ve maişetin sebeplerini disiplin altına almak için vardır. Dolayısıyla siyasi iktidarı elinde bulunduran kişiler tüm toplumu yöneteceği ve toplumdaki herkes siyasi iktidarın göstermiş olduğu yolda çalışacakları için, düzeni sağlama görevini üstlenen siyasi iktidarda diğer mesleklerde aranmayan özellikler aranacaktır (Gazali, 1992a: 87-88).

Gazali, halkı ıslah etmek ve onları doğru şekilde yönlendirmek amacıyla siyaseti dört gruba ayırarak özetlemiştir. Bunlardan ilki; insanların gerek bâtinî gerekse zâhirî yönlerine hükmeden ve insanlar üzerinde bu iki yönden de otoritesi bulunan peygamberlerin siyasetidir. İkincisi; halifelerin, sultanların ve meliklerin siyasetidir. Bunlar, halkın tamamı üzerinde hüküm sahibi olmakla birlikte; insanların sadece zâhirî yönleri üzerinde otoriteleri vardır, bâtinî yönleri açısından bir otoriteye sahip değildirler. Üçüncüsü; Gazali'nin peygamberlerin mirasçısı olarak nitelendirdiği ve Allah ile O'nun dinini bilen alimlerin siyasetidir. Bu alimler, cahil kalan halk tabakasının, onlardan faydalanacak güce sahip olması nedeniyle, halkın elit kesime hitap ederler. Onların halkı düzene sokmak, halkın kötü işler yapmasına engel olmak ve kanunlara uymaya zorlamak gibi bir gücü ve otoritesi yoktur. Dördüncü siyaset ise; sadece küçük bir halk tabakasının bâtinî yönüne hitap eden vaizlerin siyasetidir. Bunların halkın üzerinde başka herhangi bir hakimiyeti söz konusu değildir. Bu dört grup siyasetten en faziletli olanı peygamberlerin siyaseti, ikincisi ise alimlerin siyasetidir. Çünkü alimler ilim öğreterek halkı yok edecek kötü ahlâktan arındırırlar ve onlara doğru yolu göstererek güzel ahlâka yöneltirler (Gazali, 1992b: 88).

Gazali, yöneticinin en caydırıcı ve en mükemmel siyasi çizgiyi izlemesi gerektiğini savunmaktadır. Bir ülkede güven, sultanın uygulamış olduğu siyasete göre şekillenmektedir. Sultan iyi kimselerin kendisinden emin olduğu, kötülerin ise kendisinden çekindiği siyasi otoriteye sahip kişilerdir. Sultan siyasi otoriteye sahip olmadığı takdirde, halkın gözünde mevkisi kalmadığı gibi caydırıcılığı da olmayacaktır. Sultan yönetime geçer geçmez ilk iş olarak siyasi deha ve gücünü göstermeye çalışmalıdır. Gazali'ye göre yöneticinin toplum üzerinde siyaset ve otoritesini iyi bir şekilde yönlendirmesi gerekir. Aksi takdirde düzeni sağlaması kolay olmayacaktır. Yönetici, siyaset ve otoritesini ise adaleti sayesinde sağlayacaktır. Yönetici, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak ülkeyi yönetirken adil bir şekilde hareket etmelidir. Halk, yöneticinin heybetinden çekinmeli, onu uzaktan dahi görse

kendilerini korku sarmalıdır. Gazali yöneticinin izlemesi gereken siyasi çerçeveyi anlatırken yaşamış olduğu dönemi örnek olarak göstermektedir. O, döneminin insanlarını dengesiz, kötü, sert ve fenalık düşünen kişiler olarak belirtir. Bu kimseleri yöneten yöneticinin güçsüz olması, siyasi dehası ve caydırıcılığının yetersiz kalması ülkenin harap olmasına sebep olur. Bu nedenle yönetici ülkeyi yönetirken güçlü bir siyaset izlemeli, adalet anlayışıyla halkın birbirine zulmetmesine engel olmalıdır (Gazali, 2014b: 108-124).

Otoriter bir siyaset anlayışına sahip olan Gazali, devlet yöneticisinin kesinlikle affetmemesi gereken üç sınıfın bulunduğunu belirtmektedir. Bunlar düzeni bozan ve isyana kalkışan, devlet yöneticisinin haremını herkese açıklayan, devlet yöneticisinin sırlarını herkese duyuran kişilerdir (Şeker, 2011: 252).

3.2.2. Gazali'nin Düşünce Sistemine Din, Devlet ve Siyaset Arasındaki İlişkisi

Gazali, İslâm dünyasında siyasi birliğin sağlanmasını kendisine temel amaç edinmiş, düşünce sistemini dinden soyutlamayarak dinî esaslarla şekillendirmiş ve ehl-i sünnetin fikirlerini temsil etmiştir. Gazali'nin siyasi görüşleri, döneminde yeni ortaya çıkan İslâm aristokrasisinin düşüncelerini yansıtan seçkin bir yaklaşımdır. Gazali hem gerçekleştirdiği siyasi faaliyetlerinde hem de kaleme almış olduğu eserlerinde siyasal rejimin işleyişi, siyasi birlik, devlet yönetimi, devlet yöneticisi, adalet ve otorite sorunlarına değinmiş ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerinde bulunmuş; kendi devlet ve siyaset teorisini ortaya koymak için çalışmıştır. Bunu yaparken de devlet ve siyasete yönelik düşüncelerini dinden soyutlamamış, düşüncelerinde ehl'i sünnetten uzaklaşmamıştır. Gazali, güçlü ve otoriter bir yöneticinin olduğu bir devlet modeli ile bütün İslâm devletlerini tek çatı altında toplayan ve tamamı üzerinde etkinliğini ve ağırlığını koruyan bir dinî otorite tasarlamıştır. Gazali'ye göre, dinî otorite ile siyasi otorite karşılıklı olarak devamlı bir şekilde birbiriyle ilişki içinde olmakla birlikte, her ikisi de farklı statü ile görev alanlarına sahiptirler ve ayrı kategorilerde bulunmaktadır. Dinî otorite ruhların yönetimini temsil ederken, siyasi otorite bedenlerin yönetimini temsil etmektedir (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 203-215).

Gazali, özellikle Bâtınîlerle mücadele etmek amacıyla kaleme almış olduğu "Fedâihu'l-Bâtıniyye" isimli eserinde, Bâtınî-İsmâilî akımlarla kelâmî düzeyde hesaplaşmış, din ve devlet birlikteliği düşüncesinin inanç yönünden argümanlarını belirlemiştir. Gazali, söz konusu eserinde din ile siyasetin iç içe olduğunu savunmuş ve devrin siyasetnamelerinde ileri sürülen din-devlet bütünlüğü düşüncesini akıdevi bir çerçeveye oturtmuştur (Şeker, 2011: 295).

Gazali, devlet ve siyasetin toplumda huzuru sağlayabilmesi açısından, hem uhrevî hem de dünyevî konularda dinî ilimlerden faydalanılmasını tavsiye etmektedir. Gazali'ye göre siyasetin temelinde ahlâk ve hukuk olmalıdır. Ahlâk ve hukukun temelinde ise din vardır. Dolayısıyla din olmadan siyaset yapmak ve siyasette başarı elde etmek söz konusu olamaz. Bu nedenle toplumun huzurunun sağlanması için dinî ilimler öğrenilmeli ve uygulanmalıdır. Buna dayanarak Gazali, Kur'an, sünnet, icmâ ile halife ve devlet yöneticilerinin karar ve kanaatlerini devlet mevzuatı olarak kabul etmekte ve yapılacak olan bütün adli ve idari işlemlerde bu temel hukuk kurallarına uyulması gerekliliğini savunmaktadır (Ak ve Ak, 2015: 165).

Devlet ve siyaset düşüncesini "imamet" kavramı çevresinde oluşturan Gazali, imameti topluma sağladığı faydaları kapsamında değerlendirmiş ve devlet yöneticisinin varlığını zorunlu görmüştür. Gazali, toplumun zararlı şeylerden uzaklaşarak yararlı şeyleri elde edebileceği, herkese faydalı olacak bir düzenin kurulabilmesi ve birbirine bağlı olarak nitelendirdiği din ve dünya düzeninin sağlanabilmesi için, bir devlet yöneticisinin hem şeriat hem de akıl yönünden zorunlu olduğunu belirtmiş; toplumsal düzenin sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla da halifenin sahip olması gereken nitelikleri zamana ve koşullara göre değerlendirmiştir. Gazali, imamet ve halife ayrımını yapmış, imametın halifelige göre daha genel bir kavram olduğunu, hilafetin bitebileceğini, fakat imametın devam edeceğini ifade etmiştir (Bağdatlı, 2015: 532-533).

Gazali'ye göre yukarıda belirtildiği üzere dini ayakta tutan devlet yöneticisidir. Devlet yöneticisinin otorite kurması ancak askerle mümkün olur. Askerler üzerinde disiplinin kurulması malvarlığı ile sağlanır. Mal ise ülkede düzenin sağlanması ve bayındır hale getirilmesi ile elde edilir. Bunun için de tüm ülke düzeyinde halk arasında adalet sağlanmalıdır. Çünkü halk zulmeden ve haksızlık yapan bir yöneticinin kırıncı ve vurucu hareketlerinden memnun olmaz, onu desteklemez, kalıcılığını sağlamaz. Zira zulmederek birlik ve beraberlik sağlanması mümkün değildir. Bu nedenle zalim bir yöneticinin başa geçmesi sonucu ülke harabeye dönüşür, ülke halkı başka ülkelere göç eder ve düzensizlik hâkim olmaya başlar, ülkede ziraat yapılmaz hale gelir, halkın yaşayış biçimi altüst olur. Bu da hazinedeki malların tükenmesine sebep olur. Son olarak da ülke yok olmaya başlar. Dolayısıyla dinin de devletin de ayakta tutulması ve varlığının korunması ancak yöneticinin adaletle hükmetmesiyle sağlanabilir (Gazali, 2014b: 81-82).

Gazali, din ile devlet yönetimini bir ikiz kardeş veya arkadaş olarak nitelendirmektedir (Yurtseven, 2007:1266). Gazali'ye göre din temeldir, köktür; siyasi iktidar ise onu

korumaktadır. Dolayısıyla kökü olmayan devlet nasıl yıkılmaya mahkûmsa, temel olan din de korunmadığı takdirde yıkılır ve yok olur. Ülkenin, toplumun güvenlik içinde tamamlanması ve korunması hükümetin varlığıyla söz konusudur. Aynı şekilde anlaşmazlık çıktığı zaman ülkenin, toplumun korunması ve düzenin sağlanması da fıkıhla sağlanır (Gazali, 1992a: 51).

Gazali ayrıca toplum, siyaset ve devlet olgularını insanın ahiret mutluluğunun sağlaması için bir araç olarak görmektedir. İnsanların beraber yaşamaları sonucunda ihtiyaçlarının karşılanması açısından bir iş bölümü ve organizasyonun sağlanması gerekmektedir. Gazali'nin toplum ve devlet anlayışı da bu organizasyonun işleyişi üzerinedir. Gazali'ye göre bu organizasyon, insanın sadece dünyaya yönelmesine neden olabileceği gibi ahireti kazanmasını sağlayacak bir araç haline de dönüşebilir. İnsanın dünyaya yönelmesi durumunda toplum içinde çeşitli sorunlar ortaya çıkar. Devlet ise bu sorunların çözümü için vardır. Bu organizasyon içerisinde önemli bir role sahip olan yöneticilerin Allah'ı, Allah'ın sıfatlarını, ahireti bilmeleri ve amaçlarının Allah'a itaat etmek ve ahireti kazanmak olması gerekmektedir. Gazali, siyaset felsefesinde de ısrarla insanlar açısından dünyanın temel hedef olmadığı düşüncesini savunmaktadır. İnsanları asıl mutluluğu olan ahiret mutluluğuna ulaştırmak için devletin akıl ve din temelli olarak kurulmasını savunan Gazali, aksi takdirde insanların sadece bu dünyada mutluluğunu sağlamak için kurulan bir devletin putperest anlayışa tabi olan bir devlet olacağını belirtmektedir (Ak ve Ak, 2015: 161-165).

Din ve devleti ikiz kardeş kadar yakın görse de, Gazali'nin siyaset düşüncesinde siyasi rol üstlenen yöneticiler arasında halifenin ayrıcalıklı bir yerinin bulunmadığını da görmekteyiz. Halifenin, devlet idaresine ilişkin işleri siyasi alanda gerçek hakimiyete sahip olan ve devlet işlerini düzenleyen yöneticilere bırakması gerekmektedir. Dolayısıyla siyasi konularda etkisi zayıf olan halife, büyük ölçüde dinî törenlerde görülen bir figür olarak kalacaktır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus; Gazali'nin salt din-devlet ayrımından ziyade, güçlü yöneticiler vasıtasıyla dinî hukukun etkin bir şekilde uygulanmasını savunmasıdır. Gazali için önemli olan, devletin başına geçecek olan kişinin güçlü bir idareci olmasıdır. Şayet halife yeterli seviyede otorite ve güç sahibi olursa, tek başına doğrudan yönetici olabilir ve kendi atadıklarının yerini değiştirebilir (Griffel, 2012: 74-75).

3.2.3. Gazali'nin Düşünce Sisteminde Yönetici ve Yönetilen İlişkisi

Seçuklu Türklerinin oluşturmuş olduğu siyasi yapı içerisinde İslâm düşüncesinin nasıl hazmedilmesi gerektiğinin somut örneklerini veren büyük mütefekkir Gazali, neredeyse bütün ilimleri tasavvuf alemine geçmek için bir kapı olarak görmüş ve tasavvufu ikrar etmenin en üst seviyesi olarak da vahdet-i vücûdçu güzergâhta düşüncelerini geliştirmiştir. Vahdet-i vücûd düşüncesi “Mutlak Vücûd”u kanıtlamayı Allah’tan başkasını yok bilmekle koşullandırmış ve hükmünü siyasi çerçevede ve yönetim anlayışında da devam ettirmiştir (Şeker, 2015: 32-33).

Gazali, Allah tarafından seçilmiş iki grubun olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi insanlara Allah’ı tanıtmak ve O’na ibadet etmenin yolunu göstermek için seçmiş olduğu peygamberler; ikincisi ise insanların birbirlerine saldırmalarına engel olup onlara hükmetme yetki ve yeteneği verilmiş yöneticilerdir. Gazali, insanların işlerini ve geçimlerini sağlamasının yöneticilerin varlığına bağlı olduğunu savunmaktadır. Yöneticiler Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir. İnsanların yöneticileri sevmesini ise Gazali vacip olarak görür. Düşüncesini “*Ey iman edenler, Allah’a itaat edin, peygamberlere itaat edin ve sizden olan emir sahiplerine de.*” (Nisa-59) ayetiyle destekleyen Gazali’ye göre, insanlar meşru yöneticilerin emirlerine severek itaat etmelidirler (Gazali, 2014b: 75).

Gazali’ye göre peygamberler tebliğ etmekle görevli iken; yöneticiler ise insanlar arasında idarenin sağlanması, refah içinde ve adaetli bir hayatın kurulması ve devam ettirilmesi açısından yetkilendirilmiş karar alma hakkına sahip kişilerdir. Özellikle devlet yöneticisinin Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak nitelendirilmesi yöneticilere ayrı bir değer ve konum kazandırmıştır (Biner, 2016: 49).

Gazali yöneticileri, toplum içerisinde anarşiyi engelleyerek onlara hükmetmek amacıyla, yine toplumun kendi içinden seçilen ve hükmetme yeteneğine sahip olan yetki verilmiş kişiler olarak nitelendirmektedir. Bu nedenle halk yöneticileri severek onların emirlerine itaat etmeli ve yöneticilere tabi olmalıdır (Gazali, 2014b: 75).

Gazali’ye göre dünya hayatında faydalı şeyler elde etmek ve zararlı şeylerden uzaklaşmak için devlet yöneticisi atamak aklın ve şeriatın bir zorunluluğudur. Aklî mantığın yanı sıra, dinî düzenin muhafaza edilmesinin ve din işlerinin yürütülmesinin gerekliliği de devlet yöneticisinin bulunması zorunluluğunun bir başka nedenidir. Gazali, devlet yöneticiliğinin varlığına ve onun mutlak otoritesine inanmış, aynı zamanda devlet işleri ile din işlerinin ayrılmaz bir bütün olduğu hususu üzerinde özellikle durmuştur. Gazali’ye göre

dinî düzen yalnızca dünyevi düzenin sağlanmasıyla, dünyevi düzen ise sadece kendisine itaat edilen bir devlet yöneticisinin varlığı ile mümkün olacaktır. Devlet yöneticisinin bulunmasını zorunlu kılan bir başka neden ise güvenlik ihtiyacıdır. Hayatın devam ettirilmesi, bedenin sağlıklı olması, yeme, içme, barınma gibi güvenlik arzusu da insanlar açısından önemli bir ihtiyaçtır. İnsanların can ve mal güvenliği ile dünya hayatı, itaat edilen bir hükümdâr ve onun kurduğu düzen sayesinde sağlanabilir. Devlet yöneticisinin vefatının ardından ülkede fitnenin yayılması bu zorunluluğun en büyük ispatıdır. Dolayısıyla bu gibi durumlarda hızlı bir şekilde emirlerine uyulacak bir devlet yöneticisinin atanması gerekmektedir. Aksi durumda ülkedeki karışıklık her geçen gün daha da artar, şiddet hızla yaygınlaşır, kıtlık ülkeye hâkim olurken canlıların yok olması ve mesleklerin ortadan kalkması kaçınılmaz olur. Ayrıca toplumdaki herkes mal mülk peşine düşerken ibadetle ve bilimle uğraşan kimse kalmaz (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 206).

Siyaset anlayışında devlet yöneticisine özel bir önem veren Gazali'ye göre, kötü bir yönetici dahi hiç yöneticinin olmamasından daha iyidir. Ayrıca birden fazla yönetici de olmamalıdır. Nasıl yöneticinin olmaması toplumda sorunlara sebep oluyorsa, halk arasında ayrılığa ve çatışmaya sebep olması nedeniyle birden fazla yöneticinin olması da aynı şekilde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Ak ve Ak, 2015: 166).

Gazali idare kurumunu temel bir yapıya kavuşturmak ya da sistemleştirerek felsefi bir zemine oturtmaktan ziyade devlet yöneticisinin davranışlarına ve yöneticiliğin pratik sonuçlarına odaklanmıştır. Gazali toplumda adaletin nasıl sağlanacağına dair nasihatlerde bulunarak devlet yöneticisinin taşıması gereken nitelikler ve yönetim görevini yerine getirirken dikkat etmesi gereken hususlar üzerinde durmuştur. Gazali, ayrıca devlet yöneticisinin hangi ırka mensup olduğunun herhangi bir önemi olmadığını da vurgular. Devlet yöneticisi adaletli hareket ettiği sürece halkın ona itaat etmesi zorunludur. Gazali'ye göre devlet yöneticiliğinin Allah'ın takdiri olması nedeniyle halk onun emirlerine uymalı, onu sorgulayarak yeni arayışlara yönelmekten kaçınılmalıdır. Buna karşılık yönetici de sahip olduğu güç ve makamın dünya hayatında adaleti sağlamak için kendisine verildiğinin farkında olmalı ve bu bilinçle hareket etmelidir (Yazar, 2015: 152-157).

Gazali'ye göre adaletle hükmedildiği sürece yöneticilik ibadetlerin en büyüğü, adeletsizlikle hükmedildiği taktirde ise günahların en büyüğüdür. Bu nedenle yönetici eğer adaletle hükmedebilecekse bu görevi kabul etmelidir. *“Hükümet sürmenin kendinde büyük lezzet vardır. İnsan nefsi hükümetle kabarır ve çeşitli serkeşlikler meydana gelir.”* sözleriyle yöneticiliğin çekiciliğine değinen Gazali; adaletle hükmedemeyecekse, bu konuda kendine

güvenmiyorsa yöneticinin bu çekiciliğe aldanmamasını, aksi taktirde adaletsiz bir yönetimin büyük afetler getireceğini belirtir (Gazali, 2018: 476).

Yönetilenlerin yönetenlere nasıl davranması gerektiği hususunda ise Gazali, sıklıkla yöneticiye itaat edilmesini ve yöneticinin gösterdiği yoldan ilerlenilmesini toplumdaki bireylerin en temel görevi olarak ifade etmektedir. Çünkü Gazali'ye göre insanın özü kötüdür ve bünyesinde bir takım hastalıkları barındırır. Bireyler yöneticileri takip ederek ruhlarındaki hastalıklardan kurtulurlar (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 201).

Gazali, halkın yöneticilerine itaat etmesini vurgularken aynı zamanda tüm yöneticileri de kendi halkının ücretli görevlisi olarak görür. Yöneticilerin varlığı Gazali'ye göre, halkın onlara olanak sağlamasına, toplumun büyük kısmının hoşgörü ve onayına tabidir. Dolayısıyla halkın istemediği bir kişi halka rağmen yöneticilik mevkiine gelemez, halkı zorla ve baskıyla yönetemez. Bu nedenle yöneticiler halkın hem dinî hem de dünyevî işlerine özen göstermeli, onları korumalı ve onları hoşnut etmelidir. Ayrıca bütün yönetilenler, yönetimin esaslarını seçme hakkına sahiptir. Bu nedenle yönetimde danışmak ve fikir almak temel prensiptir. Yöneticilerin övünmek, gösteriş, kibir, yalan söylemek, iki yüzlülük gibi mezihyetlerden uzak durması gerekir (Gazali, 2006: 60).

Gazali yöneticinin görevlerini; toplum üzerinde adaleti uygulamak, onların kusurlarını gizlemek, halkla arasına set çekmeyerek onları kendisinden uzaklaştırmamak, halkın mutluluğundan memnun olmak, halkın başına gelen kötülöklere üzülmek olarak belirtir ve yöneticinin adaletli olması hususuna özellikle vurgu yapar. Gazali'ye göre yönetici halk için hakkı uygulamalıdır (Gazali, 1992b: 893-895).

Gazali iyi bir yöneticinin sahip olması gereken özelliklerini sayarken; dürüst olması, doğru ile yanlış ayırt edebilmesi, edepli ve cömert olması, ilim ve adaletle hareket etmesini özellikle belirtmiştir. Gazali'ye göre sultan temkinli, adaletli, takva sahibi ve şefkatli olmalı; emri altındaki kişiler ile vilayetin sınırları içinde yaşayan insanların durumları hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Ayrıca Aristo'dan refansta bulunarak bir kimsenin melik olarak nitelendirilebilmesi için adalet, mertlik, ilim, kibarlık, uysallık vb. güzel sıfatlara sahip olması gerektiğini belirtir. Gazali'ye göre, kralların krallık vasfına sahip olmaları; ilahi kaynaklı, net bir idrak yeteneğine, arınmış bir nefse, yüce bir asalete sahip olmalarına, akıl ve ilimlerinin fazlalığına, yönettikleri devletin devamına, bunların sonucunda elde edilen devlet gücüne bağlıdır. Çünkü onlar bu özellikleri dolayısıyla sultanlık ve melik derecesine ulaşmışlardır. İffet, takva, terbiye, haya sahibi olmak, güvenilir olmak, güzel ahlâklı olmak, merhametli olmak, vefalı olmak, sabırlı olmak, sağlıklı olmak, hoşgörüölü olmak; yine

Gazali'nin saymış olduğu iyi bir yöneticinin sahip olması gereken temel özelliklerdir (Gazali, 2014b: 33-132).

Gazali yöneticilerin kendi üzerinde kurdukları saltanat ve cüretin, yönettikleri üzerinde kuracakları saltanat ve cüretlerinden daha fazla olması gerektiğini savunmaktadır. Kendisinde adaleti sağlayamayan yöneticinin toplum içerisinde adaleti sağlaması söz konusu olamaz. Aslında bu düşünce dönemin bütün düşünürlerinin aradığı bir idealdir. Adaleti kendi için istediğini diğer müslümanlar için istemek, kendisine yapılmasını istemediğini başkalarına yapmamak olarak tanımlayan Ravendi'de, yöneticinin kendisini olgunlaştırması durumunda başkalarını da daha kolay yöneteceğini ifade eden Zencani'de de bu ideali açıkça görmekteyiz (Şeker, 2011: 250-251).

Gazali, yöneticilerin en mutlusu olarak da, halkı onun sayesinde refah içinde yaşayan yöneticileri göstermektedir. En kötü yönetici ise halkı onun yüzünden sıkıntı içinde yaşayandır. Yönetici keyif ve sefaya dalarak asıl görevini unutmamalıdır. Çünkü emri altındaki yetkililer de onu örnek alarak yaptıklarını yaparlar (Gazali, 2014b: 42).

Gazali, yönetim hususunda çoğu eserinde özellikle Hz.Ömer'e atıfta bulunur ve Hz. Ömer'in sözlerinden yola çıkarak yönetici sınıfı dört gruba ayırır. O'na göre kendisine ve emri altında bulunan idarecilere zulmü yasaklayan birinci grup yöneticiler güçlü yöneticilerdir. İkinci grubu oluşturan yöneticiler halka kendisi zulmetmez, ancak zayıflığı nedeniyle emri altında bulunan diğer idarecilerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini ve zulmetmelerini engelleyemez. Bu yöneticiler felaketin yanbaşıdır. Üçüncü gruptaki yöneticiler emrindeki idarecilerin halka zulmetmesini yasaklar, ancak kendisi zalim ve merhametsizdirler, kendi istekleri doğrultusunda hareket ederler. Dördüncü ve son gruptaki yöneticiler ise kendileri istediği gibi hareket ederken emri altındaki idarecileri de başıboş bırakmıştır ve zulmetmelerine engel olmaz. Bu yöneticiler yok olmaya mahkûmdurlar. Gazali iyi bir yöneticinin hem halkına merhametle yaklaşması ve zulmetmekten kaçınması hem de emri altında bulunan idarecileri kendi kontrolü altında tutarak onların da halka zulmetmesine engel olması gerektiğini ifade etmiştir (Gazali, 1992b: 897-898).

Gazali, yöneticilerin kritik kararları alırken savaşımlı bir tutum sergilemekten kaçınmalarını belirterek, devlet yöneticileri ve vezirlerinin savaşımsız ve dövüşsüz bir şekilde gerçekleştirilebilecek bir iş için inisiyatiflerini kullanarak kalemle mücadele vererek masada çözüm bulmalarını, savaş dışındaki sonuç verecek önlem ve siyasi çözüm yollarına başvurmalarını tavsiye etmektedir. Gazali'ye göre bunlardan herhangi bir sonuç alınmadığı

taktirde farklı insani yollar denenip değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Gazali, mümkün olduğunca savaş yoluna başvurmaksızın çözüm yollarına gidilmesini savunmaktadır. Çünkü savaş, çoğu zaman halkın yiyecek stoklarının tüketilip halkın fakirliğe sürüklenmesine, insanların ve seçkin ruhların yok olmasına sebep olmaktadır. Yine Gazali'ye göre, savaşta yenilgiye uğranıldığı zaman askerlerin de hemen cezalandırılmamasını, esir düşen askerleri olursa, yöneticinin ne pahasına olursa olsun onları kurtarmak için çabalamasını tavsiye eder. Çünkü bir bireyi öldürmek kolaydır, ancak yetiştirip kendi hizmetine hazırlamak çok zordur. Zira devlet yöneticisinin askerlerini kurtarmak için çabalaması diğer askerleri için de moral olacak ve onlara cesaret kazandıracaktır. Ayrıca vezir tarafından askerlerin erzakları ölçülü bir şekilde hazırlanmalı, askerler değişik savaş araçlarıyla eğitilmeli, askerlerle nezaket çerçevesinde konuşulmalı, verecekleri cevaplar nezaketle dinlenilmeli ve değerlendirilmelidir (Gazali, 2014b: 151-152).

Gazali, sultanın hükümdarlığını kaybetme sebeplerini ise; devlet ve kuvvette kibirlenmesi, istişare etmekten kaçınması, ehliyetsiz ve liyakâtsiz kişileri önemli görevlere ataması, sorun çıktığı zaman anında çözüm bulma yeteneğinden yoksun olması, acil çözüm isteyen işleri yerine getirirken ağır hareket etmesi, önüne çıkan fırsatları değerlendirememesi ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması hususunda fazla çaba göstermemesi olarak sıralamıştır (Yazar, 2015: 157).

3.3. Gazali'nin Yöneticilere Tavsiyeleri

Batı yönetim bilimi modellerinde Klasik Yönetim Kuramlarından başlayıp günümüz yönetim teorilerine kadar defalarca tekrarlanan yönetim ilkelerinin ve özellikle adalet, empati, öfke kontrolü, ödül ve ceza, liyakat gibi yönetim bilimi literatürüne yerleşmiş kavramların Gazali'nin eserlerinde de karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Gazali'nin yönetim bilimine katkısı bakımından önemli eserlerinden biri, "Ettibrül-Mesbük-Fi Nasihat'il-Mülûk (Yönetim Sırları)" adlı eseridir. Gazali bu eserinde hadislerden ve yaşanmış siyasi olaylardan örnekler vererek yöneticilere birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır.

Gazali kısaca "Nasihat'ül-Mülûk" olarak adlandırılan eserinde vermiş olduğu tavsiyelerinde devlet yöneticisinin hangi niteliklere sahip olması, hükmederken nasıl hareket etmesi gerektiği gibi konulara değinmiş, ayrıca devlet memurları ile devlet yönetiminde önemli makamlarda bulunan ilim adamlarına da uyarılarda bulunmuştur. Gazali, eserin birinci bölümünde yöneticiliğin Allah'ın bir nimeti olduğu, devlet yöneticisinin bu nimetten

dolayı hesaba çekileceği ve devlet yöneticisinde bulunması gereken nitelikler üzerinde durmuştur. Eserin ikinci ve üçüncü bölümünde bürokratlarda bulunması gereken niteliklere; dördüncü bölümünde devlet yöneticisinin yüceliği ve bağışlayıcılığına; beşinci bölümünde bilginlerin ve eski devlet yöneticilerinin sözlerine, altıncı bölümünde akıllılığa; son bölüm olan yedinci bölümde ise kadınlara ilişkin bilgilere yer vermiş, tavsiyelerde bulunmuştur (Yazar, 2015: 150).

Gazali'ye göre yönetici doğru olmalı, hak ile batılı birbirinden ayırt etmeli, edepli ve cömert olmalı, ilim ve adaletle hareket etmelidir. Gazali yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerini başlıca iki ana unsur altında toplamaktadır. Ona göre yönetici adaletli ve insafli olmalıdır. Gazali adaleti, kendi tercihini bir kenara bırakarak sağlıklı ve doğru olanı aramak; insafi ise, yargılama sırasında insanlar arasında eşitliği korumak olarak tanımlar. Adalet ve insafı hareket etmenin de on temel esası vardır. Bu esasları Gazali; saltanat ve idare, alimlere yakın olmak, idarecinin adil olması, idarecinin öfkesi, idarecinin şefkati, idarecinin ihtiyaç sahipleri ile ilgilemesi, idarecinin nefesine hakim olması, şefkatli ve anlayışlı olması, öven kimselere aldanmaması ve Allah'ın rızasını gözetmesi olarak saymıştır. Gazali'ye göre yöneticinin güçlü olabilmesi için; kendi varlığıyla güçlü kalabilmesi, susması gerektiği yerlerde suskunluğu tercih etmesi, alacağı önlemlerini ve düşüncelerini zihnî ve kalbî yeteneğiyle desteklemesi, yönetimde aklı rehber edinmesi, cesaretli olması, yönetimi altındakilerin mutluluğunu sağlaması, onlara karşı şefkatli olması, kendisinden önceki yöneticilerin deneyimlerinden faydalanması, dininde ve iradesinde güçlü olması gerekir (Gazali, 2014b: 28-193). Çalışmamızın bu başlığı altında bu esaslar çerçevesinde Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu tavsiyeler anlatılacaktır.

3.3.1. Saltanat ve İdare Sistemi

Gazali, saltanat ve idare konusuna pek çok eserinde yer vermiş, bu hususa büyük önem vermiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Gazali'nin devlet ve yönetim üzerine görüşleri anlatılırken yöneticinin saltanat ve idaresi hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verildiği için burada bu konuya kısaca değinilecektir.

Gazali, devlet yöneticisi olmanın çok yüce bir nimet olduğu hususuna özellikle vurgu yapmıştır. Ona göre yöneticilik derecesinden daha üst bir derece ve nimet yoktur, çünkü yöneticinin bir saatlik hayatının değeri diğer insanların bir ömürlük değerine bedeldir. Yönetici bunun bilincinde olarak halkına kendi arzu ve istekleri doğrultusunda değil, adaletle ve hakkı gözeterek hükmetmeli, akrabalarını kayırmamalı, herhangi bir menfaat karşılığında veya korku neticesinde hükmünü değiştirmemeli, haktan ayrılmamalıdır.

Gazali, ayrıca devlet yöneticisi olmanın riskinin fazla olmasına ve yükünün ağır olmasına da değinmiştir. Şayet devlet yöneticisi sahip olduğu makamın nimetini bilmeyerek halkına zulmeder, nefsinin istekleri doğrultusunda hareket ederse, bu onu felakete sürükleyecektir (Gazali, 2014b: 28-35).

Yönetici öyle bir idare sistemi kurmalıdır ki, bu sistemde hiçbir kimseye ayrıcalık tanınmayacağı gibi adaletsizlik de olmamalıdır. Yönetici ancak adaletle ve hakkı savunarak, hakikâtin peşinden giderek yöneticiliğin risklerinden kurtulabilir. Bu yüzden idaresi altındaki herkese karşı özveriyle yaklaşmalı, onların refahı için çalışmalıdır. Makamının yüceliğinin farkında olarak görevini layıkıyla yerine getirmeli, yaptığı işler övgüyle anılmalıdır.

Gazali, döneminin emirlerinden Nüşîrevan'ı örnek vererek bir yöneticinin nasıl olması gerektiğini anlatır. Yöneticinin tek gayreti dünyayı düzenli bir hale getirerek halk arasında adaleti dağıtmak, dolayısıyla halkının da memnun ve hoşnut olmasını sağlamak olmalıdır. Alınacak güzel tedbirler ve yerinde gösterilecek yaklaşımlarla iyi bir idare sistemi kurulmalı ve sonsuza kadar anılacak ve varlığını sürdürecektir eserler bırakılmalıdır. Gazali, Nüşîrevan ve öncesindeki meliklerin bu hususta yapmış oldukları hizmetleri sayarak köyler, çiftlikler, köşkler, çeşitli sanayi tesisleri, kanal ve köprü yaptırdıklarını, daha önceden bulunmayan akarsuları bulduklarını ve bütün bunların onların adalet ve insafi dolayısıyla yapıldığını, israf ve gereksiz masraftan kaçındıklarını belirtir (Gazali, 2014b: 80).

Gazali, yöneticinin halkıyla olan ilişkisini de, bahçesinde tertemiz suların aktığı bahçıvanın bahçesiyle arasındaki ilişkiye benzetir. Bahçıvan bahçesini gerektiği gibi ekip biçer, sular ve özen gösterirse bahçe ürün verir, meyveleri lezzetli olur, bahçıvan fakirlikten korkmaz. Yönetici de iyi çalışır, halkına özen gösterir, halkın durumunu iyi bir şekilde kontrol ederse halkı da ona itaat eder. İdare sisteminde başarılı ve verimli çalışmanın en temel unsuru yönetici ile çalışan arasında güçlü bir iletişimin varlığıdır. Yönetici her ne kadar çalışkan ve vizyoner olsa da, bunları çalışanlarına aktaramıyorsa ya da çalışanlar anlamıyorsa yöneticinin çalışkanlığının ve vizyonerliğinin hiçbir anlamı olmaz. Doğru iletişim doğru eyleme dönüşür. Yönetici söz ve hareketleriyle çalışanlarına karşı saygılı ve hoşgörülü olursa, çalışanlar da yöneticinin bu tavrına karşı tepkisiz kalmayacaktır. Dolayısıyla insanların kurtuluşu yöneticilerin etkin idare sistemine bağlıdır (Özer, 2016: 148-149).

3.3.2. Alimlere Yakın Olmalı

Gazali yöneticiliği hem çok yüce bir makam olarak görür hem de yöneticiliğin büyük riskleri olduğundan söz eder. Yöneticinin selamet dairesinde kalabilmesi için, ona adaletli davranma yolunu öğretip, bu önemli görevi kolaylaştırması bakımından alimlere yakın olması gerekir. Yönetici her zaman alimlere yakın olmak için çabalamalı ve onlardan nasihat almaya önem vermelidir (Gazali, 2014b: 35).

Gazali nasihat almanın ve bunlara uymanın hem zorluğu hem de önemi üzerinde durmaktadır. Burada Gazali'nin "*Nasihat vermek kolay, zor olan onları kabul etmektir. Nasihatları kabul etmek, sadece egolarını tatmin ve dünyevi çıkar elde etmekle meşgul olan salt/kuru bilgi taliplerine çok zor gelir.*" (Gazali, 2015b: 16-17) sözleri dikkatimizi çekmektedir. Yöneticiler egolarını tatmin etmekten ve dünyevi çıkarlarının peşinde koşmaktan ziyade nefslerini susturmalı, kendilerine zor geleni yani alimlerden nasihat almayı tercih etmelidir. Yönetici ancak bu şekilde kurtuluşa erecektir.

Nitekim Gazali alimi, kıymetli mücevherleri muhafaza etmekle görevli olan ve bu hazineden insanlara dağıtma yetkisi olan kıymetli bir hazinedara benzetmektedir (Gazali, 1992a: 89).

Gazali'ye göre uygulamaya geçirmedikleri sürece yöneticilerin ilim öğrenmeleri yeterli değildir. Gazali, şu sözleriyle yöneticilerin sadece ilim öğrenmekle yetinmemelerini, aynı zamanda alimlerden öğrenmiş oldukları ilimleri uygulamaya geçirmelerini tavsiye etmektedir:

Bu kimseler uygulamaya dökmedikleri bu tür bilgilerinin, onlar için bir aracı olacağını ve onlar sayesinde kurtuluşa ereceklerini düşünürler. Üstelik onlar, sahip oldukları bilgileri uygulamaya hiçbir zaman ihtiyaç hissetmezler. Bu tür aldanmış insanlar nasıl oluyor da pratiğe dökmedikleri bu bilgilerinin onların aleyhinde delil olacağını anlayamıyorlar. Pratiğe geçirmediğin bilginin sana hiçbir faydası olmaz. Şayet bir adam yüz bin ilmî meseleyi öğrenmiş ve başkalarına öğretmiş olsun. Fakat onları kendi hayatına geçirmemişse, bunun ona hiçbir faydası olmaz. Zira ilmin faydası, ancak o ilim hayata geçirildiğinde ortaya çıkar (Gazali, 2015b: 16-19).

Sadece bilmek hiçbir zaman yeterli değildir. Uygulamaya geçirmedikleri ilimlerin kendilerini kurtuluşa erdireceğini düşünenlere karşı serzenişte bulunan Gazali, uygulamada yerini almayan hiçbir bilginin fayda vermeyeceğini belirtir. Gazali'nin sıklıkla belirttiği gibi toplum her zaman yöneticinin yansımasıdır. Yönetici nasıl hareket ederse toplum da onu örnek alacaktır. Dolayısıyla yöneticinin bildiklerinden ve söylediklerinden ziyade yaptıkları göz önünde bulundurulacaktır. Bu nedenle yöneticinin ilmiyle hareket etmesi büyük önem taşımaktadır.

Gazali'nin bu sözlerinin sadece yöneticiler için değil, aynı zamanda onlara yol gösterecek ve nasihatte bulunacak olan alimler açısından da geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Alimlerin saf ilim sahibi olması ve ilimlerini başkalarına aktarması, ancak bildiklerini hayatına geçirmemesi o ilmin faydasız kalmasına neden olmaktadır.

Gazali, bu noktada alimleri sınıflara ayırmış ve bir alimin düşüncesinin değerli olabilmesi için ölçüt olarak eylem-söylem birlikteliğinin varlığına vurgu yapmıştır. Gazali'ye göre yöneticiler, sahip olduğu imkânlarla karşı açgözlülük yapmayacakları, dolayısıyla nasihat ve uyarıda bulunurken insafli ve şefkatli davranacakları için dürüst olan ve bildiklerini yaşamında da uygulayan alimleri çevresinden ayırmamalıdır (Yazar, 2015: 155).

İlmiyle hareket etmeyen alimlerden yöneticilerin uzak durmasını tavsiye eden Gazali, bu alimlerin dünyevi çıkarları açısından hırslı olduklarını belirtmektedir. Gazali'ye göre bu alimler,

yüzüne karşı yöneticiyi meth edip, doğru yoldan saptırarak onun elinde olan kötü dünyalığı ve haram malı elde etmek için, her yola başvurmakta sakınca görmezler. Bunlar iyi niyetli değil, hile ve düzenbazlık içindedirler. Zira alim kimse öyle birisidir ki, sendeki mala karşı hırslı olmaz. Sana nasihat ederken insafli davranır (Gazali, 2014b: 35).

Gazali'nin bu sözlerinden yöneticinin kendisine yakın tutacağı alimlerin nasıl özelliklere sahip olması gerektiğini de anlayabiliriz. Dünyevi çıkarları için bildiklerini uygulamayan alimler, yöneticileri kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirecek, yüzlerine karşı onları övecek ve doğru yoldan saptıracaktır. Çünkü onlar, toplumun çıkarlarından ziyade kendi çıkarları peşindedir ve yöneticinin sahip olduğu mallara sahip olabilmek için hileye ve düzenbazlığa başvurmaktan çekinmemektedirler. Yönetici bu tarz alimlerden uzak durmalı ve kendisine hakikati gösterecek alimlere yakın olmalıdır.

Gül, alimlerin yetişmesini sağlaması açısından eğitime büyük önem veren Gazali'nin, eyleme dönüşmeyen ilmin delilik olduğu ve ilimsiz eylemlerin ise mümkün olmayacağı yönündeki düşüncelerinin aynı zamanda O'nun eğitim anlayışının da çerçevesini oluşturduğunu belirtmektedir (Gül, 1988: 11).

Gazali eğitimi, sorumluluk çağına girdiğimiz andan itibaren başlayan ve ölüm anına kadar devam eden, bütün ömrümüzü kapsayan bir iş olarak görür. Eğitimi, birkaç yıllık bir süreç, sonrasını da dinlenme ve gevşeme dönemi olarak değerlendirmek ve düşünmek büyük bir yanılğı ve hatadır. Gazali'ye göre eğitim, hem tohum hem su hem yağmur hem de bir taahhüt, yani bir söz vermedir. Aynı zamanda eğitim zararlı olan unsurları ve ortamı yok

etmektir. Eğitimi, yağmurun yağıp yağmayacağı imkânı olan toprağa tohum ekmek ya da peşinde herhangi bir çalışma ve çaba olmaksızın yağmur umuduyla yaşamak olarak göremeyiz. Eğitim, olgunlaşana kadar sürekli uyanık bir şekilde çalışmaları izlemektir. Sadece erkeklerin değil, kadınların da eğitimini destekleyen Gazali, kız çocuklarının da eğitim alabilecekleri, kültürlerini geliştirebilecekleri, gölgesinde barınabilecekleri yurtlar, eğitim yuvaları ve hangâhlar hazırlanmasını ve olanaklarının sağlanmasını savunmaktadır (Gazali, 2006: 174-302).

Öğrencilere eğitimin para karşılığında verilmesine de karşı çıkan Gazali'ye göre, öğretim görevini üstlenen alimler verdikleri ders karşılığında ücret talep etmemeli ve bilgi taşıyıcıları olarak gördüğü öğrencilere hizmet etmeli, öğrencilere bilgilerini sunarak da insanlığa hizmet etmelidirler (Griffel, 2012: 94-95).

Yöneticinin karşılaştığı her alimden kendisine nasihat etmesini istemesini tavsiye eden Gazali, alimlerin yöneticilere karşı nasıl davranması gerektiğini de belirtir. Ona göre alimler, yöneticilere onları kibirlendirecek, böbürlenmesine sebep olacak şekilde söz sarf etmemeli ve hakikâti onlara söylemekten kaçınmamalıdır. Aksi halde bu alimler Gazali'ye göre yöneticileri doğru yoldan alıkoyan suç ortakları olurlar (Gazali, 2014b: 41).

Gazali, alimlerin devlet yöneticilerine üç çeşit nasihatte bulunabileceğini belirtmektedir. Yönetici bir şeyin yanlış olduğunu bilmiyorsa alimler ona bunu anlatmalıdırlar. Eğer yönetici yanlış olduğunu bildiği halde yapıyorsa, alimler yöneticinin yaptığı işin sonuçlarını göstererek onu uyarmalıdır. Yönetici yönettiklerinin faydasına olan şeylerden habersizse ve alimler yöneticinin öğrendiği taktirde bunları kabul edeceğini umuyorsa yöneticiye bunları göstermelidir. Yönetici ilmin şartlarına riayet ediyorsa, ilme yönelik hürmeti varsa alimlerin bu nasihatlerini kabul ederler. Ancak dünyaya düşkünse alimlerin nasihat vermekten ziyade susması daha iyidir. Çünkü bu yöneticilere alimin nasihat vermesi kendisini alay konusu etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Dolayısıyla alimler nasihatte bulunurken yöneticilerin bu nasihatleri kabul edecek niteliğe sahip olup olmamasına dikkat etmelidir (Gazali, 2018: 238).

3.3.3. Adaletli Olmalı

Gazali'nin, yöneticinin adaletli olması hususuna büyük önem verdiğini ve bu konu üzerine dikkatleri çektiğini görmekteyiz. Gazali'ye göre; “*Adalet tüm faziletleri kendisinde toplar. Onun karşıtı olan cevr ise tüm reziletlerin toplayıcısıdır.*” Adaleti tüm faziletlerin

kaynağı olarak gösteren Gazali, zulmü ve haksızlığı ise tüm rezilliklerin temeline oturtur (Gazali, 2010: 75).

“Kimyâ-yı Saadet” isimli kitabında da Allah katında adaletle hükmetmekten daha faziletli ve büyük bir şeyin olmadığını belirten Gazali, adaletin önemini “*Bir gün adaletle hüküm etmek, devamlı altmış yıl ibadet yapmaktan üstündür.*” hadisine vurgu yaparak açıklamaktadır (Gazali, 2018:323).

Gazali'nin sadece bu sözleri bile aslında O'nun yönetim düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerin büyük bir kısmında adalet unsurunun baskın olduğunu görmekteyiz. Nitekim ancak adaletli bir yönetici halkıyla ilgilenerek ve onların kendisine ulaşmasını kolaylaştıracaktır. Yine yöneticinin liyakati sağlaması, çalışanlarıyla ilgilenmesi adalet anlayışı çerçevesinde sağlanabilecektir.

Gazali, dünyanın gelişip güzelleşmesini ve daha yaşanılır bir hale getirilmesini ya da bozgunculuğa maruz kalmasını yöneticilerin idare şekline dayandırmaktadır. Yönetici adil olduğu zaman, dünyanın gelişmesi, yaşama koşullarının daha uygun hale getirilmesi, halkın güven içerisinde yaşaması da sağlanır. Adaletli hareket eden yönetici, toplum içerisinde adaleti dağıtarak zulüm ve bozgunculuktan kaçınılmalıdır. Yönetici zalim olduğunda ise, dünyanın harabeye dönmesi kaçınılmazdır. Zira zalim olan yönetici uğursuzdur ve devletin devamı sağlanamaz, yok olur. Dolayısıyla Gazali devletin varlığını ve devamlılığını adaletin sağlanmasına dayandırmaktadır (Gazali, 2014b: 76).

Gazali toplumsal adaleti, herkesin yerini bilmesi, tertip, düzen ve intizam olarak tanımlamaktadır. Adalet, toplumda mutluluğu sağlar, halkın yöneticiye karşı bağlılığını artırır, yönetimde istikrarı sağlar. Gazali'ye göre toplumda adaletin sağlanabilmesi ise intizama bağlıdır ve toplumsal düzen toplumda yardımlaşmayı, dayanışmayı, kaynaşmayı ve bireylerin birbiriyle uyumunu sağlayacak şekilde kurulmalıdır. Ancak bu şekilde toplum ayakta kalabilir ve sürekliliği sağlanabilir (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 199).

Gazali'ye göre bütün işler adaletle yürür ve ancak adalatle tamamlanır. Gazali adaleti; hikmetin, yiğitliğin ve iffetin aynı anda birbirleriyle uyum ve düzen içerisinde olmaları olarak tanımlamaktadır. Adaleti faziletlerin tek bir parçası olmaktan ziyade faziletler topluluğu olarak nitelendiren Gazali; bu hususu yönetici, askerleri ve halkını birlikte ele alarak açıklamıştır. Güçlü, sağduyulu ve basiretli bir yöneticinin askerleri güçlü ve itaatkâr, halkı da yöneticiye bağlı ise; o ülkede birlik ve düzen, dolayısıyla adalet vardır. Bir yerde

adaletin varlığından söz edebilmek için sayılan bu özelliklerin tamamının birarada bulunması, tek bir tanesinin bile eksik olmaması gerekir (Gazali, 2010: 69-74).

Gazali, adaletin önemini vurgulamak için döneminin adaletle hükmeden hükümdarların elde etmiş oldukları başarılarla ve halkına zulmeden hükümdarların uğradıkları hezimetlere eserlerinde yer vermiştir.

Gazali, İbnü'l-Mukaffa'dan alıntı yaparak Hindistan hükümdarlarını örnek vermiş ve onların filler dolusu kitaplarını sadece dört maddede özetlediklerini, bu maddelerden ilk ikisi olarak adaletin hükümdarlara, itaatın ise halka ait bir görev olduğunu belirtmiştir. Gazali'nin özellikle en çok verdiği örnekler Nuşirevan ve onun veziri ile Sasani krallarıdır. Yine Gazali adalet düşüncesini somutlaştıran isimlerden biri olarak Hz. Ömer'i de öne çıkarmaktadır (Şeker, 2011: 248).

Adalet üzerine hüküm süren devletlere verilebilecek bir diğer örnek ise, dört bin yıl boyunca egemenlik sağlayan Mecûsîlerdir. Mecûsîlerin hakimiyetlerinin bu kadar uzun zaman boyunca devam etmesinin nedenini Gazali, herkese ve her şeye eşit bir şekilde davranmalarına ve halkları üzerinde gözetmiş oldukları adalet anlayışına dayandırmıştır. Onlar, milletleri arasında ve dinlerinde zulüm kavramına hiçbir şekilde yer vermemişler, halkına karşı insafli bir şekilde davranmış ve adaletleriyle ülkelerinin kalkınmasını sağlamışlardır (Gazali, 2014b: 76).

Adaletin nasıl olması gerektiği hususunda ise Gazali, yöneticinin kendisinden büyüklere onların evladı gibi, kendisinden küçük olanlara bir baba şefkatiyle davranmasını, kendisiyle yaşıt olanlara ise kardeşi gibi davranmasını tavsiye etmektedir. Yönetici hiçbir şekilde bir başkasına öfkesinden dolayı şiddete meyletmemelidir (Gazali, 2014b: 38).

Toplumda adaletin nasıl sağlanacağını da gösteren Gazali; "Mearicü'l-Kuds" isimli eserinde *“Muamelelerdeki ve siyasetteki adalet nefsin ahlâkına bağlıdır. Yani insanlar nefislerinde ne derece adaletli iseler siyaset ve muamelatta da o derece adaletli olurlar. İnsanlar ferdi olarak nefislerinde adaleti kurmadıkça cemiyette adaleti kurmak mümkün değildir.”* sözleriyle yöneticinin yapacağı işlemlerde ve siyasette uygulayacağı adaleti nefsinin ahlâkına, yani kendi şahsında kuracağı adalete dayandırmaktadır. Gazali'ye göre yöneticinin toplumda adaleti sağlayabilmesi her şeyden önce kendi nefsi üzerinde adaleti sağlayabilmesiyle mümkün olacaktır (Gazali, 2010: 74).

Yine “Nasihatu'l-Mülûk” adlı eserinde Gazali, adaletin öncelikle yöneticinin kendisinde ve çevresinde değil de, toplumda sağlanmaya çalışılmasını; güneşin dışındaki

nesnelere parlıtların beklenmesi gibi olanaksız bir şeyin peşinden gitmek demek, yani abes ile işğal etmek olduğunu ifade etmektedir. Bu ulaşılması olanaksız olana ümit bağlamak gibidir (Gazali, 2014b: 43).

Gazali'nin bu sözlerine baktığımızda yöneticinin adaleti sağlamaya ilk başta kendisinden başlaması hususuna verdiği önemi anlayabiliriz. Yönetici toplumda adaleti hakim kılabilmek için ilk önce kendisi adaletli olmalıdır. Nitekim Gazali'nin "*Yönetici keyif ve sefaya dalmaktan uzak durmalıdır. Zira maiyetindeki yetkililer, onu örnek alırlar.*" (Gazali, 2014b: 42) sözleriyle belirttiği gibi halk yaptığı işlerde yöneticiyi örnek alacaktır. Yönetici kendi muamelelerinde ne kadar adaletli olursa halk da o kadar adaletli olacaktır. Yöneticinin kendi nefsinde adaleti sağlayamaması emri altındakilerin de daha rahat hareket etmesine, bunun sonucu olarak adalet unsurunu göz ardı etmesine sebep olacaktır ve bu kişiler de halka karşı adaletsiz davranacaktır. Dolayısıyla yöneticinin şahsında başlayan adaletsizlik silsile halinde bütün topluma yayılacaktır.

Adaletin nefislerde, yapılan işlemlerde ve siyasette olmak üzere üç alanda da kurulması gerekmektedir. Yaptığı işlemlerde adil olan kişi bir şey alırken hakkı olandan fazlasını almaz ve vermesi gerekeni verir. Siyasetteki adalet toplumun bütün kesimleri arasında kaynaşma, yardımlaşma ve dayanışmanın olması, bütün kesimlerin birbiriyle uyum içerisinde çalışması için bulunması gereken tertip ve düzenin sağlanmasıdır. Yani bütün toplumun tek bir vücut gibi olmasıdır (Gazali, 2010: 74).

Gazali, yöneticinin yalnızca kendisinin zulmetmekten kaçınmasını da yeterli görmemektedir. Yönetici aynı zamanda çevresinde bulunanların da halka zulmetmesine izin vermemeli, onlara engel olmalı ve çevresindekileri bu yönde eğitmelidir. Çünkü yönetici kendi nefsinin yanı sıra, çevresindekilerin ve beraberinde olan bütün kişilerin zulmünden de sorumludur. Dolayısıyla yönetici, yalnızca kendisi adaletli olmakla yetinmemeli, çevresinde bulunanların da adaletli bir şekilde hareket etmesini sağlamalıdır. Yöneticinin, emri altındakilerin yaptığı zulme sessiz kalması, o zulmün en sonunda kendisine yansımaya ve bundan dolayı da cezalandırılmasına sebep olur. Halkı arasında adaleti korumak isteyen yönetici; tüm görevlilerinin, yetkililerinin ve hizmetlilerinin de adalet anlayışını iyi bir şekilde idrak edebilmeleri için onları eğitmeli, aile bireylerinin davranışlarına ve yaşantılarına gösterdiği özeni onlara da göstermelidir. Bunun için de adalet anlayışına en başta kendi nefsi üzerinde başlamalıdır (Gazali, 2014b: 41-42).

3.3.4. Akıllı Olmalı

Gazali'nin ilme ve akla vermiş olduğu önem çalışmamızın 2.3. bölümünde anlatılmıştır. Akla büyük bir önem veren Gazali, yöneticinin akıllı olması hususu üzerine de özellikle vurgu yapmıştır.

Gazali, yöneticilerde bulunması gereken özelliklerden ilk sırayı ilme ve akla vermektedir. Yönetici ilmî olgunluğa sahip olmalı, akıllı olmalı, ilme ve ilim adamlarına saygılı olmalıdır. Ancak akıllı bir yönetici sorun çözme, yasa hazırlama konularında bilgi sahibi olabilir ve en doğru kararı alabilir. Bu da yöneticilerin sahip olması gereken önemli bir özelliktir (Akbal & Küçükarslan, 2015: 207).

Akıllı bir yönetici, olayların dış görünüşüne aldanmaz, öncelikle aslına ve özüne bakar. Akıllı olmayan bir yöneticinin adaletli olduğu da söylenemez. Bütün mutlulukların kaynağı Gazali'ye göre akıl cevheridir. Yönetici insanlar arasında hakem görevini üstlenmektedir. Akıl ise önemli bir hakemdir. Halkın yöneticinin emirlerini kabul etmesi gerektiği gibi, yöneticinin de aklın emirlerini dinlemesi gerekir. Yönetici düşünceyi kendisine danışman, akli yol gösterici ve arkadaş edilmeli, devamlı bir şekilde uyanık olmalı, düşüncelerini tartışmadan herhangi bir işe girişmemelidir. Ağırbaşlı ve uysal olmalı, karar alırken aceleci ve gelişigüzel hareketler sergilememelidir. Akıl cevheri, adalet ölçüsü, sabırlı bir şekilde davranış ve hayâ duygusu taşıma prensibini hiçbir zaman bırakmamalı; kibir, kıskançlık, dar görüşlülük, cimrilik ve kin beslemek gibi kötü huyları benliğinden uzak tutmalıdır (Gazali, 2014b: 44-206).

3.3.5. Şefkatli, Anlayışlı, Öfke Kontrolü ve Empati Sahibi Olmalı

Gazali'ye göre yönetici dünya arzularına karşı sabırlı olmalı, emrinde olanlara ve halkına karşı şefkatli olmalı, Allah'ın kullarına merhamet etmeli, idaresini insanlara yararlı olacak şekilde yürütmek için çabalamalıdır. Ayrıca yaptığı her işinde kendisini memur yerine koymalı, kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi yönetimi altındakilere yapmamalı, yapılmasına da izin vermemelidir (Gazali, 2018: 323-324).

Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerine baktığımızda günümüzde yaygın olarak kullanılan kavramlardan biri olan "empati" üzerinde durduğunu görmekteyiz. Gazali'ye göre yöneticiler zaman zaman mutfağa girerek gerek yemek pişirmeli gerekse servis yapmalıdır. Sofraya getirilen yemek, mutfakta katlanılan zahmetlerle hazırlanarak sofraya gelmekte, sofradakilerin bu zahmetten haberi olmamaktadır. Ocağın yüksek derecedeki sıcaklığını ancak ateşin karşısında yemek pişirmekle uğraşan kişi bilebilir. Yönetici

sadece yemek hazırlığı için bile bu kadar zahmete katlanıldığından habersiz olursa çalışanlarını ve halkını zor ve çetin işlere sokmaktan geri kalmaz. Günümüz ast-üst ilişkilerinde de karşımıza çıkan en büyük sorunlardan biri bu husustur. Yönetici çalışanlarının nasıl çalıştığını ve ne tür zorluklarla karşılaştığını bilmeli, kararlarını ona göre almalıdır. İşte bu noktada Gazali yöneticilere doğrudan empati kurmalarını tavsiye etmektedir (Özer, 2016: 145-146).

Gazali'ye göre yöneticiler genelde kibirli olurlar, kibirleri nedeniyle basit şeylere kızarlar, kızgınlıkları ise onları intikâm peşine düşürür. Akıllı bir yönetici, kibirden uzak durarak öfkesini kontrol altına almalı, intikâm ve yöneticiliğine zarar verecek, halkı arasında hoşnutsuzluğa sebep olacak her türlü davranıştan uzak durmalıdır. Yönetici ayrıca merhametli olmalı, halkına karşı zulüm ve baskıdan uzak durmalıdır. Zulüm ve baskı halinde toplumda güvensizlik hakim olur (Yazar, 2015: 152).

Yönetici kendisine sunulan problemleri değerlendirirken kendisini karşısındakinin yerine koyarak karar vermeli, kendisi için istemeyeceği bir durumu yönettiği insanlara yaşatmamalıdır. Aksi taktirde emri altında bulunan kişilere insafsızca davranmış ve halkına karşı hainlik etmiş olur. Yönetici emri altındaki herkese karşı imkânları ölçüsünde şefkatli ve anlayışlı olmalı, onların şikayetlerini dinleyerek işlerini takip etmelidir. İyi bir yönetici halkına karşı hiçbir zaman kırıncı ve şiddet içeren bir davranışta bulunmamalıdır. Yöneticinin kibirli ve mağrur biri olması, onun öfkelerin kaynağı ve intikâmın hedefi konumunda olmasına sebep olur. Öfke aklın öldürücü bir düşmanı ve afetidir. Yöneticinin öfkeli anında dahi her konuda affetmeye eğilimli ve hoşgörülü olması gerekir. Yönetici, öfkesinin aklına ve diline hakim olmasına izin vermemeli; aksine aklını ve dilini öfkesine hakim kılmalıdır. Gazali, hadisleri de referans göstererek sakin, öfkesini yenen, öfkelenildiği zaman insaf ölçüsünü kaçırmayan ve gücü yetmesine rağmen affedebilen yöneticilerin gerçek olgunluğa erişeceklerini belirtir (Gazali, 2014b: 38-51).

3.3.6. İhtiyaç Sahipleri İle İlgilenmeli

Gazali, yöneticilerin mutluluğunu halkının mutluluğu ve refahına dayandırmış ve bu konudaki düşüncelerini “*Yöneticilerin en mutlusu tebaası onun sayesinde refah içinde olandır. En kötü yönetici de tebaası ondan dolayı sıkıntı içinde olandır.*” sözleriyle dile getirmiştir (Gazali, 2014b: 42). Bu nedenle yönetici halkıyla ilgilenmeli ve onların ihtiyaçlarını gidererek onların mutluluğunu sağlamalıdır.

Yönetici ihtiyaç sahiplerinin isteklerine aldırılmazlık etmemelidir. Gazali bunu büyük bir tehlike olarak görmekte ve yöneticinin bundan kaçınmasını tavsiye etmektedir. Yönetici bütün işlerini mümkün olduğu kadar yumuşak bir şekilde görmeli, emri altındakilere sert davranmamalı, onları hoşnut etmeye çalışmalıdır. Böylece ihtiyaç sahipleri yöneticiye ihtiyaçlarını iletirken sıkıntı duymayacaktır (Gazali, 2018: 324).

Yönetici ülkenin en ücra köşesine kadar bütün halkın ihtiyaçlarını tespit etmeli, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını gidermelidir. Yönetici hiçbir zaman ihtiyaç sahibi olanların kendisine yardım talebi ile gelmesini hor görmemelidir. Nitekim Gazali bu durumu büyük bir tehlike olarak görmektedir. Yönettiği kişilerden birinin ihtiyacı olduğu zaman yönetici onun ihtiyacını karşılamalı, böylece halkın sevgisini ve rızasını kazanmalıdır. Yönetici, halkı sıkıntı ve yokluğa düştüğü, özellikle fiyatların yükseldiği ve kıtlık olduğu zaman onlara yardımcı olmalı, sıkıntılarını gidermelidir. Kıtlık dönemlerinde halk, kazanç yolları tıkalı olduğu için sıkıntı içindedir. Yönetici kendisi yardımcı olduğu kadar çevresindekilerin halkına zulmetmesine de engel olmalıdır. Sıkıntı içindeki halkına yardım ederek onların başka ülkelere göç etmesine, dolayısıyla kendi prestijinin ve devlet gelirinin azalmasına engel olmalı, vurgunculara fırsat vermemelidir (Gazali, 2014b: 49-51,139).

Kamu kurumlarında etkinliğin sağlanabilmesi de çalışanların mutluluğunun sağlanmasıyla mümkün olacaktır. Yöneticinin çalışanlarının ihtiyaçlarını gözetmesi durumunda çalışanların da yöneticiye ve kurumuna bağlılığı artacaktır. Çalışanların iş yerinde sorun yaşamaması ve yöneticinin bunu görmezden gelmesi çalışanların işleri aksatmasına ya da başka kurumlara geçmek için alternatif yollara başvurmasına neden olacaktır. Ayrıca çalışanın kişisel ihtiyaçlarıyla ilgilenilmesi onun hoşnut olmasına, dolayısıyla kendisini daha fazla işine vermesine ve işini sahiplenmesine neden olacaktır.

3.3.7. Liyakat ve Ödül-Ceza Sistemi

Gazali'ye göre yönetici, işlerinin yola girmesi, gelişmelere hakim olabilmek ve işlerini istediği şekilde yönlendirme imkânına sahip olabilmek için, kişi seçmekten ve adam kayırmaktan uzak durmalıdır. İşe alım sürecinde işe yaramayan kişilerden ziyade, akıllı ve yetenekli kişiler tercih edilmeli, liyakat sahibi kişiler işe alınmalı, işe yaramayan kişiler ise işten uzaklaştırılmalıdır. Ayrıca akıllı ve hikmet sahibi olan deneyimli kişiler yönetici tarafından korunmalıdır (Gazali, 2014b: 116-120).

İşinde ehil olmayan kişilerin göreve getirilmesi ve bu kişilere güç verilmesi sonucunda ülkenin de felakete sürükleneceğini, ülkede düzenin bozularak kaos ortamının doğacağını

belirten Gazali bu duruma düşmemek için yöneticinin, içinde kötülük olan ve yanlış işlerle uğraşan kişileri ülkesinde dahi barındırmaması gerektiği hususunu dile getirmektedir (Yazar, 2015: 156-157).

Gazali, personel seçiminde dikkat edilecek hususlara da değinmiş ve işe alınacak kişilerde aranması gereken şartları meslekî bilgi, adalet ve ihsan olarak sıralamıştır. Gazali'ye göre, her çalışan seçtiği mesleğe ilişkin bilgileri bilmek zorundadır. Aksi takdirde bundan sorumlu olur. Yine çalışanlar kendisine yapılmasını istemeyeceği bir davranışı başkasına da yapmaya çalışmamalıdır. İhsanı ise Gazali, alıcı ve satıcıların birbirine yardımcı olarak işlerinde kolaylık göstermesi olarak tanımlamaktadır. İşe alınacak kişilerin diğerlerine de yardım etmeyi isteyecek vasıfta olması gerekir (Coşkun, 1988: 215).

Yönetici, hazineden bir şey istemeye geleni boş çevirmemeli, emrine aykırı hareket edeni ve suç işleyeni ise cezalandırmalıdır. Gazali'ye göre yönetici her suçluyu, suçunun gerektirdiği şekilde ve ölçüde cezalandırmalıdır. Burada Gazali, suç ve cezada orantılılık hususuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca yönetici öfkesini kontrol etmeli, sadece öfkesinden dolayı kimseye ceza vermemelidir. Yönetici halkının yararına olacak güzel şeylerin yaşatılmasını sağlamalı, azıyla çoğuyla, büyüğüyle küçüğüyle her şeyi kontrol ederek irdelemelidir. Toplum içinde beğenilmeyen, hoş görülmeyen işlere katılmamalı, halkı bu işlerden caydırmalıdır. Bunları yaparken yönetici salih ve iyi kişilere saygı göstermeli, iyi davranışlarda bulunanları ödüllendirerek, hoş olmayan davranışları ise yasaklamalı, bu davranışlarda bulunanları cezalandırmalıdır. Bu şekilde yönetici, insanların faydalı işlere yönelmelerini ve zararlı işlerden uzak durmalarını sağlamalıdır. Nitekim yöneticinin tedbir almayarak zararlı işlerle uğraşan kişileri bu işlerden caydırmayıp kendi haline bırakması, ülkenin felakete uğramasına ve düzenin yok olmasına sebep olacaktır (Gazali, 2014b: 35-38, 88).

3.3.8. Doğru Bilgiye Ulaşmak İçin Çabalama

Gazali'ye göre yönetici temkinli, adaletli, takva sahibi ve şefkatli olmalı, emri altında çalışanlar ile yönetimi altındaki insanların durumundan haberdar olmalıdır (Gazali, 2014b: 33). Bunu sağlayabilmek için de yönetici sadece yakınındaki insanların kendisine ilettiği bilgilerle yetinmemeli ve doğru bilgiye ulaşmak için çabalamalıdır. Yönetici ancak bu şekilde adaletli ve iyi bir yönetimi sağlayabilir.

Gazali, halkın nabzını yoklayacak ve yöneticiyi reel gündem ve yaşanan sorunlar hakkında bilgilendirecek bir ekibin oluşturulmasını ve yöneticinin halkın sesine kulak

vermesini tavsiye etmektedir ki; her dönemde Gazali'nin bu tavsiyesini uygulayan yöneticilerin daima başarılı olduğunu görmekteyiz (Yazar, 2015: 156).

Her alanda yöneticilerin çevresinde onu ne yaparsa yapsın övecek, hatalarını örterek sadece övgülerle karşılayacak kişiler muhakkak bulunacaktır. İşte bu noktada iyi bir yönetici kendisine yaklaşarak onu öven kişilere aldanmamalı, sadece onların sözüne bakarak halkın kendisinden ve yaptıklarından memnun olduğuna inanmamalıdır. Zira bu kişilerin kendisini korkuları nedeniyle de övebileceklerini unutmamalıdır. Bu nedenle halkın durumunu öğrenecek kişileri halkın içine göndererek, bizzat halkın dilinden kendi hata ve kusurlarını öğrenmelidir (Gazali, 2014b: 52).

Nitekim yöneticinin kendisini övenlere kanması onun hatalarını görmesini ve gerçek sorunlara inmesini engeller. Günümüz kamu yönetiminde karşımıza çıkan sorunların büyük çoğunluğunun temelinde de bu husus bulunmakta, yöneticiye iletilmeyen sorunlar çözümsüz kalıp giderek büyümektedir. Bu nedenle Gazali'nin yöneticinin doğru bilgiye ulaşmak için çabalaması yönündeki tavsiyesi günümüz yönetim süreçleri açısından büyük önem taşımaktadır.

3.3.9. Allah'ın Rızasını Kazanmalı

Gazali'ye göre devlet otoritesinin güçlü olabilmesinin koşulu, otorite sahibi olan yöneticinin sağlam bir inancının olmasıdır. Çünkü imandan yoksun olan bir kalple söylenenler sadece dilde kalır. Gazali yaşadığı dönemin siyasi durumunu da değerlendirerek, döneminin yöneticileri içinden gerçek imana sahip olanların çok az olduğunu ve kendi sınırlarını saklayan dostları için para harcayarak israfa bulunan bir yöneticinin imanından da pek bir şey kalmadığını belirtmiştir (Griffel, 2012: 76).

Gazali insanların rızası için Allah'ın rızasını terkeden kişiyi en cahil kişi olarak nitelendirir. *“Dinini ve ahiretini başkasının dünyasına satan kimse kadar aldanmış ve akılsız kimse yoktur.”* sözleriyle Gazali, yöneticinin işlerinde Allah'ın rızası yerine insanların rızasını gözetmesinin ne kadar bedbaht bir durum olduğuna vurgu yapmaktadır. Nitekim yöneticinin vermiş olduğu kararlardan daima bir taraf rahatsız olacaktır. Yönetici Allah'ın rızasını gözeterek adalet ve insaf dairesinde hareket etmeli, karar verirken muhakkak haktan yana olmalıdır (Gazali, 2018: 325).

Gazali düşüncesini Hz. Ömer ve Hz. Aişe'nin de sözlerini referans alarak desteklemektedir. Kendisine gelen uyuşmazlıklara ilişkin verdiği kararlar sonucunda taraflardan birinin muhakkak öfkeleneyeceğini belirten Hz. Ömer, halkı memnun etmek için

Allah'ın rızasını kaybeden kişiyi insanların en cahili olarak nitelendirmekte, yöneticinin alacağı kararlarda birilerini memnun etmek için değil, hakikât yönünde karar vermesi gerektiğine dikkati çekmektedir. Yine Hz. Aişe de yöneticinin Allah'ın rızasını kazanmak için insanların öfkesine maruz kalması durumunda, halkının da ondan razı olacağını belirtmektedir. İnsanların rızasını kazanmak için hakikatten ayrılan kişi hem Allah'ın öfkesine hem de halkın öfkesine maruz kalacaktır (Gazali, 2014b: 52-53).

Gazali gerek devlet, gerek toplum, gerekse birey açısından hakiki mutluluğa ulaşmak için Allah'a itaat etmek, O'nun emir ve yasaklarına boyun eğmek ve İslâm'ın gerektirdiği ahlâkî faziletleri uygulamak gerektiğini belirtmektedir. Devlet yöneticisinin görevi, toplumsal açıdan bu emir ve yasakların uygulanmasının sağlamasıdır. Bunu sağlarken de yönetici ilk olarak kendisi bu emir ve yasakları uygulamalıdır (Ak ve Ak, 2015: 166).

Yönetici, sahip olduklarının kendisine Allah tarafından verilen bir lütuf ve ihsan olduğunun farkında olmalı ve ona göre davranışta bulunmalıdır. Yöneticinin Allah'ın hoşnutluğunu kazanmasının ancak halkına karşı adil davranmasıyla mümkün olacağını belirten Gazali, halkın hayır dualarını alan yöneticinin Allah'ın şefaatine nâil olabileceği gibi, halkın beddualarıyla da Allah'ın gazabına uğrayabileceğini ifade etmiştir. Halkı memnun etmek yöneticinin temel amaçlarından biri olmakla beraber, yönetici halkı memnun etmeye çalışırken İslâm hukukundan da ödün vermemeli, dinî emir ve yasaklara aykırı bir şekilde hareket etmemelidir. Gazali dünyanın geçiciliğini hatırlatarak, yöneticinin sultanın sahip olduğu dünyalık malı, mülkü ve hükümlerini nedeniyle kibirlenmemesi gerektiğini, her şeyin Allah'ın kudretinde gerçekleştiğini ve O'nun isteği dışında hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğini belirtmektedir. Bu nedenle yönetici dinî kurallara hassasiyet göstermeli, farzları vaktinde yerine getirmeli, ehl-i sünnete uygun hareket etmelidir. Faziletli kişilere saygı göstermeli, kötülük yapanları cezalandırmalı, halkı iyilik ve hayra yönlendirmek için çabalamalı, halkı arasında adaletle hükmetmeli, taraflara göre karar vermekten kaçınılmalıdır (Yazar, 2015: 152-156).

3.3.10. İşbölümü ve Uzmanlaşma

Gazali insanların birarada topluluk halinde yaşamasını, meslek ve zanaatlerinin çeşitlenerek farklılaşmasını temel ihtiyaçlarının karşılanması açısından zorunlu olarak görmektedir. Nitekim insanların bütün ihtiyaçlarını tek başına kendisinin karşılaması mümkün bulunmamaktadır ve insanlar ancak başkalarından yardım alarak, onlarla iletişim halinde olarak amaçlarını gerçekleştirebilirler. Bunun sonucu olarak da herkes kendi uzmanlaştığı mesleği yapmakta ve işbölümüne gitmektedir (Gazali, 1992b: 627).

Gazali insanların dünyada geçimlerini ancak çalışarak ve ticaret aracılığıyla sağlayabileceklerini belirtmektedir. Çalışmadan ve ticaret olmadan insanların ihtiyaçlarını karşılaması mümkün bulunmamaktadır (Gazali, 2018: 202).

Gazali, ticareti toplumun olmazsa olmazı ve en önemli gelir kaynaklarından biri olarak ifade etmektedir. Ticaret vasıtasıyla toplumun refahının artırılabilmesi sağlanmaktadır. Herkesin uzmanlık alanında olan ürünleri üretmesi neticesinde toplumun ihtiyacı olan ürünler üretilebilmiş ve bunun sonucunda ticaret gelişmiştir. Ayrıca bu gelişmelerle birlikte halk, kendi içinde yardımlaşmaya, birbirine destek olmaya ve güvenlik ihtiyacı nedeniyle bütün evleri içine alan surlarla korunma yoluna başvurmuştur. Dolayısıyla ticaretin gelişmesi, beraberinde sosyal birliktelik ve güvenliğin sağlanması olmak üzere iki önemli unsur ortaya çıkarmıştır (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 195).

Gazali'ye göre dünya düzeni, karşılıklı yardımlaşma ve iş bölümü ile mümkündür. Zira herkes tek bir işi yapmış olsaydı, geriye kalan diğer işler yapılmadığı için hayat sürdürülemez bir hale gelirdi. Gazali, ticaret ve zanaatlar dahil hayatın her alanında iş bölümü ve uzmanlaşmaya gidilmesi sonucunda, üretimde bolluk ve refaha ulaşılacağını ifade etmektedir. Yine Gazali, meslek seçimi ve seçilen mesleklerde uzmanlaşmaya gidilmesi gereğine vurgu yaparak, bunun yapılmaması halinde çalışmadan hayatını sürdürmek isteyen dolandırıcı ve hırsızların artacağını ve ortalığı saracağını belirtmektedir (Coşkun, 1988: 214).

3.3.11. Kendisinden Önceki Yöneticilerin İcraatlerini Bilmeli ve Deneyimlerinden Faydalanmalı

Gazali yönetim üzerine düşüncelerinde yönetimde istikrar ve süreklilik unsuruna da büyük önem vermiştir. Yönetimde istikrar ve sürekliliğin sağlanabilmesi için yönetici kendisinden önceki yöneticilerin icraatlerini takip etmeli, onların yaptığı iyi ve güzel işleri kendisi de yapmalıdır. Çünkü onların ömürlerinin daha uzun olması nedeniyle tecrübeleri de daha fazladır. Günümüz kamu yönetim süreçlerinde en sık karşımıza çıkan sorunlardan biri de kamu kurumlarına gelen yeni yöneticilerin yeni baştan bir yapı kurmaya ve eskiden yapılmış olanları tamamen etkinsiz olarak görmeye ve göstermeye çalışmalarıdır. Her yöneticinin farklı bir yönetim tarzının olması doğaldır. Ancak önceden yapılmış olan olumlu işlerin gözardı edilmesi kamu kurumlarına ciddi zararlar vermektedir. Gazali bu noktada bilgi birikimine ve tecrübeye çok fazla önem vermektedir (Özer, 2016: 147).

Her gelen yöneticinin kendisinden önceki yöneticilerin icraatlerini yok sayması, onların deneyimlerini göz ardı etmesi ve sürekli yeni baştan başlaması, o toplumu her yönetici değişikliğiyle geriye götürecektir. Bu da toplumun geri kalmasına neden olacaktır.

Gazali, Müslüman toplumların geri kalmış toplumlar olarak bilinmesini çok aşağılayıcı ve onur kırıcı olarak görmektedir. Bu nedenle yönetici hem kendi toplumunda hem de diğer toplumlarda gelmiş geçmiş yöneticilerin deneyimlerini takip etmeli, araştırma yapmalı, olaylardan kendisine ders çıkarmalı ve olayların perde arkasını görebilmelidir (Gazali, 2006: 65,67).

Gazali'ye göre insanlar içerisinde en şanssız olanı, dünya hayatıyla ve mülküyle böbürlenerek dünyada nasıl yaşaması gerektiğini bilmeyen kişidir. Dolayısıyla yönetici dünyayı daha yaşanılır bir hale getirmek için çabalayan, iyilikle anılan yöneticilerin izinden gitmeli, adalet ve insaflarının ölçüsünü örnek almalı; onların hayatlarını, sözlerini ve yaşadıklarını anlatan eserleri okuyarak kendisini geliştirmelidir. Yönetici ne kadar güzel bir idare şekline sahip olursa olsun kendisinden önceki yöneticilerin tecrübelerinden faydalanmalı, kendisinden sonra gelecek olan yöneticilere ise örnek olacak davranışlarda bulunmalıdır (Gazali, 2014b: 92-94).

Gazali sürekli bir değişim ve dönüşüm olgusuna vurgu yapmaktadır. *“Bu varlık dünyasında çok hızlıca hareket edip değişen bir alemin sadece bir parçasıyız. Bu dünyada hareket halindeki insanlar, adımlar halindeki yürüyüşlerini oldukça geniş ve uzun sıçrama ve atlamalara dönüştürmüşlerdir”* (Gazali, 2006: 64). Artık toplumların ilerleyişi çok hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Yöneticiler bu değişim ve dönüşüme kayıtsız kalmamalı ve kendi toplumunun da bu gelişmelere ayak uydurmasını sağlamalıdır. Bunu yaparken de yönetici diğer yöneticilerin deneyimlerini göz önünde bulundurmalıdır. Bunu saf kuru bir taklit olarak algılamamalıyız. Yöneticinin yapması gereken diğer toplumlarda yaşanan gelişmeleri kavrayarak, onların deneyimlerinden faydalanarak toplumunun kendine özgü niteliklerini muhafaza edecek şekilde geliştirilmesini sağlamaktır. Bunu yaparken de kendinden önce gelen yöneticilerin yaptıklarını değerlendirerek onların deneyimlerinin üstüne ekleyerek devam etmelidir.

Sadece kendi toplumumuzdaki yöneticilerin değil, diğer toplumlardaki yöneticilerin de faaliyetlerinin testpit edilerek onların gelişim ve değişimlerinin farkında olunmasının önemine vurgu yapan Gazali, zamanının sıkıntılarını değerlendirerek yaşanan bu sıkıntıların sebebinin diğer toplumların tanınmaması nedeniyle ortaya çıkan tarihsel hata ve yanlışlardan kaynaklandığını belirtmektedir. Nitekim Gazali'nin *“Bizim dışımızdaki*

düşman toplumların ve başkalarının kültürel seviyelerini ve ulaşabildikleri noktaları iyice tesbit edip tanımak gerekir. Ancak bunu yapmamız durumunda, kimlerle karşı karşıya bulunduğumuzu ve ne söyleyebileceğimizi öğrenme imkânı sağlayabiliriz.” sözlerini dikkate aldığımızda, diğer toplumlarda yaşanan gelişmelerin takip edilmesinin önemini anlayabiliriz (Gazali, 2006: 63-64).

3.3.12. Halkın Yöneticiye Ulaşması Kolay Olmalı

Gazali, yöneticinin görevlerini sayarken toplumda adaleti uygulaması, halkının kusurlarını örtmesi, kapılarını halkın yüzüne kapatmayarak ve halkıyla arasına perde örmeyerek onların kendisine ulaşmasını kolaylaştırması, halkına verilen nimetten dolayı sevinmesi ve onların sıkıntı yaşamasından dolayı üzülmesi hususları üzerinde özellikle durmuştur. Gazali'ye göre yöneticinin halkı için hakkı uygulaması onun açısından en uygun harekettir (Gazali, 1992b: 893-895). Bunu sağlayabilmek için de halkın yöneticiye ulaşması kolay olmalı ve yaşadığı sorunları yöneticiye iletebilmesi sağlanmalıdır.

Yöneticinin halkı ile arasına sınır koyması, halkın yaşadıklarından ve içinde bulunduğu durumdan habersiz olmasına sebep olacak ve yaşanan sorunlar için çözüm bulmasına engel olacaktır. Yöneticinin halk ile arasında iletişim kanallarının kapalı olmasından faydalanan görevlilerin de bulunacağını ifade eden Gazali, bu kişilerin halka zulmetmekten de çekinmeyeceğini belirtmektedir (Yazar, 2015: 157).

Halkın yöneticinin karşısına çıkarken sıkıntı duyması ve zorluk yaşamasını bir yönetici için en zararlı ve halkın yozlaşmasına sebep olan bir durum olarak gören Gazali, yöneticiye ulaşmak kolay olduğu zaman yöneticinin emri altında çalışanların halka ve birbirlerine karşı olan zulmünün azalacağını savunmaktadır. Yöneticinin çevresinde olan herşeyden haberdar olabilmesi için halk ile arasında hiçbir perde olmaması, halkın rahatlıkla kendisine ulaşabilmesi gerekmektedir (Gazali, 2014b: 131).

Halk yöneticiye kolaylıkla ulaşabilirse hem sıkıntısını yöneticiye ulaştırması sağlanabilir hem de yöneticinin halka karşı olumsuz tavır sergileyen astlarının bu davranışlarından haberdar olması sağlanır. Bu da yöneticinin astlarını kontrol altında tutmasını ve halkıyla daha kolay ilgilenmesini sağlar. Özellikle günümüz kamu yönetim süreçlerinde yaşanan rüşvet, irtikap, yolsuzluk gibi önemli sorunların çözümünde halkın yöneticiye ulaşmasının kolaylığı büyük önem taşımaktadır.

3.3.13. Akıllı, İrdeleyici, Güven Verici, Güzel Tedbir Ve Tecrübeye Sahip Yardımcısı Olmalı

Gazali'ye göre yönetim bir ekip işidir. Yönetici öncelikle kendisi açısından vicdan muhasebesini yapmalı, sonrasında ise bir iş için karar vermeden önce danışma mekanizmasına başvurmalı, adaleti tek başına sağlayamayacağının bilincinde olmalıdır. Bu nedenle yöneticinin yardımcıları büyük önem arz etmektedir. Yönetici yardımcılarını seçerken onların yaptıklarından da sorumlu olacağının farkındalığıyla hareket etmeli ve bu doğrultuda görevlendireceği kişileri seçmelidir (Yazar, 2015: 156).

Yönetici karar verme yetkisine sahip olsa da karar verirken yardımcılarını danışmalı, istişare ederek karar vermelidir. İyi bir yönetim, iyi bir vezir ve doğru bir siyasetin uygulanması sonucunda halk memnun olacak, devlet parlak bir devir yaşayacaktır. Aksi taktirde toplumda zulüm yaygınlaşacak, düzen yok olacak ve devletin güzel günleri son bulacaktır (Biner, 2016: 49-50).

Yönetimde yardımcılara bu kadar önem veren Gazali, yardımcılarının seçiminde de yöneticinin dikkatli olmasını belirtmiş ve yöneticinin yardımcı seçerken araması gereken özellikleri saymıştır. Salih, akıllı, alim, deneyimli bir yaşa erişmiş, düzgün, temiz ve kusurlardan arınmış, adaletli, iyi niyetli, kararlarında isabetli, performansı yüksek, güvenilir, tedbirli bir şekilde hareket eden, savaş sanatını bilen kişiler yardımcı olarak seçilmelidir. Yardımcı, düştüğü her sıkıntıdan çıkış yolunu bulmak için uyanık olmalı, herşeyi hakkıyla bilmek için ilim sahibi olmalı, korku yerinde korkuya kapılmayacak şekilde cesaretli olmalı, dürüst olmalı ve başkalarıyla yanlış işler yapmamalı, ölene kadar yöneticinin sırrını saklamalı, sabırlı ve tahammüllü olmalı, söz ve hareketlerinde ölçüyü kaçırmamalıdır. İyi bir yardımcı yöneticinin sırrlarını korumalı, sorunlara karşı önlem almalı, düzenin ve güvenin sağlanmasına yardımcı olmalı, yöneticinin gücünün artmasını, işlerinin daha rahat ilerlemesini ve düşmanların yok edilmesini sağlamalı, her koşulda hayırlı işleri gözetmeli, zararlı işlerden yöneticiyi uzak tutmalıdır. Yönetici öfkeli olduğunda veya zararlı işlere yöneldiğinde yardımcısı onu iyi bir üslûpla doğru yola yönlendirmelidir (Gazali, 2014b: 145-151).

İyi bir yardımcı iyiliği emretmeli, kötülükten sakındırmalıdır. Yönetici iyi huyluysa yardımcısı onu işlerinde desteklemeli, onun her işinde yardımcı olmalı, yükünü hafifletmelidir. Eğer yönetici kötü huyluysa yardımcısı yöneticiye karşı sert konuşmak veya darbe yapmak yerine yavaş yavaş onu düzeltmek için çabalamalı ve bunu yönetici doğru ve düzgün bir yola yönelinceye kadar devam ettirmelidir (Özer, 2016: 142).

Gazali yöneticinin yardımcılarının yapması gerekenleri saydıktan sonra, yöneticinin de yardımcılara karşı yapması gerekenleri de belirtmiştir. Yönetici, yardımcısı kendisiyle görüşmek istediği zaman, onun getireceği işlerin hızlı bir şekilde yapılması gerektiği için onu bekletmemeli, derhal kabul etmelidir. Aynı şekilde yardımcının bürokrasiyle uğraşmaması ve işlerin zamanında yapılabilmesi için yardımcılarının da işlemlerinin yöneticinkiler kadar hızlı yapılması sağlanmalıdır (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 214).

Yönetici, yardımcılarını bir hataya düştüğünde veya yanıldığında onları cezalandırmakta acele etmemeli; yardımcısı ona hizmet ederken zenginleşir ve serveti artarsa onun malına göz koymamalı; yardımcısı tarafından işi yapılırken tereddüde düşmemelidir. Ayrıca bozgunculuk yapan kişilerin yardımcısı hakkında söyledikleri sözlere itimat etmemeli ve yardımcısından sır saklamamalıdır. Zira Gazali dünya düzeninin devamının melike, melikin devletinin devamının ise vezirin yeteneğine bağlı olduğunu belirtmektedir (Gazali, 2014b: 145-147).

3.3.14. Gelirlerin Yönetilmesi

Gazali, yönetilenlerin makamlarını korumak, dolayısıyla halkı memnun etmek için gelirlerin yönetilmesi konusuna da değinmiştir. Gazali, halkın vergilendirilmesi açısından vergilendirme ilkelerinden vergilemede adalet, genellik, belirlilik, ödeme gücüne göre vergilendirme (ölçülülük) ve uygunluk ilkelerini savunmaktadır.

Vergide adalet ilkesi, yatay eşitlik olarak adlandırılan aynı gelir seviyesinde bulunan mükelleflerin, kaynağı dikkate alınmaksızın vergi ödeme güçleri oranında eşit bir şekilde vergilendirilmesi ve dikey eşitlik olarak adlandırılan daha yüksek gelir seviyesinde olanların daha yüksek oranda vergi ödemesi unsurlarından oluşmaktadır (Dağlıoğlu ve Çiçek, 2014: 39).

Vergide genellik ilkesi, vergi ödeme gücüne sahip olan herkesin hiçbir fark gözetmeksizin mükellef kılınmasıdır. Vergide belirlilik ilkesi ise, vergilendirmeye ilişkin kanunların açık ve anlaşılabilir olmasını, ödenecek olan vergi miktarı ile vergiye ilişkin şartların kanunlarla net bir şekilde belirlenmesini ifade etmektedir (Tekin ve Gümüş, 2014: 246).

Ödeme gücüne göre vergilendirme ilkesi yani ölçülülük ilkesi, vergilendirme yetkisinin mükellefler üzerinde ne kadar kullanılacağına ilişkin vergi hukuku ilkesidir. Burada kıstas alınan ölçüt ise; mükellefin vergi ödeme gücünü oluşturan gelir, servet,

harcama olarak bilinen ekonomik değerlerin toplamı şeklinde ifade edebileceğimiz mali gúcüdür (Tekbaş, 2010: 160).

Uygunluk ilkesi ise, verginin mükelleflerden en uygun olan zamanda ve en uygun şekilde alınmasını, vergilerini öderken mükelleflere mümkün olduğu derecede kolaylık ve gerektiği oranda sertlik gösterilmesini ifade etmektedir (Buyrukoğlu ve Buzkıran, 2016: 2083)

Gazali'ye göre, yönetici vergide adaleti sağlamalı, halkı bıktırmamalı, halktan toplayacağı mal ve paraları zamanında ve gerektiği taktirde toplamalıdır. Vergiler belli bir ölçü ve kıstas çerçevesinde alınmalı, halkın kaldırabileceği kadar, yani ödeme gücüne göre mali yükler getirilmelidir. Ayrıca yönetici, mirasçılar varken tereke mallarına el koymamalıdır. Vergilerin yanı sıra yönetici, halkı memnun etmek için çeşitli hibe ve bağışlar yapmalıdır. Nitekim devlet yöneticilerinin kendilerine yetebilmeleri ve makamlarını koruyabilmeleri, halkın memnun olmasına bağlıdır (Gazali, 2014b: 153-154).

Çalışmamızın bu bölümünde anlatılan Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışı ile yöneticilere yönelik tavsiyelerini günümüz kamu yönetim süreçlerine uyguladığımız taktirde, günümüzde yaşanan pek çok sorunun ortadan kalkacağını düşünmekteyiz. Çalışmamızın dördüncü ve son bölümünde bu konu üzerinde durulacaktır.

4. GAZALİ'NİN DEVLET VE YÖNETİM ANLAYIŞI ÇERÇEVESİNDE GÜNÜMÜZ KAMU YÖNETİM SÜREÇLERİNDE YAŞANAN SORUNLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Yönetim Süreçleri

“Yönetim” kavramını ilk tanımlayanlardan biri olan Henri J. Fayol, yönetimi günümüzde yönetim süreçleri olarak bilinen yönetimin fonksiyonlarına dayandırmıştır. 1910 yılında Fayol, planlama (uzağı görme), örgütlenme, kumanda (yöneltme, yürütme), eşgüdümleme (koordinasyon) ve denetim fonksiyonlarından oluşan bir süreç olarak yönetimi tanımlar. Yönetimin devlet, ordu, aile, sanayi gibi bütün örgütler ve bu örgütlerin bütün yönetim kademelerinde yürütülen bir faaliyet olduğu ile yönetimin devam eden bir süreç olduğu hususları Fayol'un özellikle üzerinde durduğu iki önemli noktadır (Öztaş, 2014: 112).

Yönetim süreci, kişileri örgütle bütünleşmiş bir şekilde örgüt bünyesinde bir araya getirerek, bazı fonksiyonları yerine getirmek ve sorunları çözmek amacıyla yapılan düzenli faaliyetlerin tamamı olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede yönetim, önceden saptanmış olan amaçlara ulaşmak için gereken araçlara ilişkin bir etkinlik olmasının yanı sıra Fayol'un da belirttiği gibi bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Özer, 2012a: 20-21).

Yönetim sürecinde yer alan yönetsel faaliyetlerin çeşitli özellikleri vardır. Bunlardan ilki yönetimin amaca ilişkin bir faaliyet olmasıdır. Örgütte ulaşılmak ve gerçekleştirilmek istenilen hedefler, o örgütün hangi yönde faaliyet göstereceğini belirler. Yönetsel faaliyetlerin ikinci özelliği; yönetimin bir grup faaliyeti olmasıdır. Yönetim sürecinin gerçekleştirilmesinde ana unsurun insan olması, yönetsel faaliyetlerin özelliklerinden biri olan beşerî unsurunu oluşturur. Yönetimin iş bölümü ve uzmanlaşma faaliyeti olması ise yönetsel faaliyetlerin bir başka özelliğidir (Dalay, 2001: 10).

Yönetim sürecinin, örgütü ayakta tutma süreci olduğunu söyleyebiliriz. Yönetimin, örgütün devamlılığını sağlayabilmesi için örgütün etkinliğini artırması ve toplumun ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir. Yönetim süreci, her zaman yeniliklere yönelik olmalı, devamlı bir şekilde toplumsal gelişmeleri takip etmeli, değişen toplumsal ihtiyaçlara göre amaçlarını dönüştürmelidir (Başaran, 2000: 15-16).

Yönetim sürecinde yer alan fonksiyonlara ilişkin ise çeşitli sınıflandırmalar yapılmakla birlikte bu sınıflandırmalar içerisinde en önemlileri, yönetimi temel işlevlerine göre ayıran Henri J. Fayol ile Gulick ve Urwick'in yapmış olduğu sınıflandırmalardır.

Fayol, bir örgütün başarılı olabilmesinin temel koşulunun; teknik, ticari, mali, güvenlik, muhasebe ve yönetim işlerinin etkili bir şekilde yürütülebilmesi olduğunu, bu faaliyetler içerisinde ise en önemlisinin yönetim faaliyeti olduğunu belirtir. Fayol'a göre yönetim süreci; planlama, örgütlenme, kumanda etme, koordine etme ve denetim faaliyetlerinden oluşmaktadır (Özer, 2012a: 70).

Fayol'un yönetim sürecinde yer alan fonksiyonlara ilişkin yapmış olduğu bu sınıflandırmayı Gulick biraz daha geliştirmiş ve yönetimin planlama (*planning*), örgütlenme (*organizing*), personel yönetimi (*staffing*), yönlendirme (*directing*), koordinasyon (*koordinating*), raporlama (*reporting*), bütçe yapma (*budgeting*) olmak üzere yedi fonksiyonu olduğunu belirtmiştir. Gulick ve Urwick 1937 yılında "Yönetim Bilimi Üzerine Çalışmalar" adlı eserlerinde bu yedi fonksiyon için ilk defa "POSDCORB" kısaltmasını kullanmışlardır (Haskan, 2013: 366-367).

Gulick ve Urwick, Fayol'un beş fonksiyonuna ek olarak personel yönetimi ile bütçe yapma faaliyetlerini eklemiştir. Ayrıca denetim fonksiyonu yerine raporlama fonksiyonunu ilave etmişlerdir. Aşağıda bu fonksiyonlara kısaca değinilecek olup birbirine karıştırılmaması için denetleme ve raporlama fonksiyonları ayrı ayrı ele alınacaktır.

Planlama (Planning): Fayol'un "uzağı görme, öngörme" olarak ifade ettiği planlamayı Gulick, işin önceden belirlenmiş bir programa göre ve örgütün hedefleri doğrultusunda gerçekleştirilmesi yöntemi olarak tanımlamaktadır. Yönetici planlama yoluyla ne isteyeceğini ve ne yapması gerektiğini önceden düşünme imkânı bulur (Haliloğlu, 2013: 48).

Planlama fonksiyonunu basit bir şekilde geleceğe yönelik tahminde bulunup ona göre bir faaliyet programı hazırlamak olarak da tanımlayabiliriz. Planlama, rasyonel yönetimin temel şartıdır. Planlama sürecinde ilk adım olarak hedefler belirlenerek "ne yapılacak?" sorusu için cevap bulmaya çalışılır. Ardından belirlenen bu hedeflere ulaşmak için "5N, 1K" olarak bilinen 'kimin, neyi, nasıl, ne zaman, nerede ve niçin' yapması gerektiği tespit edilir (Öztaş, 2014: 113).

Örgütlenme: Örgütler belirli amaçlara yönelik faaliyetleri bilinçli olarak yapılandırılmış ve koordine edilmiş, dış çevreyle ilişki içinde olan sosyal varlıklardır (Daft, 2015: 11). Örgütlerde, hazırlanan planların ekonomik ve verimli bir şekilde uygulanabilmesi için

gereken maddi ve beşeri şartların sağlanarak devam ettirilmesi yönünde çalışılması yönetim sürecinin örgütlenme unsurunu oluşturur (Özer, 2012b: 21).

Personel Yönetimi (Staffing): Yönetim sürecinin bu fonksiyonu, personelin işe alınmasından itibaren eğitimi ve işine olan isteğinin artırılmasına kadar bütün personel işlerini kapsamaktadır. Personel yönetimi, çalışanlara yetenek kazandırma, geliştirme ve çalışanların yeteneklerinden en iyi biçimde faydalanmak amacıyla gerekli olan örgütsel şartların sağlanması sürecidir (Haliloğlu, 2013: 48).

Kumanda Etme (Directing): Örgütler, bireyler ile onlar arasındaki ilişkilerden oluşur. Örgütün belirli amaçlara ulaşmasını sağlayacak temel işlevleri yerine getirmek amacıyla çalışanların biraraya getirilerek birbiriyle etkileşime girmesinin sağlanması, sevk ve idare edilmesi gerekmektedir (Daft, 2015: 11).

“Yöneltme, yönlendirme” olarak da adlandırılan kumanda etme işlevi birim yöneticileri tarafından yürütülür ve her yönetici kendi biriminin yaptığı işlerden sorumludur. Birim yöneticileri, kendi sorumluluğu altındaki personeli örgütün belirlenmiş hedefleri doğrultusunda verimli bir şekilde çalıştırmakla yükümlüdür (Haskan, 2013: 368).

Koordine Etme (Co-ordinating): Eşgüdümleme olarak da ifade edilen koordine etmeyi Fayol, bir örgütün faaliyetlerinin yürütülmesini kolaylaştıracak ve başarıya ulaşmasını sağlayacak şekilde çalışmalarının uyumlu hale getirilmesi olarak tanımlamaktadır. İşbölümünün zorunlu bir sonucu olan eşgüdümlemeye Fayol büyük önem vermiş; toplantı ve komisyonların etkin bir biçimde çalışmasının, çalışanlar ile birimler arasında etkin iletişimin sağlanmasının, örgütün çalışmalarında eşgüdümün sağlanması açısından önemine vurgu yapmıştır (Öztaş, 2014: 115).

Denetim: Yönetim sürecinde hazırlanan planlara, yönergelere ve konulan kurallara uyulmasının sağlanması için mevcut durumun göz önünde bulundurularak zayıf ve hatalı yönlerin tespit edilmesi ve bunların düzeltilmesi yönünde çalışılması gerekmektedir. Burada denetimin yapılabilmesi açısından ulaşılmak istenilen sonucun, bir diğer deyişle planın bilinmesi gerekmektedir. Dolayısıyla yönetim sürecinin birinci aşaması olan planlama ile denetim arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır (Efil, 1999: 148).

Denetim hem kamu kesiminde hem de özel kesimde yönetim sürecinin ana unsurlarından biridir. Denetim, örgütün elde ettiği sonuç ile daha önce hazırlanan plan ve programlara göre hedeflenen performans arasındaki farkın saptanarak gerçekleşen ve beklenen sonuç arasındaki uygunluğun sağlanması amacıyla yapılan bütün yönetsel

önlemlerdir. Bu yönüyle denetim, örgüte hedefleriyle uyumlu bir işlerlik kazandıran, personelin davranışları üzerinde etkili olan, kendi bünyesinde geribildirim (feedback) mekanizmasını barındıran bir süreçtir (Ertekin, 2004: 57).

Raporlama (Reporting): Raporlama fonksiyonunu, yönetim sürecinde sorumlu olan kişilere örgütün işlerinin nasıl yürütüldüğüyle ilgili bilgi verilmesi olarak tanımlayabiliriz. Dolayısıyla yapılan kayıtlar, araştırma ve denetimler konusunda üst yönetimin de bilgisinin olması sağlanacak, gereken önlemlerin alınması daha kolay olacaktır (Haskan, 2013: 368).

Bütçeleme (Budgeting): Bu süreç muhasebe, mali planlama ve mali denetimle ilgili olan her şeyi kapsamaktadır. Bütçeleme, planların gerçekleştirilmesi için ihtiyaç duyulan personel, sermaye, tesis ve diğer unsurların kullanıma hazır bir şekilde bir araya toplanmasıdır. Üst düzey yöneticilerin örgütle ilgili amaçlarını net bir şekilde belirlemelerini, geleceği öngörmelerini, izlenecek olan temel politikaları belirlemelerini ve önemli kararların alınması aşamasında ilgili unsurları dikkate almalarını sağlaması bütçeleme fonksiyonun sunmuş olduğu imkânlardır (Haliloğlu, 2013: 49).

4.2. Günümüzde Kamu Yönetim Süreçlerinde Yaşanan Sorunlar

Teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak hemen her alanda karşımıza çıkan hızlı bir değişim ve dönüşüm süreci kamu örgütleri üzerinde de etkili olmuştur. Bu kapsamda günümüz kamu yönetimlerinde “şeffaflık ve hesap verilebilirlik” unsurlarının esas alınması nedeniyle kamu örgütlerince yapılan bütün işlemler, kamu örgütlerinin müşterisi olan toplum tarafından daha çok sorgulanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla, yürütmeye meydana gelebilecek bir takım sorunlar nedeniyle, hizmetlerin zamanında yürütülememesi veya usule aykırı bir şekilde işlem tesis edilmesi durumunda, verilen tepkilerin etkisi daha da fazla hissedilebilir hale gelmektedir (Akçakaya, 2016: 671). Bu durum günümüz kamu yönetim süreçlerinde yaşanan sorunların ve bu sorunlara getirecek çözüm önerilerinin önemini daha da artırmaktadır.

İyi bir kamu yönetiminden söz edebilmek için; bürokrasiyi en aza indirgeyecek şekilde bir yönetimin; yolsuzluk, rüşvet ve adam kayırmanın engellenmesi amacıyla denetimin; hükümet kurumlarına yönelik ileri seviyede bir şeffaflık ve güvenilirliğin; kanunların uygulanmasının etkin kılınması gerekmektedir. Ayrıca toplumda düzenin sağlanabilmesinin temel koşulu bireylere adaletli davranılmasıdır (Aydın, 2012: 60). İyi bir kamu yönetiminde bulunması gereken bu özellikler aynı zamanda kamu yönetim sürecinde yaşanan sorunları

da kapsamaktadır. Bu özelliklerin bir veya birkaçının eksikliği beraberinde sorunları da getirmektedir.

Kamu yönetim süreçlerinde yaşanan sorunları yapısal ve işlevsel olmak üzere iki başlık altında toplayabiliriz. Yapısal sorunları; merkeziyetçilik, örgütsel büyüme, şeffaflık ve hesap verebilirliğin etkin olmaması, yönetimde tutuculuk ve değişime ayak uyduramamak olarak sayabiliriz. İşlevsel sorunları ise; kuralcılık ve sorumluluktan kaçma, yönetimde siyasallaşma, araçlar yoluyla işlemleri yürütme, yolsuzluk ve liyakat ilkesinin uygulanmamasıdır (Akçakaya, 2016: 669).

Esasen bu sorunlar tek başına belli başlı bir sorun olmaktan ziyade, birbirinin devamı veya biri diğerinin ortaya çıkmasında etken unsur olma özelliğini taşımaktadır. Çalışmamızın bu başlığı altında kamu yönetim süreçlerinde yaşanan bu sorunlar değerlendirilecektir.

4.2.1. Yönetim Sürecinde Yapısal Sorunlar

4.2.1.1. Aşırı merkeziyetçilik

Kamu yönetiminin en önemli sorunlarından biri olarak kabul edilen merkeziyetçilik sorunu, coğrafi merkeziyetçilik ve örgütsel merkeziyetçilik olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Coğrafi merkeziyetçiliği; merkezi yönetimin, karar alma ve uygulama hususunda yerel yönetim ve taşra kuruluşlarına çok az yetki vermesi olarak tanımlayabiliriz. Örgütsel merkeziyetçilik ise; karar alma ve uygulama yetkilerinin tamamının kurumda en tepede toplanmasıdır (Özer, 2005: 231).

Bütün yönetsel örgütler kuruluş amaçlarından bağımsız bir şekilde, sürekli hizmet ve personel sayısını artırarak gerek nitelik gerekse nicelik bakımından büyüme eğilimi göstermektedirler. Örgütlerin büyümesi iş bölümü ve uzmanlaşmayı, iş bölümü ve uzmanlaşma ise koordinasyonu zorunlu kılmakta, bunun sonucu olarak ise etkinlik ve verimlilik artmaktadır. Ancak koordinasyonun varlığı hiyerarşik yapılanmayı da beraberinde getirmektedir. Bu da merkeziyetçiliğe neden olmaktadır. Hizmetlerin etkin ve verimli bir biçimde yürütülebilmesi amacıyla merkeziyetçi ve hiyerarşik bir yapıda örgütlenen kamu örgütlerinde yetki devrinden kaçınılması; işlerin daha yavaş yürütülmesine, denetimin zorlaşmasına, personelin sorumluluk almaktan kaçınmasına, örgüt geneline yönelik alınan kararların özel işlemlerde yetersiz kalmasına, dolayısıyla etkisizlik ve verimsizliğe sebep olmaktadır. Merkeziyetçi hiyerarşik yapı vasıtasıyla, örgütte bütün yetkileri kendisinde toplayarak karar alma ve uygulama süreçlerinde büyük bir güce sahip olan kamu

yöneticilerinin, şahsi çıkarlarını ön planda tutarak sahip olduğu bu gücü ve prestijini kaybetmek istememesi; etkinsizliğe ve verimsizliğe sebep olmakta, rüşvet, yolsuzluk, kayırmacılık ve aracılık gibi pek çok yönetsel ve siyasal yozlaşmanın kaynağını oluşturmaktadır (Çevikbaş, 2006: 274-275).

Yetki genişliği ve özerklik ilkeleri kanunlarla kabul edilmesine rağmen kamu yöneticileri, kararların alınmasında tekelcilik anlayışını sürdürmektedirler. Her idari yapı bürokrasi ile ayakta dursa da aşırı merkeziyetçiliğin meydana getirdiği bürokrasi; yoğun evrak trafiği, yetkisizlik, belirsizlik, anarşi ve karmaşaya sebep olmakta, ayrıca hizmetlerin yürütülmesinde esnekliği yok ederek üst kademe yöneticilerin büyük ölçüde ayrıntıda boğulması sonucunu doğurmaktadır. Kaynakların tek bir merkezden tahsis edilmesi, özellikle yapılan harcamaların maliyet hesaplarının realist bir biçimde tespit edilmesine, maliyet-etkinlik ve maliyet-fayda analizlerinin yapılmasına engel olmaktadır. Ayrıca yerel yönetimler üzerinde uygulanan ağır idari vesayet denetimi sonucu yerel yönetimlerin sahip olması gereken pek çok yetki merkezî yönetimde toplanmış, bu da hantallaşan bir kamu yönetiminin oluşmasına neden olmuştur (Gökçe ve Şahin, 2002: 11).

Yine yerel yönetimlerin, yetkilerinin kısıtlı olması nedeniyle karşılaştıkları problemleri inisiyatif olarak çözmekten ziyade, sorunu doğrudan merkezî yönetime aktarmaları, yerel yönetimleri genellikle merkezî yönetimle halk arasında sekretarya görevini yapan aracı kuruluşlar haline getirmektedir. Bu da yönetimde verimsizliğe ve kırtasiyeciliğe neden olmaktadır (Akçakaya, 2016: 684).

4.2.1.2. Örgütsel büyüme

Günümüz kamu yönetiminin önemli sorunlarından biri de örgütsel büyümedir. Kamu kurumunun hizmet üniteleri, personel sayısı, araç-gereç ve bütçe açısından sayıca büyümesi örgütsel büyüme sonucunu doğurmaktadır. Esasen örgütsel büyümenin kamu yönetiminin doğasında bulunduğunu söyleyebiliriz. Bütün kamu kurumları hizmet kalitesini artırmaktan ziyade mevcut örgüt yapısını, personel sayısını ve bütçe olanaklarını artırma çabası içindedir. Sürekli bir şekilde kamusal alanın genişlemesi ve devletin daha aktif bir şekilde kamusal alana dahil olması, devletten daha fazla hizmet beklentisinin olmasına, bunun bir sonucu olarak da bürokrasinin yayılmasına neden olmaktadır. Bürokrasinin büyümesine karşı getirilen tek çözüm yolu ise eski kamu kurumları azaltılarak yeni kamu kurumlarının geliştirilmesidir (Özer, 2005: 51). Bu durum da örgütsel büyümeyi sürekli devam eden bir süreç haline getirmektedir.

Devletin, örgütlenme sürecinde anayasal bir zorunluluk olarak, halka sunacağı hizmetlere ve bu hizmetlerin ihtiyaçlarına göre örgütlenmesi gerekmektedir. Ülkemizde merkezî yönetim kamu hizmetinin gereklerine, coğrafi şartlara ve ekonomik durumuna göre illere, iller ise kademelerle diğer birimlere ayrılmakta ve görevlerini kamu personeli eliyle yürütmektedir. Ancak Anayasamızda açık hüküm bulunmasına rağmen, kamu kurumlarının başında bulunan kişilerin parasal gelirlerini, prestij ve gücünü artırmaya çalışması, şahsi çıkarlarını ön planda tutarak nüfuz ve otoritelerini güçlendirmek için uğraşması, kendi çalışma ortamlarını daha da geliştirmek istemeleri, yönettikleri alanın büyüklüğünü maksimize etmeye çalışmaları örgütsel büyümeye neden olmaktadır. Günümüz kamu yönetiminde pek çok birim, esas alınması gereken kamu yararı, fayda-maliyet analizi, yerindelik ilkesi dikkate alınmadan, gerek ideolojik yaklaşımlarla gerek bürokratlara makam sağlamak gerekse siyasi güç gruplarına prestij kazandırmak amacıyla kurulmuştur (Gökçe ve Şahin, 2002: 12-13).

Her ne kadar örgütsel büyümenin kamu yönetiminin doğasında varolduğu kabul edilse de; hemen her kamu kurumunun yerine getirmiş olduğu hizmetlerde kaliteyi artırmaya odaklanmak yerine sürekli nicel olarak büyüme eğiliminde olması, çoğu zaman yürütülen iş ve işlemlerde etkinlik ve verimliliğin artmasına engel olmakta, ayrıca kaynak israfına neden olmaktadır (Akçakaya, 2016: 685).

Örgütsel büyümenin temelinde yatan yönetsel alanda bulunan ciddi boşluklar ve dengesizlikler, kamu yönetim sürecinde eksik bilgilerle planlama sürecinin hazırlanmasına, örgütlenme sürecinde iş gücü ve iş yükü arasında dengesizliğe, kaynak aktarımında etkisizliğe, bunların sonucu olarak da tüm kamu örgütünde genel bir yetersizlik ve hizmet açığına neden olmaktadır. Bu da yönetimde yozlaşma, yönetimin saygınlığını yitirmesi, sisteme olan desteğin yerini tepkiye bırakması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla örgütsel büyüme; aşırı siyasallaşma, rüşvet, kayırmacılık, aracılarda iş yaptırma gibi sorunları da beraberinde getirmekte, örgütsel ve siyasal yozlaşmayı tetiklemektedir (Özer, 2005: 52).

4.2.1.3. Şeffaflık ve hesap verebilirlik sorunu

Bürokratik yönetim ilkelerini esas alarak örgütlenen günümüz kamu yönetimi süreçlerinde “resmi sır” ve “gizlilik” ilkeleri esas alınmıştır. Dolayısıyla örgütsel bürokratik yapı, doğası gereği dışa kapalı bir yapı olup, şeffaflık ve hesap verebilirlik sorununu doğurmaktadır. Çünkü kamu yararına göre karar alma ve uygulama yetkisinin, kamu yönetiminde isabetli ve doğru olarak, çıkar gruplarının baskılarından uzak ve tarafsız bir

biçimde kullanılabilmesi için gizlilik ve dışa kapalılık gerekmektedir. Bu zorunluluğun bir sonucu olarak günümüzde pek çok ülkede savunma, kamu görevlilerinin sicilleri, teknolojik ve sınai bilgiler ile vergilere ilişkin hususlarda yasal düzenlemeler yapılmış ve gizlilik ilkesi esas alınmıştır. Ayrıca kamu yöneticilerinin ve personelinin, kamuoyu ve halkın eleştirileri karşısında kendilerini koruma arzuları, kamu çalışanlarının “gizlilik” ve “resmi sır” kavramlarını kendi amaçları için kullanmalarına, “şeffaflık” ve “hesap verebilirlik” ilkelerinden uzaklaşılmasına neden olmuştur (Çevikbaş, 2006: 275).

Devlet yönetiminde hassasiyet gösterilmesinin önemli olduğu belirli alanlarda “gizlilik” unsurunun uygulanması kabul edilebilse de, gizliliğin sınırlarının ne olması gerektiğinin ve ne şekilde uygulanacağına somut bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde bu durum, halkın dışa kapalı hale gelen yönetimden uzak kalmasına, örgütte yapılan yolsuzlukların saklanmasına ve artmasına zemin hazırlayarak vatandaşların yönetim karşısında savunmasız ve güçsüz duruma düşmesine sebep olacaktır (Akçakaya, 2016: 686). Dolayısıyla gizliliğin hâkim olduğu kamu yönetimlerinde hesap verebilirlik de olmayacak, yöneticiler ve kamu çalışanları kendi istediklerini, istedikleri şekilde yapacaklardır.

Şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanabilmesi için, bütün vatandaşlara kamu politikaları ve kendisini ilgilendiren diğer işlemler ile ilgili kolay bir şekilde bilgi edinme hakkı tanınmalıdır. Nelerin gizli tutularak nelerin herkese açık olacağı kanunlarla net bir şekilde belirlenmelidir. Kamu politikalarına yönelik alınan karar ve uygulamalardan halk önceden haberdar edilmeli, halkın kamusal kararların görüşüldüğü belediye meclisi toplantılarına katılımı sağlanmalıdır (Gökçe ve Şahin, 2002: 20).

4.2.1.4. Yönetimde tutuculuk ve değişime ayak uyduramamak

Günümüz kamu yönetimlerinde yöneticilerin ve çalışanların, geçmişten beri yaptıkları işlemleri ve alışkanlıklarını yeni koşullara göre yeniden değerlendirme fikrine sıcak bakmadıkları, eski örgüt yapıları ve uygulamalarına sıkı sıkıya bağlı oldukları görülmektedir (Gökçe ve Şahin, 2002: 13).

Kendi içerisinde değişime kapalı olan kamu yönetimleri bunun yanı sıra dışarıdan gelen değiştirme girişimlerine de kapalıdır. Ayrıca personel yönetimi konusunda başarı unsurunun esas alınması yerine kıdem unsurunun esas alınması sonucunda, genel olarak üst düzey yöneticiler yaşlı ve değişime uyum sağlayamayan kişilerden oluşmaktadır. Yine siyasi iktidarlar kendi belirledikleri yeni programları uygulama hususunda bürokrasinin direnciyle karşılaşmakta, bu sorunu aşabilmek için de kamu kurumlarının üst düzey yöneticilerini

değiştirerek çözüm bulma yoluna gitmektedirler. Ancak bu durum kısa süreli çözüm sağlasa da, kurumsal hafızanın yok olmasına ve görevden uzaklaştırılan kişiler için oluşturulan kızak makamlar nedeniyle verimsiz bir şekilde çalışan personel sayısının artmasına neden olmaktadır (Akçakaya, 2016: 686).

Gizlilik perdesi arkasına saklanan kamu çalışanlarının, kendilerine büyük olanaklar sağlayan ve alıştığı mevcut statülerinin değiştirilmesini istememeleri sorununun meydana getirdiği tutuculuk, değişen koşullara uyum sağlayamayan ve bu nedenle etkin ve verimli bir şekilde çalışmayan personelle birlikte yönetim sistemin bozulmasına ve farklı biçimlerde siyasal ve yönetsel yozlaşmaların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Çevikbaş, 2006: 275-276).

Yönetimde tutuculuğun ve değişime ayak uyduramamanın bir diğer sebebi ise, kamu yönetiminde yapılan uygulamaların genellikle yönetilenlerin, özellikle çalışan personelin bilgisi dışında yapılmasıdır. Yönetilenlerin, yönetenleri denetleyebildiği demokratik ülkelerde, kurumlar etkin bir biçimde fonksiyonlarını yerine getirebildikleri için kamu yönetiminde yozlaşma daha az görülmektedir. Gelişmiş ve kurumsallaşmış batı ülkelerinde yozlaşma unsurlarının kamuoyunda çok az gündeme gelmesini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz. Çalışanların yönetim dışında tutulması, alınan kararlara dahil edilmemesi, onların önceden beri yapmış oldukları işlem ve alışkanlıklarına sıkı sıkıya bağlı olmaları ve bunları yeni koşullara göre değiştirmekten kaçınmaları sonucunu doğurmaktadır. Bu durum da yozlaşmaya sebep olan yerleşmiş unsurların değiştirilmesini zorlaştırmaktadır (Özer, 2005: 52-53).

4.2.2. Yönetim Sürecinde İşlevsel Sorunlar

4.2.2.1. Kuralcılık ve sorumluluktan kaçma

Bütün örgütler, örgüt içerisinde mutlak bir biçimde geçerliliğe sahip olan yazılı kurallara göre çalışmasını yürütmekte ve çalışanlardan da örgütsel amaçlara uygun bir davranış birliği içerisinde çalışmalarını istemektedir. Kamu yönetiminin en önemli özelliklerinden biri olan işlemlerin önceden düzenlenmiş yazılı kurallara göre yürütülmesi hususu; örgütsel amaçlara imkânlar dahilinde en kısa zaman içerisinde ulaşılması, tarafsızlık, etkinlik ve verimlilik gibi hedeflere ulaşılması açısından zorunlu bir unsur olmasının yanı sıra, aynı zamanda hukuksal bir gerekliliktir. Bu nedenle, bütün yönetsel işlemlerin kanuni bir dayanağının bulunması ve kanunlara uygun bir şekilde yapılması gerekmektedir. Ayrıca, yönetsel işlemlerden kaynaklanan sorumlulukların belirlenebilmesi

de önceden düzenlenmiş yazılı kuralların varlığını gerektirmektedir. Dolayısıyla bütün bu zorunluluklar kamu yönetiminin özel sektördeki örgütlere göre daha fazla kurallara bağlı ve biçimci olması sonucunu doğurmaktadır (Yılmaz ve Kılavuz, 2002: 18).

Kuralcılığı, kanunların ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi ve yöneticilerin karşlarına çıkan olaylarda inisiyatif kullanmamalarının ortaya çıkardığı bir durum olarak tanımlayabiliriz. Kamu örgütlerinde kuralcılık sorununun ortaya çıkmasına neden olan başlıca üç faktör bulunmaktadır. Bu faktörleri; yasama organının bürokrasinin kendi istekleri doğrultusunda çalışmasını sağlama isteği; üst kademe yöneticilerinin, personeli kendi kararlarına bağlı kılma ve kendi denetiminde olmasını sağlama eğilimi; kamu çalışanlarının zarar görmelerine engel olmak maksadıyla halkın kontrol ve denetiminden uzak tutma arzusu olarak sayabiliriz. Ancak kamu örgütlerinde düzeni sağlamak amacıyla belirlenen kurallara katı bir şekilde uyulması, bazı durumlarda çeşitli sorunlar da doğurabilmektedir (Akçakaya, 2016: 687).

Günümüz kamu yönetim süreçlerinde aşırı kuralcılık ve sorumluluktan kaçma; kırtasiyeciliğin artması sonucu yapılacak işlemlerin gecikmesine ve doğal olarak sistemin geç işlemesine; görevlerin aşırı parçalanması nedeniyle kararların alınması sürecinde gecikmelere; bütün işlemlerin yazılı olarak yapılmasına bağlı olarak sorunların sadece şekli açıdan çözülmesine; yönetim sürecinde meydana gelen bürokratik üslûbun, sistemin içerisinde bulunmayanlar tarafından anlaşılmasına neden olmaktadır. Yine kuralcılık ilkesinin katı bir şekilde benimsenmesi, tembel yöneticiye mazeret unsuru oluşturulması ve verilen yetkilerin kötüye kullanılması sonucunu doğurmakta; vatandaşın yönetime katılımına engel olmasının yanı sıra, yozlaşmanın ortaya çıkmasına da zemin hazırlamaktadır (Özer, 2005: 53).

Kamu yönetiminde yöneticilerin sorumluluklarının değerlendirilmesinin, hizmetlerin verimli bir şekilde yerine getirilmesine göre yapılmasından ziyade, eylem ve işlemlerin yazılı kurallara uygun olup olmamasına göre yapılması; yazılı ve ayrıntılı kuralların kamu çalışanları arasında oluşacak bir görev ve yetki çatışmasını önleyerek sorumluluk sahibi olacak kişileri tespit etme amacı taşımaya rağmen, uygulama aşamasında yöneticilerin sorumluluktan ve denetimden kaçmalarına olanak sağlamaktadır (Kazancı, 1972: 80).

Günümüzde çoğu kural ise iş yapmak istemeyen ve sorumluluktan kaçmak isteyen yöneticiler için bir araç haline gelmiştir. Sorumluluk riskini en aza indirmeye çalışan kamu yöneticilerinin bu tavırları işlerin aksamasına ve çoğu zaman tıkanmasına sebep olmaktadır. Bir kamu hizmetini yapmak istemeyen veya sorumluluktan kaçan çalışanlar işlemin

mevzuata uygun olmamasını öne sürerek işten kaçabilmektedir. Diğer yandan aşırı ayrıntılı kuralların, zamana ve yeni şartlara uyum sağlayacak esnekliğe sahip olmaması, çabuk eskimesine sebep olmakta ve bu nedenle çok sık olarak mevzuat değişimini gündeme getirmekte, eski mevzuat güncel konulara uyarlanamamaktadır (Gökçe ve Şahin, 2002: 14).

Bürokraside ortaya çıkan bütün sorunlar için kesinlikle yazılı kural aranması aynı zamanda yönetsel sürecin mevzuata boğulmasına, bunun sonucunda da halkın yönetimden uzaklaşmasına, kamudaki işlemlerini yapabilmek için zaman zaman eksik belge ve kuralları mazeret olarak gösteren memura kısa zaman içerisinde işini yaptırabilmek için rüşvete veya bir aracıya başvurma ihtiyacı duymasına neden olmaktadır. Bu da kamu yönetim sürecinde yolsuzluğu beslemektedir (Çevikbaş, 2006: 276).

4.2.2.2. Yönetimde siyasallaşma

Günümüzde kamu yönetiminin bir nevi siyasi iktidarın yürütme aracı olduğunu söyleyebiliriz. Siyasi iktidarlar, politikalarının etkin ve verimli bir biçimde yürütülmesini sağlayabilmek için kamu yönetim süreçlerine hakim olmaya çalışmaktadırlar. Kamu yönetim süreçlerinin siyasi iktidar tarafından devamlı bir şekilde kontrol altında tutulmaya çalışılması, üst kademe yönetim kadrolarındaki çalışanların yönetimdeki gücünün kırılmaya çalışılarak iktidar amaçları doğrultusunda hareket edecek bir pozisyona getirilmek istenilmesi, kamu yönetiminin devamlı olarak siyasi etkiye maruz kalmasına neden olmaktadır. Bu da yönetimde siyasallaşma sorununu ortaya çıkarmaktadır (Yılmaz ve Kılavuz, 2002: 19).

Yönetimde siyasallaşmayı ya da bir başka deyişle kamu yönetimi üzerindeki siyasi etkiyi kısaca; siyasi parti politikalarının yönetimi etkilemesi ve siyasi partilerin kendi çıkarlarını ulusal çıkarlar aleyhine ön plana çıkarması olarak tanımlayabiliriz. Yönetimde siyasallaşma sorunu genel olarak; birincisi, yapılacak atamalarda siyasi parti düşüncesinin ve siyasi çıkarların ön planda tutulması, ikincisi ise kamu çalışanlarına tanınmış olan siyasi faaliyette bulunma serbestliği ve bu konuda siyasi iktidarın tutumu olmak üzere iki açıdan ele alınmaktadır (Gökçe ve Şahin, 2002: 17).

Siyasallaşma sorunu özellikle kamu kurumlarına yapılan atamalarda ve kamu kurumları tarafından yerine getirilen faaliyetlerin kapsamının tespit edilmesi aşamasında karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde siyasi iktidar değiştiği zaman kamu kurumlarında önemli mevkide bulunanların da değiştiğini, hatta bu değişimin zaman zaman alt ve orta kademe çalışanlarına kadar uzanabildiğini görmekteyiz. Siyasal iktidarlar, yeni kadrolar

veya kızak olarak adlandırabileceğimiz makamlar oluşturarak yönetimdeki siyasallaşmayı kolaylaştırmaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla kamu çalışanları kişisel gelişimleri yerine siyasi iktidarla olan ilişkilerini geliştirme yoluna gitmektedirler (Akçakaya, 2016: 688).

Yönetimde siyasallaşma çoğu zaman doğal karşılanmakla birlikte, çok ileri seviyeye ulaşması kamu yönetiminin tarafsızlığına zarar vermekte, özellikle siyasi düşüncelerle üst kademe yöneticilerinin sık sık değiştirilmesi kamu yönetiminde devamlılık, istikrar ve tutarlılığı bozmaktadır. Bunun neticesinde de kamu yönetiminin etkin ve verimli bir şekilde çalışması mümkün olmamakta ve yönetim sistemi yozlaşmaktadır (Çevikbaş, 2006: 276).

Yönetimde siyasallaşma ile aynı zamanda üst kademe yönetim kadrolarının siyasi amaçlarla doldurulması sonucu yönetimin bütünlüğü ve homojenliği de bozulmakta, halkın yönetime karşı güveni zedelenmektedir (Özer, 2000: 89-90).

4.2.2.3. Araçlar yoluyla işlemleri yürütme

Kamu yönetim sürecinin işlemsel sorunlarından biri olan “araçlar yoluyla işlemleri yürütme”, özellikle az gelişmiş ülkelerde çok sık karşımıza çıkan sorunlardandır. Halkın kendisini yönetim karşısında güçsüz hissetmesi, bürokratik yapının çok karmaşık ve kuralcı olması, işlemler hakkında halkın gerektiği kadar bilgilendirilmemesi ve kolaylık sağlanmaması, yapılan işlemlere ilişkin süreçleri ve gereken belgeleri açıklayacak nitelikte personelin çalıştırılmaması, işlemlerin yapılmasında dikkate alınacak kılavuz veya levhaların bulunmaması gibi nedenlerle vatandaş kamu kesiminde işlerinin yürütülmesi için bir kurum ya da kişinin aracılığına başvurma yoluna gitmektedir. Özellikle günümüzde yönetimde siyasallaşma sorununun bir sonucu olarak siyasi nitelikteki kişilere aracı olarak başvurulduğunu çok sık görmekteyiz. Milletvekilleri, siyasi parti yöneticileri, mahalli eşraf ve eski bürokratları, halkın işlemlerinin yapılabilmesi için aracı olarak başvurdukları kişilere örnek olarak gösterebiliriz (Yılmaz ve Kılavuz, 2002: 27-27).

İşlemlerin yürütülmesinde araçların kullanılmasının, yönetim sürecinde yapılan siyasi nitelik taşıyan atama ve kayırmalarla yakından ilgisi olduğunu söyleyebiliriz. Kamu kaynaklarının kıt olması sonucunda, karar mekanizmasının tepesinde yer alan kişileri etkileyebilecek araçlardan yararlanma yoluna gidilmesi bu alanda çok sık başvurulan yollardandır. Ayrıca bu yöntemin ülkemizde hemen hemen kurumsallaşma sürecine girmiş olduğunu da söyleyebiliriz (Özer, 2005: 46).

4.2.2.4. Yolsuzluk

Kamu yönetim süreçlerinde yaşanan bir diğer sorun da yolsuzluktur. Farklı şekillerde tanımlanan yolsuzluk kavramının; kamuda çalışan görevlilerin çıkar sağlamaları karşılığında, yapılmaması gereken işlemleri yapmaları veya normalde yapmaları gereken işleri daha çabuk yapmaları olarak tanımlanabileceği gibi, kamu çalışanının yetkisini maddi veya manevi çıkarları karşılığında mevzuata aykırı bir şekilde kullanması şeklinde de tanımlanmaktadır (Akçakaya, 2016: 689).

Bütün siyasal sistemlerde, halkın siyasal sisteme yönelik sahip oldukları inanç, tutum ve davranış kuralları siyasal kültürü oluşturmaktadır. Siyasal kültür; birincisi bir takım inanç ve davranış kurallarının standart bir hale gelmesi aracılığıyla siyasal süreci kolaylaştırması, ikincisi ise kurulmuş olan siyasal sistemin benimsenerek yönetimin bütün yaptıklarının haklı görülmesini ve bu nedenle de sürekliliğini sağlayan bir araç olması bakımından, siyasal süreç açısından iki önemli işleve sahiptir. Siyasal kültürün özellikle ikinci yönü yolsuzluğu doğrudan etkilemektedir. Mevcut durumun olduğu gibi kabul edilmesine neden olan bu durum, kamu yönetiminde yaşanan olumsuzlukların yerleşmesi ve bunların değiştirilmesi yönünde herhangi bir çaba gösterilmemesi sonucunu doğurmaktadır (Özer, 2005: 36).

Kamu yönetim süreçlerinde yolsuzluğu, kamu gücü ve yetkisinin kullanılmasına göre teoride “siyasal yolsuzluk” ve “yönetimsel yolsuzluk” olmak üzere iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bu iki yolsuzluk türü arasındaki temel farkı, kamu otoritesinin ve yetkisinin kim tarafından ve hangi aşamada kullanıldığı unsuru oluşturmaktadır. Eğer siyasal yönetim eliyle kamu gücü ve yetkisi çıkar gözetilerek siyasa yapım aşamasında kullanılırsa “siyasal yolsuzluk”; kamu yönetimi eliyle yönetimsel işlemlere yönelik siyasi uygulama sürecinde çıkarlar karşılığında kullanılırsa “yönetimsel yolsuzluk” olarak adlandırılmaktadır. Ancak teoride yapılan bu sınıflandırmanın yanında uygulamada bu kavramlar, siyasi iktidar ve kamu yönetiminin iç içe olmaları ve beraber çalışmaları, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemeleri nedeniyle iç içe geçmiş iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Çevikbaş, 2006: 273).

Kamu personel rejiminde liyakat ilkesinin uygulanmaması ve çeşitli sebeplerle toplumda adalet duygusunun zedelenmesi gibi nedenlerin yolsuzluğu da tetiklediğini görmekteyiz. Özellikle, giderek yaygınlaşan özelleştirme uygulamaları ile idari ve mali özerkliği bulunan, geniş yetkilere sahip kamu kurumlarının kurulması sonucunda, toplumsal dikkat yolsuzluk sorununa yoğunlaşmış ve devletin bu konuda bazı yeni önlemler almaya yönelmesine sebep olmuştur (Yılmazöz, 2009: 300).

Yolsuzluk kamu yönetim süreçlerinde verimliliği etkileyen önemli bir unsurdur. Maddi veya manevi çıkarlarını gözeten memurların varlığı sistemi de yozlaşmaya sürüklemektedir. Ülkemizde yolsuzlukların önlenmesine yönelik yasal düzenlemeler yapılmış olsa da sadece kanuni düzenlemeler yeterli olmamaktadır. Yolsuzluğun siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönlerden incelenmesi ve kanuna aykırılığın yanında etik açısından da dikkate alınması gerekmektedir (Yılmaz ve Kılavuz, 2002: 21-22).

Yolsuzluk konusunda önemli bir nokta da toplumsal maliyet konusudur. Yolsuzluğa zemin hazırlayan unsurların pek çoğu aynı zamanda toplumun çıkarlarına ve refahına ilişkin kullanılacak kaynaklardan sızmalara sebep olmakta, bu da hem toplumun hem de bireylerin kayba uğramasına neden olmaktadır. Doğal olarak bu unsurların ekonomik maliyetine ilave olarak toplum için bir ahlâk maliyeti de söz konusudur. Özellikle değer yargılarının zarar görmesi ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan mafyalaşma sürecinin oraya çıkması önemli toplumsal maliyetlerdendir. Bu maliyetlerin karşılanarak ortaya çıkan zararlarının giderilmesi ise oldukça zor olmaktadır (Özer, 2000: 85).

Kamu yönetim süreçlerinde karşımıza çıkan yolsuzluk uygulamalarını ise rüşvet, zimmet, irtikap ve kayırmacılık olarak ele alabiliriz.

4.2.2.4.1. Rüşvet

Kamu çalışanlarının para, mal, hediye gibi maddi çıkar sağlanması karşılığında, bunları sağlayan kişi veya zümrelerin faydalarına ayrıcalıklı bir kamu işlemi yapmaları "rüşvet" olarak tanımlanmaktadır (Akçakaya, 2016: 689-690).

Rüşvet, genel olarak kamu hizmetlerindeki arzın toplam talebi karşılayacak seviyeye ulaşmaması ya da hizmetlerin zamanında yerine getirilmemesi durumlarında ortaya çıkmaktadır. Rüşvette maddi çıkar sağlayan para, mal, hediye gibi değerlerin açık bir şekilde verilmesinin yanısıra; kamu çalışanının her hangi bir malının piyasa değerinden daha fazla bir değerden satın alınması, bir dairede kira alınmaksızın oturmasının sağlanması, borç verilmesi gibi dolaylı yollardan da kamu çalışanına çıkar sağlanması yoluna gidilebilmektedir. Aşırı kuralcı yapı, otoritenin merkezileşmesi, hizmet arzının talebe göre yetersiz olması, yasakçı devlet sistemi, toplumsal yapının bozulması, yönetimde şeffaflık ve hesap verebilirliğin olmaması gibi unsurlar rüşveti tetikleyen en önemli unsurlardır. Ülkemiz kamu yönetiminde yoğun bir şekilde merkeziyetçiliğin hakim olması, coğrafi veya yönetsel açıdan kararların merkezde alınması zorunluluğunu doğurmaktadır ve bu konuda tekel niteliği taşıması nedeniyle merkezi yönetim kademelerinde rüşvet ortamı orataya

çıkılmaktadır. Ayrıca bürokratik yapıda kullanılan dilin farklı ve anlaşılmasının zor olması, mevzuatın belirsiz veya karmaşık olması gibi nedenler halkın yönetimden uzak kalmasına sebep olmaktadır. Yönetim ile halk arasında oluşan bu kopukluk, mevzuatı ve “yönetimsel dil”i bilen bürokratların ayrıcalıklı bir konum kazanmasını sağlamış; halkın kamudaki işlerini yaptırabilmek için, eksik belgeleri veya mevzuatı bahane eden bürokratlara işini kolayca yaptırabileceğini ileri süren araçlara başvurarak rüşvet verme yoluna gitmesine neden olmuştur (Yılmaz ve Kılavuz, 2002: 22-24).

Ekonomide karşımıza çıkan “karaborsa” kavramına benzetilen rüşvet, bazı kişiler için kamu hizmetlerinin hızlı bazı kişiler için ise yavaş yürütülmesi sonucu doğurması açısından bir nevi adaletsizliktir. Ayrıca rüşvet vatandaşlar açısından ek vergi yükümlülüğü, rüşvet alan memurlar için ise normal bir gelir konumuna dönüşmektedir (Gökçe ve Şahin, 2002: 16).

Rüşvetin yaygın hale gelmesinin toplumsal sistemde; hem siyasal-yönetimsel hem ekonomik hem de toplumsal-moral yapı açısından pek çok olumsuz etkileri bulunmaktadır. Kamu yönetiminin yozlaşması; toplumsal adalet, eşitlik, kamu yararı gibi ilkelerin sözde kalması; devlete olan saygının azalması; kamu yönetim süreçlerinin tıkanması; dürüst-çalışkan kamu görevlilerinin özel sektöre kayması dolayısıyla nitelikli personel kaybı; kamu hizmetlerinin olması gerekenden fazla pahalılaşması rüşvetin olumsuz etkilerindedir (Çevikbaş, 2006: 279-280).

4.2.2.4.2. Zimmet ve irtikap

Türk Ceza Kanununda zimmet, çalışanın görevi dolayısıyla kendisine teslim edilmiş ya da koruma ve gözetimiyle sorumlu tutulmuş olduğu malı kendisine veya bir başkasına mâl etmesi olarak tanımlanmıştır.

Zimmet, kamu yönetim süreçlerinde çalışanların para veya mal niteliğine sahip kamuya ait bir kaynağı, yasalara aykırı bir biçimde şahsi kullanımı için harcaması veya kullanması şeklinde de tanımlanabilmektedir. Zimmet suçunu basit zimmet ve nitelikli zimmet olmak üzere iki şekilde ele alabiliriz. Genel olarak zimmet suçu basit zimmet olarak belirtilirken; nitelikli zimmet, zimmet suçunun bütün hilelere başvurularak işlenmesi, suçlu olan kamu görevlisinin çalıştığı birimi aldatması ve suçun anlaşılmasına engel olacak şekilde hareket etmesi olarak ifade edilmektedir (Özer, 2005: 42).

İrtikap ise Türk Ceza Kanununda, kamu görevlisinin haksız tutum ve davranışları sonucunda kişinin haklı bir işinin hiç yapılmaması, gereği gibi yapılmaması ya da zamanında

yapılmaması endişesiyle kamu görevlisine veya onun yönlendireceği bir kişiye mecburi olarak menfaat sağlaması olarak tanımlanmıştır. İrtikapta, kamu görevlisinin görevi gereği kazanmış olduğu nüfuzu kötüye kullanarak, kendisine veya başka bir kişiye fayda sağlaması ya da bu doğrultuda vaatle bulunması yönünde bir kimseyi mecbur bırakması söz konusudur.

Zimmet, irtikap ve rüşvet suçları birbirine yakın kavramlar olarak karıştırılsa da ayırt edilmesini sağlayan özellikleri bulunmaktadır. Zimmet suçunu rüşvet ve irtikaptan ayıran nokta; rüşvet suçunda rüşvet veren şahıs ve rüşveti alan kamu görevlisi, irtikap suçunda ise kamu görevlisi ile onun yaptığı işten etkilenen kişi olmak üzere iki taraf bulunurken, zimmet suçunda kamu görevlisinin suçun tek faili konumunda olmasıdır. İrtikap suçunun rüşvetten farkı ise; irtikapta, kamu görevlisinin yapmış olduğu iş veya işlem karşılığında zorlama veya ikna yoluyla ya da herhangi bir hatadan faydalanması ve bu doğrultuda karşı tarafı mecburi hissettirerek bir ödeme talebinde bulunması söz konusudur (Akçakaya, 2016: 690).

4.2.2.4.3. Kayırmacılık

Kamu yönetim süreçlerinde yaşanan sorunlardan biri de kayırmacılıktır. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde yapılan tanımından yola çıkarak kayırmacılığı; belli kişi, zümre, fikir veya uygulamayı bir diğeriyle karşılaştırarak seçim yapma gereği doğduğunda, nesnellikten uzaklaşarak taraf tutma şeklinde tanımlayabiliriz. Kayırmacılık, örgüt bünyesinde çalışanların veya kamuda çalışan memurların ve üst kademe yöneticilerinin yakınlarını, kanunların kapsamı dışında ve haksız bir şekilde kayırmasıdır (Kurtoğlu, 2012: 148).

Özellikle kamu kurumlarındaki kadroların hizmet yerine iş bulma aracı olarak düşünülmesi kayırmacılık uygulamalarına ortam sağlamıştır. Çoğu toplumlarda yakınları kayırmak bir erdem gibi görülerek yakınlarını kollayanlar saygınlık kazanırken, buna uymayan kamu yöneticileri ise mahalle baskısına maruz kalmaktadırlar (Gökçe ve Şahin, 2002: 14-15).

Toplumsal yapının bütün alanlarında kayırmacılık sorunu kendisini göstermektedir. Akraba bağları, arkadaş-eş-dost çevresi, aynı meslekte çalışma, aynı mezhep veya tarikatten olma, kirvelik, komşuluk, hemşehricilik gibi aynı toplumsal bağların olması sonucunda ortaya çıkan yakınlık ve bağlılıklar; kişilerin günlük yaşantılarında, siyasi, ekonomik, bürokratik ve örgütsel ilişkilerinde kayırmacı tutum ve davranışlara ortam hazırlamaktadır. Örgütsel ve yönetsel olarak kayırmacılık ise, kamu yönetsel süreçlerinde yapılan işlemlerde nepotizm olarak adlandırılan akrabalık, kronizm denilen tanıdık eş-dost ve kliyentalizm denilen siyasi veya dinî gruplara ayrıcalık tanınması, kamu kaynaklarının

yönlendirilmesinde siyasi iktidara yakın olanlara veya seçmen kesimlerine öncelik tanınması olarak karşımıza çıkmaktadır (Özkanan ve Erdem, 2015: 8).

Kamu örgütlerinin personel rejiminde objektif ve hakkaniyetli atamaların yerine, liyakatsiz ve ehliyetsiz kişilerin atanması ve görevlendirilmesine, kamu hizmetlerinin dağıtımında ihtiyaca göre öncelik verilmesi gerekirken adaletsiz bir şekilde karar verilmesine neden olan kayırmacılık, özellikle yakınları kayırma ve siyasi kayırma olmak üzere iki türüyle uygulama imkânı bulmaktadır. Yakınları kayırma, yapılacak atamalarda hiçbir suretle yönetim biliminin öngörmüş olduğu nitelik ve özellikleri taşımayan veya hizmetlerin yürütülmesinde diğerlerine göre herhangi objektif bir önceliği olmayan, ancak akraba, arkadaş, eş dost, hemşehri gibi tanıdıkların veya siyasi açıdan belli bir yakınlık ya da yandaş ilişkisi olan kişilerin öncelikli rol oynaması olarak açıklanmaktadır. Siyasi kayırmacılık ise, kamu kurumlarına görevlendirme, atama yapılırken ya da kamu hizmetlerinin tahsisi yapılırken hizmet gereği ve yerindelik ilkelerinin yerine, siyasi partiye ideolojik destek ve yakınlık, oy taahhüdü gibi siyasi (politik) etkenlerle karar verilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Hem yakınların kayırılması hem de siyasi kayırmacılık, liyakatsiz ve yetersiz kişilerin önemli yönetim pozisyonlarına atanarak iş için gerekli niteliklere sahip kişilerin yönetim kadrolarına atanmasının engellenmesine, kamu hizmetlerinin adaletli bir şekilde yürütülmesinin imkânsız hale gelmesine neden olmaktadır (Ak ve Sezer, 2018: 743).

Günümüzde pek çok ülkede iktidara gelen siyasi partilerin, seçim öncesinde ve seçim zamanında kendilerine destek olan yandaşları ile parti üyelerini kamu kurum ve kuruluşlarındaki görevlere atamaları yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Ayrıca siyasi kayırmacılığın sonucunda, siyasi iktidarın bir sonraki seçim sonuçlarında da iktidarda kalabilmek için bütçe ödeneklerini, seçmen oylarının en yüksek seviyeye çıkarılmasını sağlayacak nitelikte seçim bölgelerine özgülmesi, dolayısıyla bütçe kaynaklarını verimsiz ve israfa sebep olacak şekilde kullanması söz konusudur (Yılmaz ve Kılavuz, 2002: 26).

Kamu yönetim süreçlerinde özellikle personel rejiminde liyakate göre ilerlemenin sağlanması yerine kayırmacılığın hakim olması, vatandaşlara tarafsız şekilde verilmesi gereken hizmetleri de etkilemektedir. Memurlar siyasileştikçe, vatandaşları da “bizden olanlar ve olmayanlar” olarak ayırmaya ve ona göre hizmet vermeye başlamaktadırlar. Bu da bütün halkı hiçbir ayırım yapmadan eşit bir biçimde kapsamayı, koruması ve kollaması gereken devletin bizzat partileşmesi sonucunu doğurmaktadır (Aydın, 2012:65).

Atamalarda ve tayinlerde kayırmacılığın esas olarak alınması çalışanlarda da daha az çalışma isteği, işe düzensiz gelinmesi, grev yapma, işi bırakma, hırsızlık gibi sonuçları da doğurmaktadır. Ayrıca ayrımcılığı hisseden çalışanların işten ayrılarak özel sektöre geçmesine ve nitelikli personel kaybına, üstün nitelikli yöneticilerin oluşmasının engellenmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla sürekli personel değişimi ve kamu hizmetlerinin objektif esaslara göre değil de kayırmacılığa göre dağıtılmasının doğal bir sonucu olarak kamu yönetim süreçlerinde verimsizlik hakim olmaktadır (Özkanan ve Erdem, 2015: 13).

4.2.2.5. Liyakat ilkesinin uygulanmaması

Kısaca “işlerin ehline verilmesi” olarak tanımlayabileceğimiz liyakat ilkesi, hizmetlerin mümkün olduğunca en hakeden kişi tarafından yaptırılmasını amaçlayan personel seçimi ve rütbe yükselmesi ölçütleri toplamıdır. Layık olmanın ve hak etmenin tek önemli koşul olarak kabul edilmesi, yürütülecek kamu hizmetlerinin yalnızca liyakatli kişiler tarafından yürütülmesini sağlaması nedeniyle, layık olmayan kişilerin kamu kurumlarında çalışması ya da yükselmeleri engellenmektedir. “Layık olma” durumunun dinamik olması bakımından, zaman içerisinde liyakatini kaybeden kişilerin kamu hizmetinden uzaklaştırılarak kamu hizmetlerinin her zaman en iyi personel tarafından yerine getirilmesi sağlanmaktadır. Teorik açıdan hemen hemen mükemmel görünen liyakat uygulamaları, kamu hizmetini düzenlemesi nedeniyle sosyal olgular ile toplumun beklentilerine göre de farklılık göstermektedir. 60’lı yıllardan sonra yaşanan liberal toplumsal hareketler sonucunda “layık olmanın” niteliğinin yeniden tanımlanması, özellikle liyakat prensiplerini eksiksiz bir şekilde uygulayan gelişmiş ülkelerde, bu prensiplerin esnetilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla liyakat prensipleri bu dönemden sonra yeniden tanımlanmıştır (Şahin, 2016: 232).

Yapılan esnetme çabaları sonucunda, kamu kurum ve kuruluşlarının hem işe alım süreçlerinde hem de kurum içerisinde yükselmelerde, liyakat ilkesinin esas belirleyici etken olma özelliğini yitirdiği görülmektedir. Özellikle “patronaj” türü politikaların siyasal süreçlerde hakim olması, kamu kurumlarına atama ve yükselmelerde objektif kıstaslardan ziyade, başka diğer ölçütleri ön plana çıkarmıştır (Yılmazöz, 2009: 300).

Kamu yönetim süreçlerinde liyakat ilkesinin tam anlamıyla uygulanmaması, bir önceki başlıkta açıklandığı üzere liyakatin yerini kayırmacılığın almasına neden olmuştur. Kamu kuruluşlarına memur alımı politikalarının ve kamu görevlilerine yönelik değerlendirmelerin politik baskılarla veya akraba, eş-dost, hemşehri ve ideolojik yakınlık

gibi ilişkiler gözetilerek yapılması, kamu görevlilerinin gerek işe alınırken gerekse kurumda görev yaptığı süreç içerisinde yükseltme ve yer değiştirmelerinde tarafsız değerlendirmelerin yapılamaması ve sınavların sağlıklı bir şekilde yürütülememesi sonucunu doğurmaktadır. Bu da devlet memurluğunun nitelikli ve yetişmiş çalışanlar açısından sosyal ve ekonomik olarak artık pek cazip görülmemesine, dolayısıyla nitelikli eleman kaybına neden olmaktadır (Öztekin, 2008: 31).

Kamu yönetim süreçlerinde yaşanan ciddi sorunlardan biri olan yönetimde siyasallaşmanın engellenebilmesi açısından personel alımı ve yapılacak terfilerde liyakat sisteminin benimsenmesi büyük önem taşımaktadır. Başka bir deyişle, modern dünyanın hızlı değişim ve dönüşüm temposuna kolay bir şekilde uyum sağlayabilen, ekonomik, sosyal, bilimsel, teknik vb. ciddi sorunlara yeni çözüm önerileri sunabilen yetişmiş insan gücünün bilgi ve uzmanlığından faydalanma olanağı veren teknokrasi ve meritokrasi tarzı yönetim biçimlerinden yararlanılmalıdır. Ayrıca kaliteli insan gücünden mümkün olduğunca faydalanmayı engelleyen, her iktidar veya bakan değişikliğinde üst kademe yöneticilerinin keyfi bir şekilde yerlerinin değiştirilmesi veya görevden alınması uygulamaları sınırlandırılmalı, hatta bu konuda yasal düzenleme getirilmelidir. Böylece üst kademe yöneticileri geleceğine dair güvensizlik sorunu yaşamayacak, etkin ve verimli plan, program ve vizyon oluşturacaklar ve başlatılmış olan kamu hizmetlerinin tamamlanması sağlanacaktır (Gökçe ve Şahin, 2002: 21).

Her kamu kurumu için kendi bünyesine uygun bir şekilde dizayn edilmiş, liyakat ve ehliyet ilkelerinin etkin bir şekilde uygulandığı, ilerlenecek yönetici kadrolarının koşullarına göre belirlenmiş kriterlerin güvencesinin sağlandığı bir modelin oluşturulması gerekmektedir. Bu kriterlerin oluşturulmasında ise, katılımcı bir yönetim anlayışı benimsenerek ve çalışanların fikir, görüş ve önerileri değerlendirilerek belirlenecek görevde yükselme sisteminden sağlanan yararın; iş tatmini, çalışan memnuniyeti, hizmet verimliliği, örgütsel bağlılık, örgütsel güven ve kalite standartlarının artırılması hususunda maksimum noktaya erişebileceğini söyleyebiliriz. Ayrıca görevde yükselme sistemine ilişkin olarak kamu görevlilerinin beklenti, öneri ve düşüncelerinin dikkate alınmasının, sisteme karşı oluşacak adalet algıları açısından ciddi olumlu etkileri olacaktır (Ak ve Sezer, 2018: 752-754).

Liyakat sistemi, ayrıca “kariyer dışı yeteneklerin” de kamu yönetim süreçlerine dahil edilmesi yolunu açmakta, kamu personeline hangi mevkide olduğuna bakılmaksızın hizmet içi eğitim verilmesini öngörmektedir. Bu bağlamda özellikle kamu yöneticilerinin de bir

eğitim sürecinden geçirilmesi zorunlu hale gelmektedir. Yöneticilere verilecek eğitim ise yalnızca yönetim formasyonuna ilişkin olmaktan ziyade, sunulan hizmet alanlarına dair teknik bilgileri de kapsamalıdır. Örnek verecek olursak; bir kamu hastanesinde yönetici olabilmek için iyi bir doktor olmak veya bir yönetim eğitimi almak; bir devlet okulunu yönetebilmek için sadece öğretmen olmak ya da eğitim bilimleri üzerine herhangi bir bilgisi olmadan yönetim üzerine eğitim almış olmak tek başına yeterli değildir. Bunun için eğitim kurumları yöneticiliği ya da sağlık kurumları yöneticiliği gibi alt eğitim dalları kurularak kamu yöneticisi olacak kişilerin bu alanlardan mezun olması şartı getirilebilir (Baysal, 2016: 208-209).

Liyakat ilkesi açısından bir diğer önemli husus ise çalışanların gelir düzeyinde eşitliğin sağlanmasıdır. “Eşit işe eşit maaş ilkesi” olarak ifade edilen bu mantığa göre; aynı meslekte ve aynı birimde çalışan kamu görevlilerinin gelirlerinde, çalışma verimliliklerine ve mesai saatlerine göre farklı düzenlemeler yapılması mümkün olmalıdır. Dolayısıyla eğitime, deneyime, yeteneğe ve mesaiye göre gelir ve yükselme imkânları hep beraber liyakat ilkesi olarak benimsenmeli ve kamu yönetimi sürecine kalıcı bir şekilde entegre edilmelidir (şahin, 2016: 238).

4.3. Gazali'nin Devlet ve Yönetim Anlayışı erevesinde Günümüz Kamu Yönetim Süreçlerinde Yaşanan Sorunlara Yönelik özüm Önerileri

Batı yönetim bilimi modellerinde Klasik Yönetim Kuramlarından başlayıp günümüz yönetim teorilerine kadar defalarca tekrarlanan yönetim ilkelerinin ve özellikle adalet, empati, öfke kontrolü, ödül ve ceza, liyakat gibi yönetim bilimi literatürüne yerleşmiş kavramların Gazali'nin eserlerinde de karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Gazali yöneticinin görevlerini; toplum üzerinde adaleti uygulamak, onların kusurlarını gizlemek, halkla arasına set çekmeyerek onları kendisinden uzaklaştırmamak, halkın mutluluğundan memnun olmak, halkın başına gelen kötülöklere üzölmek olarak saymakta ve yöneticinin adaletli olması hususuna özellikle vurgu yapmaktadır. Gazali'ye göre yönetici halk için hakkı uygulamalıdır (Gazali, 1992b: 893-895).

Gazali'nin yönetimde en çok önem verdiği husus adaletin sağlanmasıdır. Gazali pek çok sorunun çözümünde adalete vurgu yapmaktadır. İyi bir yönetim için adalet olmazsa olmaz yapı taşıdır. Günümüz kamu yönetim süreçlerinde yaşanan pek çok sorunun temelinde de adaletin sağlanamaması yatmaktadır. Hem kamu hizmetinin sunulduğu halk arasında hem

de kamu hizmetini sunan çalışanlar arasında adaletin sağlanamaması, çalışmamızın bu bölümünün ikinci kısmında anlatılan pek çok sorunun kaynağını oluşturmaktadır.

Gazali sıradan bir kişi ile makam ve mevki sahibi olan bir kimseyi eşit bir düzeyde tutarak, ikisine de zengin fakir ayrımı yapılmaksızın, birini diğerine üstün tutmadan aynı muameleyi yapmayı mükemmel adaletin gereği olarak görmektedir. Yönetici zayıf olan kimselerin hakkını gözeterek onlara insafli davranmalıdır (Gazali, 2014b: 100).

Yöneticinin halkına kendi arzu ve isteklerinden ziyade, adaletle ve hakkı gözönünde bulundurarak hükmetmesi gerektiğini belirten Gazali, yöneticinin akrabalarını kayırmamasını, herhangi bir menfaat karşılığında veya korku sonucunda hükmünü değiştirmemesini ve haktan ayrılmamasını tavsiye etmektedir. Günümüz kamu yönetim süreçlerinin önemli sorunlarından biri olan ve personel alımı, görevde yükselme, hizmet dağılımında kayırmacılığı öngörerek yöneticinin bundan uzak kalması gerektiğini savunmuştur.

Gazali sadece belli bir kesimi memnun etmek için toplumun aleyhinde kararlar alan bir yöneticinin, Allah'ın rızasını kaybedeceği gibi aynı zamanda halkın tepkisiyle de karşı karşıya kalacağını belirtmektedir. Halkın memnuniyetsizliği bir süre sonra yöneticiye karşı öfkeye dönüşecektir. Günümüz kamu yönetimi süreçlerinin en önemli sorunlarından biri de bu husustur. Kamu yöneticilerinin aldığı kararların belli bir kesime yönelik olması, yönetilenler üzerinde memnuniyetsizliğe sebep olmaktadır. Devlet yöneticisinin sadece toplumun küçük bir kesiminin çıkarlarını gözeterek karar alması, toplumun geri kalan kısmının tepkisine yol açacak, dolayısıyla toplumun genelinde meydana gelecek hoşnutsuzluklar devlet otoritesini de sarsacaktır. Ayrıca kamu kurumlarında bir yöneticinin karar alma sürecinde sadece kendisine yakın olan çalışanlarını dinleyerek onları memnun edecek kararlar alırken, diğer çalışanlarının durumunu gözardı etmesi, bu kişiler üzerinde yöneticilerine karşı bir öfke ve güvensizliğin oluşması sonucunu doğuracak ve çalışanların bu memnuniyetsizliği işlerine yansıyacaktır. Bu durum daha çok iş hayatında iş yavaşlatma şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Günümüz kamu yönetiminin en büyük sorunlarından biri de çalışanlar arasında adaletin sağlanamamasıdır. Gerek çalışma koşulları gerek iş yükü gerekse ücret açısından kamu kurumlarında adaletin sağlanamaması hem bürokrasinin iyice hantallaşmasına hem de çalışanların motivasyonunun düşmesine neden olmaktadır. Kamu kurumlarına baktığımızda aynı kurumda aynı birimde çalışanlar arasında bile iş yükü açısından adaletin sağlanamaması, çalışanın da çalışmayanın da aynı maaşı alması; iş yapmak istemeyenlerin

iş yapanların üstüne yük olmasına, çalışanların da diğerlerini örnek alarak iş bırakmaya yönelmesine ve giderek iş yavaşlatmanın yaygınlaşmasına sebep olmaktadır. Bu da az sayıda kişinin yapabileceği işin daha fazla kişi tarafından yapılmasına ve buna bağlı olarak kamu harcamalarının artmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla günümüzde kamu kurumlarında umursanmayan adalet anlayışı, giderek daha da hantallaşan bürokrasi yapısını kamçulamaktadır. Gazali'nin de belirttiği gibi adalet sorununun çözülmesi belki de burada kamu yönetimine en büyük desteği sağlayacaktır.

İşbölümü ve uzmanlaşmaya da büyük önem veren Gazali, bunun sağlanmadığı zaman çalışmadan hayatını sürdürmek isteyen dolandırıcı ve hırsızların artacağını ve ortalığı saracağını belirtmektedir. Özellikle hem yolsuzluğun önlenmesi hem de adaletin sağlanması açısından bu husus oldukça önemlidir. İş bölümü ve uzmanlaşmanın sağlanamaması durumunda bazı çalışanlar bütün işleri tek başına yapmaya çalışırken, diğer çalışanlar ise tüm işi bu kişilere yükleyerek işlerden kaytaracaktır. Sonuç olarak da aynı maaşı alan kişilerin bir kısmı bu maaşı hakederek alırken, bir kısmı da çalışmadığı bir iş için maaş almış olacaktır. Bu da çalışan personelin motivasyonunu azaltacak, onu işten soğutacak, kamu kurumlarının tercih edilme oranının azalmasına sebep olacaktır. Ayrıca çalışmadıkları işin maaşını alan kişilerin bu durumu aynı zamanda devletin de kandırılması demek olduğundan bu kişilerin kamu kurumlarında bulunması ve sayılarının artması, hem devlet içerisinde yolsuzluğun artmasını hem de kamu kurumlarında gereksiz bütçe harcamalarını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Gazali'nin de belirttiği gibi işbölümü ve uzmanlaşmaya önem verilmeli, iş tanımları yapılmalı, herkese adaleti sağlayacak bir şekilde iş dağılımına gidilmelidir. Ancak bu yapılırken de aşırıya kaçılarak sadece sınırlı kişilerin belli işleri yapmasına, dolayısıyla bu kişilerin de bunu kullanarak görevini kötüye kullanmasına yol açacak uygulamalara gidilmemelidir.

Yöneticinin kişi seçmek ve adam kayırmaktan uzak durmasını, işlerinin yoluna girmesi ve işlerini hakim bir şekilde istediği gibi yönlendirmesi açısından zorunlu gören Gazali, işe alım sürecinde işe yaramayan kişilerin yerine yetenekli, liyakat sahibi kişilerin tercih edilmesini, yöneticinin akıllı ve hikmet sahibi olan deneyimli kişileri korumasını özellikle vurgulamaktadır (Gazali, 2014b: 116-120).

Kayırmacılığın ve liyakatsizliğin önlenememesi durumunda ülkenin de felakete sürükleneceğini, ülkede düzenin bozularak kaos ortamının doğacağını belirten Gazali, günümüz kamu yönetim süreçlerinin yaygın hale gelen bu iki sorununun çözülmesi gerekliliğini çok önceden ortaya koymuştur. Liyakat işe alım sürecinde Gazali için çok

önemlidir. Günümüzde yaşanan sorunlara baktığımızda liyakatsiz kişilerin işe alımı kamu hizmetlerinin verimsiz yürütülmesine, yolsuzluğun artmasına neden olmaktadır.

Yapılan karşılıklı verimlilik analizlerinde ortalama Türk kamu çalışanının, pek çok ülkedeki kamu çalışanlarından daha düşük değerler aldığı görülmektedir. Ülkemizde performans esaslı ücretlendirmenin yapılmaması, çalışanlara yönelik ödüllendirme eksikliği, kamu kurumlarında çalışan personelle çalışmayan personel arasındaki ayrımın belirsizliği, çalışanların yetenek ve yaratıcılığına gereken değerin verilmemesi, kurumlarda verilen hizmet içi eğitimlerin yetersiz olması ve süreklilik taşınamaması olarak sayacağımız ve sistemin çalışmaya, bilgiye, yeteneğe değer vermemesi nedeniyle ortaya çıkan verimsizlik sorunu, ülkemizin geleceği açısından da ileri düzeyde önemli bir paradoksu gündeme getirmektedir. Ülkemizin kalkınması için hayati derecede önemli olan pek çok kamu hizmeti giderek daha yetersiz kamu çalışanları ile üretilmek zorunda kalmaktadır (Yılmazöz, 2009: 299-300).

Adaletin sağlanması açısından Gazali'nin üzerinde durduğu bir diğer husus da yöneticinin çalışanlarının bulunduğu durumu değerlendirmesidir. Gazali'ye göre, ast-üst ilişkilerinde ciddi sorunlara sebep olan hususlardan biri de yöneticinin çalışanların hangi koşullarda, nasıl çalıştığını, ne tür güçlüklerle karşılaştığını bilmemesidir (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 208-209).

Gazali yöneticinin empati kurmasına önem vermekte, çalışanın işi nasıl yaptığını ve işi yaparken yaşadığı zorlukları, sıkıntıları yerinde görmesini tavsiye etmektedir. Yapılan işin sadece sonucuna bakılarak işin yapım sürecinin tamamının değerlendirilmesi mümkün olmamaktadır. Yönetici işin başlangıcından sonuna kadar üretim sürecine dahil olmalı, yaşanan sıkıntıları yerinde görmeli, çalışanlarını bu kapsamda değerlendirmelidir.

Gazali'ye göre yönetici kendisine sunulan problemleri değerlendirirken kendisini karşısındakinin yerine koyarak karar vermeli, kendisi için istemeyeceği bir durumu yönettiği insanlara yaşatmamalıdır. Aksi takdirde emri altında bulunan kişilere insafsızca davranmış ve halkına karşı hainlik etmiş olur. Yönetici emri altındaki herkese karşı imkânları ölçüsünde şefkatli ve anlayışlı olmalı, onların şikayetlerini dinleyerek işlerini takip etmelidir. İyi bir yönetici halkına karşı hiçbir zaman kırıcı ve şiddet içeren bir davranışta bulunmamalıdır. Yöneticinin kibirli ve mağrur biri olması, onun öfkelerin kaynağı ve intikâmın hedefi konumunda olmasına sebep olmaktadır. Öfke aklın öldürücü bir düşmanı ve afetidir. Yöneticinin öfkeli anında dahi her konuda affetmeye eğilimli ve hoşgörülü olması gerekmektedir. Yönetici, öfkesinin aklına ve diline hakim olmasına izin vermemeli; aksine

aklını ve dilini öfkesine hakim kılmalıdır. Gazali, hadisleri de referans göstererek sakin, öfkesini yenen, öfkelendiği zaman insaf ölçüsünü kaçırmayan ve gücü yetmesine rağmen affedebilen yöneticilerin gerçek olgunluğa erişeceklerini belirtmektedir (Gazali, 2014b: 38-51).

Ast-üst ilişkilerinde iletişim eksikliği de adaletin sağlanması açısından engel teşkil etmektedir. Gazali'ye göre yönetici çalışanlarıyla iletişimini sıkı tutmalı, çalışanların ihtiyaçlarıyla ilgilenmeli, onların mutluluğu için de çalışmalıdır. İş ortamı çalışanlar için ne kadar huzurlu olursa, sorunları ne kadar çözümlerse, işler o kadar istekle yapılacak ve verim de aynı ölçüde artacaktır. Yöneticinin çalışanlarına özen göstermesi, onların ihtiyaçlarıyla ilgilenmesi, çalışanların yöneticiye karşı tutumunu da etkileyecek, kurumuna bağlılığını artıracaktır.

Günümüzdeki iş hayatında sert bir tutum sergileyen yöneticilere karşı çalışanların sadece korku duydukları herhangi bir bağlılık hissetmedikleri görülmektedir. Yöneticilerin sert tavırları nedeniyle çalışanlar sorunlarını yukarıya iletememekte, çözümsüz kalan sorunlar üst üste birikerek artmakta, bu da kamu kurumlarının verimsizliğini artırmaktadır. Yöneticilerin çalışanlarıyla ilgilenmesi, onlara yumuşak bir şekilde yaklaşması hem sorunların çözümü açısından hem de çalışanların iş yapmaya isteklilikleri açısından önem arz etmektedir.

Gazali ülkenin neresinde olursa olsun yöneticinin halka ulaşmasını ve onların ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini savunmaktadır. Yönetici, ihtiyaç sahiplerinin taleplerinin kendisine ulaşması için varolan bütün engelleri kaldırmalıdır. Bu da ancak aşırı merkeziyetçi uygulamalara son verilerek mümkün olacaktır. Çünkü aşırı merkeziyetçilik, toplumun taleplerinin yöneticiye ulaşmasına, ulaşsa da hizmetlerin en ücre köşedeki halka götürülmesine engel olmaktadır. Nitekim merkezdeki yönetici tek bir yerden tüm halkın ihtiyaçlarını karşılayamayacağı gibi, onlara eksiksiz bir şekilde hizmet de götüremeyecektir.

Aşırı merkeziyetçiliğin olumsuz etkisi hem çalışanlar hem de görülecek hizmetler bakımından kamu kurumlarının yapısında da geçerlidir. Kurumların verdikleri hizmet dağılımı açısından bütün ihtiyacı olan bölgelere tek merkezden eksiksiz hizmet sağlanamayacağı gibi, çalışanların ihtiyaçları tam olarak yöneticiye yansıtılamayacağı için tepedeki yönetici de çalışanların bütün ihtiyaçlarını tek elden bilip karşılayamayacaktır.

Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu yöneticinin alimlere yakın olması yönündeki tavsiyesi burada dikkatimizi çekmektedir. Gazali'ye göre yönetici alimlere yakın olmalı, yakın olacağı alimi seçerken de dikkatli olmalıdır. Kendisini kibirlendirip böbürlendirecek sözler sarfetmeyen, kendisine doğruları söylemekten kaçınmayan alimleri yanından ayırmamalıdır. Nitekim halkın gerçek ihtiyaçlarını, halkın içinde bulunduğu durumu, yöneticinin yaptığı yanlışları kendisine iletmeli ki, yönetici de kararlarını bu yönde doğru bir şekilde vermelidir. Günümüz sorunları açısından baktığımızda Gazali'nin dönemi için nitelendirdiği alimleri, günümüz yöneticileri bakımından danışmanları ve çevresinde yer alan uzmanlar olarak konuyu değerlendirebiliriz.

Günümüzün en önemli sorunlarından olan hem aşırı merkeziyetçilik hem de yöneticilerin çevresindekilerin yaşanan sorunları yöneticiye tam olarak iletmemesi sorunu Gazali'nin bu yöndeki tavsiyesinin önemini artırmaktadır. Nitekim aşırı merkeziyetçilik sebebiyle en kötü durumda olan halkın ya da kurumda en alta çalışan personelin durumu yönetici tarafından bilinmemektedir. Yöneticinin bizzat hepsine ulaşması neredeyse imkânsız olmaktadır. Yöneticiye bu kişilerin sorunlarını iletmekle görevli kişilerin ise kendilerini iyi göstermek amacıyla her şeyi güzel gösterme, sorun yokmuş gibi davranma çabası, sorunların çözülmesinden ziyade giderek büyümesine sebep olmaktadır. Bu da hem toplum bazında halkın hem de kurum bazında çalışanların yönetime olan inancını ve güvenini sarsmaktadır. Çözümsüz kalan sorunlar çalışanların motivasyonunu düşürmekte, kendisini yeterince işe vermesini engellemekte, ayrıca nitelikli personelin kamu sektörü yerine kendisine daha iyi koşullar sağlayan özel sektöre kaymasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda da halka sunulan hizmetin kalitesi ve yeterliliği düşmektedir.

Gazali'nin bu yöndeki tavsiyeleri dikkate alınarak aşırı merkeziyetçi uygulamalar esnetilerek yönetimlerin daha esnek bir yapıya sahip olması sağlanmalıdır. Halka sunulacak hizmetler, onlara yakın yerlerde kurulmuş birimler tarafından kararlaştırılmalı, burada halkın istek ve ihtiyaçları temel belirleyici etken olmalıdır. Ayrıca yöneticiler kendilerine yakın kimseleri özenle seçmeli, kayırmacılık esasına dayalı olmaktan ziyade liyakate dayalı seçim yapmalı, nitelikli kişileri yakınında bulundurmalıdır. Böylece hem halkın ve kurumun gerçek durumu hakkında bilgi sahibi olacak hem de sorunlar büyümeden haberi olacak ve bu sorunların çözümü için kararlar alabilecektir. Bu doğrultuda yönetilenlerden gelecek olan şikayet ve talepleri objektif bir şekilde kendisine ulaştıracak ve çözüm yolları üretecek birimler kurması, sorunların çözümü noktasında büyük fayda sağlayacaktır.

Gazali, halkın sıkıntılarını ifade etmek için yöneticiye ulaşmasının kolaylaştırılmasının zorunluluğundan da bahsetmekte, halkın bu hususta zorluk çekmesinin yozlaşmaya sebep olacağını belirtmektedir. Çünkü halkın sıkıntısını yöneticiye ulaştıramaması sonucunda, yöneticinin emri altındaki üst kademe yöneticilerinin halka zulmü ve rüşvet, zimmet, irtikap, kayırmacılık gibi sorunlar yöneticinin denetimi azalacağı için hızla yaygınlaşacak, dolayısıyla yolsuzluk olayları artacaktır. Bu nedenle yönetici, halkın her zaman kolaylıkla kendisine ulaşmasını sağlamalı, halkın yaşadığı sorunları kendisine iletmesine imkân tanınmalıdır. Ancak bu şekilde yolsuzluk yapan kişilerin tespit edilmesi ve yolsuzluğun önüne geçilmesi yönünde adımlar atılabilecektir.

Gazali kamu kurumlarındaki yöneticilerin ticaretle uğraşmamasını da özellikle belirtmektedir. Çünkü devlet adamı her işle uğraşmamalıdır ki; Gazali'ye göre ticaret yapmak devlet adamına yakışmaz. Kamu kurumlarındaki yöneticiler yönetim işleriyle meşgul olmalı ve ticarete bulaşmamalıdır (Akbal ve Küçükarslan, 2015: 196). Bu husus hem yöneticinin tarafsızlığı hem de şahsi çıkarları peşinde koşmaması açısından önemlidir. Kamu yöneticilerinin ticaretle meşgul olması hem kamudaki işlerini aksatmasına hem de kamu işleriyle ilgili karar verirken kendi ticari faaliyetinin lehine karar vermesine sebep olacak, dolayısıyla yine yolsuzlukların önünü açacaktır. Bu nedenle hem kamu çalışanlarının hem de kamu yöneticilerinin ticari faaliyette bulunması kesin bir surette yasaklanmalı, denetimleri sıkı bir şekilde yapılmalıdır.

Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerini değerlendirdiğimizde, yukarıda anlatıldığı üzere kamu yönetim süreçlerinde yaşanan pek çok sorunun ortadan kalkacağını söyleyebiliriz. Özellikle gerek hizmet dağıtımında gerek kamu kurumlarına personel alımında ve kurum içi yükselmelerde gerekse çalışanlar arasında adalet sağlanabilirse pek çok sorun çözüme kavuşacaktır. Bu da hem halkı hem kamu kurumlarında çalışanları memnun edecek, ayrıca kamu kurumlarında verimliliği artıracaktır.

5. SONUÇ

Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışının şekillenmesinde döneminin siyasi, toplumsal ve kültürel durumunun büyük etkisi olmuştur. Özellikle döneminde yaşanan taht kavgaları, Bâtînî-İsmâîlî Hareketin toplum içinde meydana getirdikleri karışıklıklar ve siyasi elitlere yönelik olarak düzenlemiş oldukları suikastlar, Haçlı seferleri, bölgede bulunan küçük devletlerin aralarındaki çatışmalar, farklı felsefi akımların Türk-İslâm toplumları içinde etkili olmaya başlaması, Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur. Gazali, döneminde yaşanan toplumsal, siyasal ve kültürel karışıklıklara sessiz kalmamış; siyasi kanadın eylemsel olarak verdiği mücadeleyi, kaleme aldığı eserleri ve verdiği dersleriyle düşünsel olarak desteklemiştir.

Gazali devlet, toplum ve yönetim konularına büyük önem vermiş, eserlerinde bu konulara geniş bir yer ayırmıştır. Devlet unsuruna özellikle vurgu yapmış, devleti her şeyin temeline oturtmuştur. Aynı şekilde yöneticiliği büyük bir nimet olarak görmüş, eserlerinde hem yöneticiliğin nimetlerinden hem de risklerinden bahsetmiştir. Gazali, döneminin siyaset adamlarıyla sıkı ilişki içerisinde bulunması nedeniyle döneminin idarecilerini yakından gözlemleyerek yönetici ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği konuları üzerinde durmuş, döneminde yaşanan sorunları analiz etmiş, bunların sebepleri ve nasıl çözüleceği hususlarında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Gazali'nin eserlerini incelediğimizde devlet, toplum ve yönetim üzerine yapmış olduğu değerlendirmelerin günümüzde de geçerliliğini koruduğunu görmekteyiz. Özellikle yönetimde yaşanan sorunlara baktığımızda günümüz kamu yönetim süreçlerinde de hemen hemen birbirine yakın sorunların yaşandığı dikkatimizi çekmektedir. Gazali, döneminin sorunlarının yanı sıra başarılı bir yönetim ortaya koyan sultanların uygulamalarından da faydalanarak hem kendi döneminin yöneticilerine hem de günümüz yöneticilerine önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Belki de bu tavsiyelerin uygulanmaması geçen asırlara rağmen hâlâ aynı sorunların tekrar tekrar gündeme gelmesine sebep olmaktadır.

Gazali, bireylerin doğaları gereği ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya geldiklerini, bu şekilde toplumu oluşturduklarını, toplumda düzenin sağlanabilmesi açısından da devletin varlığının zorunluluğunu belirtmektedir. Toplumda düzen ancak devletin ve iyi bir yöneticinin varlığıyla sağlanabilecektir. Aksi takdirde dünya kaosa sürüklenecektir.

Otoriter bir siyaset anlayışına sahip olan Gazali, yöneticinin en caydırıcı ve en mükemmel siyasi çizgiyi izlemesini savunmaktadır. Yönetici erdemli bir siyaset sürdürdüğü

ve toplum da onun emir ve buyruklarına itaat ettiği sürece, ülkede mutluluk ve refah hakim olacaktır.

Gazali, toplumsal düzenin korunabilmesi için yönetimde dikkat edilecek hususlardan en önemlisi olarak adaletin sağlanmasını belirtmektedir. Adaletin sağlanması hususu, Gazali'nin düşünce sisteminde büyük bir öneme sahiptir. Gerek hizmet sağlanan halk arasında gerekse kamu kurumlarında adaletin sağlanması, günümüzde yaşanan pek çok sorunun çözümünde büyük önem arz etmektedir. Gazali'ye göre gerçek mutluluğa erişmek için yönetici adaletli bir şekilde hareket etmeli, halk da yöneticinin emir ve buyruklarına kesin bir şekilde itaat etmelidir.

Hizmet dağılımında kayırmacılık, politik kaygılar, hemşehricilik gibi unsurlar yerine adaletli bir şekilde hizmetin gereklerine göre hizmet dağıtımı yapılmalıdır. Hizmetler halka eşit bir şekilde yerinden verilmelidir. Tek merkezden ülkenin her köşesindeki halkın ihtiyaçlarının tespit edilmesi ve hizmetin götürülmesi, ihtiyaçların ve hizmet çeşitlerinin bu kadar arttığı günümüzde mümkün olmamaktadır. Gazali, bu noktada yöneticinin halkın ihtiyaçlarını tespit etmek, sıkıntılarını öğrenmek üzere ülkenin en kuytu yerlerine dahi çalışanlarını göndermesini tavsiye etmektedir. Bu şekilde yönetici bütün halkın sorunlarından haberdar olacak ve onların ihtiyaçlarını karşılayacaktır. Günümüzde de hizmetin götürüleceği yerlere yakın kurulan birimler kanalıyla hizmetler yürütülmektedir. Ancak merkezîyetçiliğin sıkı bir şekilde uygulandığı yerlerde hizmetlerin bu birimlerce yürütülmesinde sıkıntı yaşanmaktadır. Aşırı merkezîyetçilik hem yerindelik ilkesine göre kurulan birimlerin etkinliğini ortadan kaldırmakta, hem de bütün işlemlerin yazılı kurallara göre yapılması kırtasiyeciliği artırmaktadır. Bu da devlete gereksiz masraf olarak geri dönmektedir.

Yöneticiler aşırı merkezîyetçiliğe sebep olmayacak şekilde yerinde hizmet veren kuruluşların hizmeti sunarken adaletli bir şekilde hareket etmelerini de sağlamalıdır. Zira merkezi yönetimin tamamen elini bu kuruluşların üzerinden çekmesi ve bu kuruluşları denetimsiz bırakması; rüşvet, yolsuzluk, kayırmacılık gibi pek çok sorunun yaşanması halinde merkezin bu sorunlardan haberdar olmamasına ve halkın da bu tür uygulamalarla sıkıntıya düşmesine neden olacaktır. Bu da halkın yönetime olan güvenini sarsacak ve ülke yozlaşmaya sürüklenecektir. Bu sorunun çözümünde Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu tavsiyelerden özellikle halkın yöneticiye ulaşmasının kolay olması ve yöneticinin halkın ihtiyaları için kendisine gelmesini hor görmemesi hususu dikkatimizi çekmektedir. Devlet yöneticilerinin, aşırı merkezîyetçilik sorununun çözümü için yerinden yönetim kuruluşlarına

yetki devri yapması, ancak bu kuruluşlarda halkın yaşayacağı sıkıntılara karşı merkezi yönetime ulaşması ve sıkıntılarını iletmesi bakımından halka kolaylık sağlaması, sorun yaratan kişilere yaptırım uygulaması ve bu kuruluşları sorunlar bazında kontrol altında tutması yoluyla, hem aşırı merkeziyetçilik hem de yerinden yönetim kuruluşlarında ortaya çıkabilecek yolsuzluk, kayırmacılık gibi sorunlar çözüme kavuşturulacaktır.

Devlet yöneticileri sadece yerinden yönetim kuruluşlarında değil, merkezi yönetim kuruluşlarında görev alan personeli de denetim altında tutmalı, merkezden dağıtılan hizmetlerde adaleti sağlamalı, merkezde de yolsuzluk, kayırmacılık, aracılar yoluyla iş yapılması gibi sorunların yaşanmasına mahal vermemelidir.

Gazali liyakate de büyük önem vermekte çalışanların liyakate göre değerlendirilmesi hususuna vurgu yapmaktadır. Kamu kurumlarına personel alımında ve kurum içinde yükselmeye adam kayırmacılığa, siyasi yakınlığa göre değil; liyakate göre değerlendirme yapılmalı, adaletli bir şekilde karar verilmelidir. Aynı şekilde çalışan personel arasında da hem iş dağılımı hem çalışma koşulları hem de ücret bakımından adalet sağlanmalıdır. Aynı kurum içinde aynı ücreti alan çalışanlardan bir kısmı hiç iş yapmazken bir kısmının çok çalışması, çalışan personelin de çalışma isteğini kıracaktır.

Gazali, kurumlarda işbölümü ve uzmanlaşmaya gidilmesini, bunun sağlanamaması durumunda ise çalışmadan hayatını sürdürmek isteyen dolandırıcı ve hırsızların artacağını ve ortalığı saracağını belirtmektedir. Bunun günümüzde kamu kurumlarında da büyük sıkıntıya sebep olduğunu görmekteyiz. İşbölümünün yapılmaması ya da adaletli bir şekilde yapılmaması nedeniyle, bazı çalışanlar kurumda sadece saat doldururken, diğerleri onların iş yükünü de yüklenmektedir. Dolayısıyla kamuda çalışmayan personel için de maaş ödenirken çalışan personel aldığı maaşa göre daha fazla çalışmaktadır. Burada Gazali'nin ödül-ceza sistemi devreye girmektedir. İyi çalışan personel ödüllendirilmeli, görevde yükselmelerde performans esas alınmalıdır. Ayrıca ücretlendirme yapılırken de performansa göre ücretlendirme yapılırsa, hem çalışan personelin tatmin olması sağlanacak hem de çalışmayan personel çalışmaya teşvik edilecektir. Günümüzde kamu kurumlarında bu sistemin uygulanmaması, maaşı ödenen atıl pek çok çalışanın bulunmasına ve çalışan nitelikli personelin çalışma koşullarından memnun kalmayarak kamu sektörü yerine özel sektörü tercih etmesine sebep olmaktadır.

Gazali'nin yönetim süreçlerinde önem verdiği hususlardan biri de empatidir. Yöneticiler kendilerini çalışanlarının yerine koyarak karar almalıdır. Aslında bu husus adaletin de temel şartlarından biridir. Yönetici çalışanın çalışma koşullarını yerinde görmeli,

yakından izlemeli, çalışanların ne şartlar altında işlerini yaptığını bilmelidir. Yönetici çalışanların karşılaştıkları sorunları bilmez ve sadece sonuca göre işlemleri değerlendirirse, yaşanan sorunlar çözümsüz kalacak ve katlanarak artacaktır. Günümüzde de sadece çıktı odaklı bakılması çalışanların yaşadığı sorunların giderek büyümesine sebep olmaktadır. Bu da çalışanları işten soğutmaktadır. Gazali'ye göre yönetici hiçbir zaman kırıncı ve şiddet içeren davranışlarda bulunmamalı, öfkeli ve kibirli olmamalıdır. Aksi takdirde bu kendisine geri dönecektir. Günümüz kamu kurumlarında da yöneticilerin çalışanlarına karşı kötü davranması çalışanın iş performansını da etkileyecektir.

Gazali, yöneticiye yol göstermesi ve yanlış bir şey yaptığı zaman onu uyarması açısından alimlere yakın olmasını ve kendisine danışman seçerken dikkatli olmasını tavsiye etmektedir. Çevresindekilerin yöneticileri yanılması, yönetiminin mükemmel olduğunu düşündürmesi, yaşanan sorunlardan yöneticiyi haberdar etmemesi de yöneticinin gerçekleri görmesine ve önlem almasına engel olacaktır. Özellikle günümüzde kamu kurumlarında işlerin yapılış aşamasında yaşanan sıkıntıların üst yöneticilere aksettirilmediğini görmekteyiz. Sorunlar ancak büyüyüp çözülemez hale geldiğinde üst yöneticiye iletilmektedir. Dolayısıyla sorunun çözümü açısından çok geç kalınmaktadır. Bu nedenle Gazali'nin de belirttiği gibi yöneticilerin kendisini bilgilendirecek ve yardımcı olacak kişileri iyi bir şekilde seçmesi gerekmektedir. Yöneticiler, endisini öven kişilerden çok, hatalarını anlatan ve kendisine yol gösteren kişileri dinlemelidir.

Görüldüğü üzere Gazali'nin devlet ve yönetim anlayışının günümüz devlet ve yönetimi açısından da güncelliğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Özellikle Gazali'nin yöneticilere vermiş olduğu tavsiyeler, çalışmamızın son bölümünde anlatılan kamu yönetim süreçlerinde uygulandığı takdirde, yine aynı bölümde anlatılan sorunların pek çoğunun ortadan kalkacağını görebiliriz. Bunun için de yapılması gereken en temel şey Gazali'nin en çok vurguladığı gibi adaletin sağlanmasıdır. Adalete önem verilerek her işin temelinde adalet düşüncesi hakim olursa sorunlar başlamadan çözülecektir.

KAYNAKLAR

- Ak, M., Sezer, Ö. (2018). Kamu Personel Sisteminde Çalışanların Görevde Yükselmesinde Kayırmacılık Sorunu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (23), 739-757.
- Ak, U., Ak, E. (2015). Gazali'nin Düşünce Yapısında Din-Devlet İlişkisi. M. Akıncı, & G. N. Şafak (Dü.), *I. Türk İslâm Siyasi Düşüncesi Kongresi* içinde, (s. 161-170). Aksaray.
- Akbal, İ., Küçükarslan, Z. (2015). Gazali'nin Siyasi Düşüncesinde Devlet, Devlet Adamı ve Bürokrasi Düşüncesi. M. Akıncı, G. N. Şafak (Dü.), *I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi* içinde, (s. 193-216). Aksaray.
- Akçakaya, M. (2016). Bürokrasi Kuramları Ve Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Sorunlar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 669-694.
- Aydın, N. (2012). Weberyen Bürokraside Liyakat ve Türk Kamu Bürokrasisinden Bir Kesit: Siyasetin Bürokrasi İronisi. *Sayıştay Dergisi*, (85), 51-67.
- Aydınlı, Y. (2002). *Gazali: Muhafazakar ve Modern*. Bursa: Arasta Yayınları.
- Aydınlı, Y. (2013). Gazali'de Mistik Tecrübe ve Akıl. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 191-200). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bağdatlı, Ö. (2015). "Siyasetname" Kavramının Yeniden Yorumlanması. M. Akıncı, & G. N. Şafak (Dü.), *I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi* içinde, (s. 529-536). Aksaray.
- Başaran, İ. E. (2000). *Yönetim* (3 b.). Ankara: Feryal Matbaası.
- Bayrakdar, M. (2013). Gazali: Kimdir ve Nedir? H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 7-15). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Baysal, T. (2016). Türkiye'de Kamu Yöneticilerinin Yetiştirilmesi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), 186-213.
- Biner, F. (2016). Abdülcelîl b. Mollâ Cemîl ve Nasîhatü'l-Mülûk Tercümesi Üzerine. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*(7), 45-61.
- Bolay, S. H. (1993). *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Buyrukoğlu, S., Buzkıran, D. (2016). Klasik ve Modern Vergileme İlkeleri Çerçevesinde Uzlaşma Müessesesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, (7), 2077-2091.
- Cebeci, S. (2013). Yazı Dili ve Yazılı İletişim Bağlamında Gazali'nin Üslubu. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 177-189). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Coşkun, A. (1988). Gazali'nin Ahlak ve İktisat Görüşü. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali* içinde (s. 201-217). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Coşkun, A. (2015). Naima'nın Din ve Toplum Görüşü. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, (Mart), 51-79.
- Cündioğlu, D. (2012). *Keşf-i Kadim-İmam Gazali'ye Dair* (4 b.). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çetin, R. (2011). Gazali'de İnsan Özgürlüğü. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 14(39), 70-86.
- Çevikbaş, R. (2006). Yönetimde Etik ve Yozlaşma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 265-289.
- Çubukçu, İ. A. (1996). *Gazali ve Şüphencilik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Daft, R. L. (2015). *Örgüt Kuramları ve Tasarımını Anlamak* (10 b.). Nobel Akademik Yayınevi.
- Dağlıoğlu, İ., Çiçek, H. G. (2014). Uluslararası Vergileme İlkeleri ve Uluslararası Vergilemenin Amaçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 27-46.
- Dalay, İ. (2001). *Yönetim ve Organizasyon-İlkeler Teoriler ve Stratejiler*. Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Deniz, G. (2013). Gazali'yi Anlamanın Usulü. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 17-41). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Duran, B. (1998). *İslam Tarihinin Konjonktürel Değişimi-2*. İstanbul: Nesil Basım Yayın.
- Efil, İ. (1999). *İşletmelerde Yönetim ve Organizasyon* (6 b.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Erkin, G. (2012). Vergilendirme Yetkisinin Tabi Olduğu Anayasal İlkeler. *Ankara Barosu Dergisi*(3), 237-249.
- Ertekin, Y. (2004). Çağdaş Yönetim ve Denetim. *Sosyal Bilimler Dergisi*(Aralık), 55-67.
- Gazali. (1992a). *İhya-u Ulum'id-Din* (Cilt 1). (A. Aslan, Çev.) İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazali. (1992b). *İhya-u Ulum'id-Din* (Cilt 2). (A. Aslan, Çev.) İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazali. (2006). *Düşünce Mirasımız: Eleştirel Bir Yaklaşım* (2 b.). (H. Ünal, Çev.) İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Gazali. (2010). *Hakikat Bilgisine Yükseliş "Mearicü'l-Kuds"* (3 b.). (S. Özburun, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gazali. (2018). *Kimyâ-yı Saadet: Mutluluk ve Saadet Hazinesi*. (A. ARSLAN, Çev.) İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazali. (2011). *Mişkatü'l-Envar: Nurlar Feneri*. (S. Ateş, Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi.

- Gazali. (2013). *Mi'yâru'l-İlm: İlmînin Ölçütü*. (H. H. Ali Durusoy, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazali. (2014a). *Tehâfütü'l-Felasife: Filozofların Tutarsızlığı*. (H. S. Mahmut Kaya, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazali. (2014b). *İmam-ı Gazâlî'den Yönetim Sırları*. (İ. Doğu, Çev.) İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Gazali. (2015a). *el-Münkız mine'd-Dalâl: Delâletten Çıkış Yolu*. (O. Arpaçukuru, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.
- Gazali. (2015b). *Ey Oğul*. (İ. Barca, Çev.) İstanbul: Beyan Yayınları.
- Gazali. (2016). *El-Kıstâsü'l-Müstakîm: Dosdoğru Ölçüt*. (İ. Çapak, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gökçe, O., Şahin, A. (2002). 21. Yüzyılda Türk Bürokrasisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (3), 1-27.
- Griffel, F. (2012). *Gazali'nin Felsefi Kelamı*. (İ. H.-M. KILIÇ, Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gül, A. (1988). Gazali'nin Eğitim Anlayışı. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali içinde* (s. 161-166). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Günay, Ü. (1988). Gazali'nin Toplum Görüşü. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali içinde* (s. 167-175). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Güzel, A. (1988). Gazali'nin Hayatı ve Eserleri. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali içinde* (s. 9-19). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Haliloğlu, F. G. (2013). Seven Functions of Managers (Yöneticilerin Yedi İşlevi). M. A. Özer içinde, *21. Yüzyılın Modern Yönetimi İçin Geleceğe Yön Veren Yönetim Teorileri* (s. 47-49). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Haskan, A. (2013). Posdcorb (Pöpayed). M. A. Özer içinde, *21. Yüzyılın Modern Yönetimi İçin Geleceğe Yön Veren Yönetim Teorileri* (s. 366-369). Ankara: Gazi Kitabevi.
- İşcan, M. Z. (2013). Gazali'nin İhya ve İslah Düşüncesine Genel Bir Bakış. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali içinde* (s. 153-176). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karabulut, A. R. (1988). Gazali'nin Eserleri. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali içinde* (s. 227-248). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.

- Köker, A. H. (1988). *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali*. (A. H. Köker, Dü.) Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Kurtoğlu, A. (2012). Siyasal Örgütler ve Sivil Toplum Örgütleri Bağlamında Hemşehrilik ve Kollamacılık. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 67(1), 141-169.
- Kutluer, İ. (2013). Gazali ve Felsefe. M. C. Kaya (Dü.), *Gazali Konuşmaları* içinde (s. 11-53). İstanbul: Küre Yayınları.
- Okumuş, E. (1999). İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları. *Divan*, 183-209.
- Okumuş, E. (2013). Bir Yeniden Diriliş Projesi Olarak İhya'u Ulumi'd-Din. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 221-238). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Okumuş, M. (2013). Gazali'nin Kur'an Anlayışı ve Çok Boyutlu Tefsir Telakkisi Üzerine. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 43-64). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Osmanoğlu, Ö. (2009). Metafizik ve Ahlâkla İlişkisi Bakımından Ortaçağ İslâm Siyaset Düşüncesi. *Dem Dergi*, (5), 106-111.
- Özçelik, İ. (2017). Katip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, (2), 216-247.
- Özer, M. A. (2000). Türkiye'de Kamu Bürokrasisi ve Yozlaşma. *Sayıştay Dergisi*, (37), 75-114.
- Özer, M. A. (2012a). *21.Yüzyılın Modern Yönetimi İçin Geleceğe Yön Veren Yönetim Guruları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özer, M. A. (2012b). *Yeni Kamu Yönetimi* (2 b.). Ankara: Barış Kitabevi.
- Özer, M. A. (2012c). Kamu Yönetiminin Etkinliğinin Önündeki En Büyük Engel: Bürokrasi ve Yozlaşma. *Verimlilik Dergisi*(2), 23-66.
- Özer, M. A. (2016). Gazali Muhammed bin Ahmed el-Gazzâlî et Tû-sî (1058-1111). M. Akçakaya içinde, *Türk-İslâm Tarihinde Yönetim Bilgeleri* (s. 115-159). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özkanan, A., Erdem, R. (2015). Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar Üzerine Nitel Bir Çalışma. *MAKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 7-28.
- Öztaş, N. (2014). *Yönetim: Örgüt ve Yönetim Kuramları* (2 b.). Ankara: Otorite Yayınları.
- Öztekin, A. (2008). Türk Kamu Yönetiminde Liyakat ve Kariyerden Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Türk İdare Dergisi*, 459(Haziran), 13-36.

- Şahin, B. (2016). Kamu Personel Sisteminde İşe Girme ve Yükselmeye Çağdaş Liyakat Kavramları. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 231-242.
- Şahin, H. (1988). Gazali'nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali* içinde (s. 101-115). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Şeker, F. M. (2011). *Selçuklu Türklerin İslam Tasavvuru*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Şeker, F. M. (2015). Türk Siyaset Düşüncesinin Teşekkül Devri. M. Akıncı, & G. N. Şafak (Dü.), *I. Türk İslâm Siyasi Düşüncesi Kongresi* içinde, (s. 27-34). Aksaray.
- Tekbaş, A. (2010). Vergi Kanunlarının Tabi Olduğu Anayasal İlkeler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 123-191.
- Tekin, A., & Gümüş, Ö. (2014). 1982 Anayasasında Yer Alan Vergileme İlkelerinin Felsefi Temelleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(Ocak), 243-258.
- Tekin, M. (2013). Gazali'de Aklın Nass Bağlamında Eleştirisi. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 201-219). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Toprak, Z. (2013). Psikolojiden Sosyolojiye: Türkiye'de Durkheim Sosyolojisinin Doğuşu. *Toplumsal Tarih Dergisi*(Ekim), 22-32.
- Uğur, A. (1988). İmam Gazali'nin Yaşadığı Devir. A. H. Köker (Dü.), *Ebu Hamid Muhammed El-Gazali* içinde (s. 1-7). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Uludağ, S. (2013). Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazali. H. D. Namlı (Dü.), *Vefatının 900. Yılı Anısına: Büyük Mütefekkir Gazali* içinde (s. 65-81). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Vural, M. (2011). *Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem* (2 b.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Watt, W. M. (1989). *Gazali Hakkında Bir Araştırma*. (H. Özcan, Çev.) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Yazar, N. (2015). Gazzâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk Adlı Eserinde Hükümdarlık Teorisi. M. A.-G. Şafak (Dü.), *I. Türk İslâm Siyasi Düşüncesi Kongresi* içinde, (s. 149-160). Aksaray.
- Yılmaz, A., Kılavuz, R. (2002). Türk Kamu Bürokrasisinin İşlemsel Sorunları Üzerine Notlar. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 17-31.
- Yılmaz, E. (2011, Ocak). Gazali'nin İslâm İktisat Felsefesinde Endüstriyel Kapitalizme Bakışı. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 239-256.
- Yılmazöz, M. (2009). Türkiye'de Kamu Personel Yönetimi Sorunu. *Maliye Dergisi*, (157), 293-302.

- Yurtseven, Y. (2007). Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din ve Siyasi Mesruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (11), 1266.
- Yücedoğru, H. K., Bilgin, V. (2008). Onbirinci Yüzyılda Siyasal Gerçeklik ve İslâm Siyaset Düşüncesine Etkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 729-746.
- Yüksel, M. Ş. (2009). Timurly Siyaset (Devlet) Teorisi'nde Sultan. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 231-247.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ARSLAN, Esmâ
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 13.08.1990/Ankara
e-mail : esmaarslan199007@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2019
Lisans	Gazi Üniversitesi	2012
Lise	Keçiören Kanuni Lisesi	2007

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2014	Gelir İdaresi Başkanlığı	Gelir Uzmanı

Yabancı Dil

İngilizce

